
SOCIOLINGVISTICKE ASPEKTY VÝSKUMU SÚČASNEJ SLOVENČINY

ZOSTAVOVATELIA

Slavo Ondrejovič - Mária Šimková

SOCIOLINGUISTICA
SLOVACA

1

VEDA

VYDAVATEĽSTVO SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

SLOVENSKÁ AKADEMIA VIED

**JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV
ĽUDOVÍTA ŠTÚRA**

RECENZENT

PhDr. Viktor Krupa, DrSc.

SOCIOLINGUISTICA SLOVACA 1

SOCIOLINGVISTICKÉ ASPEKTY VÝSKUMU SÚČASNÉJ SLOVENČINY

ZOSTAVOVATELIA

Slavo Ondrejovič – Mária Šimková

VEDA

VYDAVATEĽSTVO SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED
BRATISLAVA 1995

© Ján Bosák, Klára Buzássyová, Miroslav Dudok, Louise B. Hammer, Ján Horecký, Sibyla Mislovičová, Sylvia Moosmüller, Mira Nábělková, Slavo Ondrejovič (zost.), Anna Oravcová, Vladimír Patráš, Dana Slančová, Miloš Smatana, Miloslava Sokolová, Ralf Vollmann, 1995

ISBN 80-224-0160-9

OBSAH

Predstov (Slavo Ondrejovič)	7
Slavo Ondrejovič: Sociolingvistické aspekty jazykovedného výskumu na Slovensku	9
Jazyk ako sociálny a komunikačný fenomén	
Ján Bosák: Sociolingvistická stratégia výskumu slovenčiny	17
Ján Horecký: Hodnotové pole jazykového vedomia	43
Sylvia Moosmüller — Rolf Vollmann: Fenomén „spisovný jazyk“ na príklade Rakúska	50
Individuálne a skupinové jazykové vedomie a jazykové postoje	
Aňna Oravcová: Vzťah k jazyku ako faktor ovplyvňujúci jazykové vedomie	65
Slavo Ondrejovič: Z výskumu jazykových postojov v oblasti dramatických umení	74
Sibyla Mislovičová: O jazykových postojoch športových publicistov	82
Mira Nábělková: Variantnosť rovnakokoreňových slov (Z výsledkov analógového výskumu)	88
Dana Slančová: Charakteristika lexiky v reči učiteľiek materskej školy	101
Jazyková situácia vo vybraných regiónoch Slovenska	
Vladimír Patráš: Sociolingvistický profil bežnej hovorenej komunikácie v Banskej Bystrici (90. roky)	119
Dana Slančová — Miloslava Sokolová: Výskum podoby hovorenej komunikácie na východnom Slovensku	132
Miloš Smatana: Jazyková situácia rajeckého regiónu	144
Slovenčina v kontakte s inými jazykmi	
Klára Buzássyová: Aspekty kontaktov slovenčiny a češtiny	163
Ján Horecký: Slovensko-česká diglosná komunikácia	183

Miloslava Sokolová: České kontaktové javy v slovenčine	183
Louise B. Hammer: Zmena kultúry a jej dosah na zachovanie jazyka: slovenčina v Amerike	207
Miroslav Dudok: Jazyková situácia a členenie slovenčiny v juhoslovenskej Vojvodine	216
Summary	227
Menný register	232
Vecný register	235

PREDSLOV

V zborníku *Sociolinguistica Slovaca*, o ktorom zostavovatelia predpokladajú, že by mohol byť iniciujúcim ohnivkom v reťazi publikácií sociolinguistického zamerania, sú zhrnuté výsledky výskumu pracovníkov Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV pracujúcich v rokoch 1991 – 1993 na projekte *Sociolinguistický výskum slovenčiny*. Uverejňujú sa tu však aj príspevky iných autorov, ktorí súčasne nepracovali v uvedenom kolektíve, ale predsa boli nejakým spôsobom na danom projekte zainteresovaní alebo aspoň s ním silne spiaznení. Do zborníka sme zaradili aj štúdie Sylvie Moosmüllerovej a Rolfa Vollmanna o postojoch k spisovnému jazyku v Rakúsku, Louisy Hammerovej o situácii slovenského jazyka v USA a Miroslava Dudoka o slovenčine v juhoslovanskej Vojvodine. Sú to príspevky prinášajúce pohľad na jazyk v rámci inej tradície a na inom teoretickom pozadí. Možno sa preto domnievať, že okrem zistení empirickej povahy poskytnú nové inšpirácie, ktoré môžu byť aj u nás podnetné pre uvažovanie o jazyku a jeho sociálnych súvislostiach. Na druhej strane však nemôžno prehliadnuť, že nie všetky konštatácie sú aplikovateľné na slovenskú sociolinguistickú situáciu.

Clenovia projektu neinformujú o svojej výskumnej činnosti prvýkrát. Už koncom roka 1991 vyšlo „sociolinguistické“ dvojčíslo Slovenskej reči (č. 5 a 6) a tento časopis postupne uverejňoval i ďalšie materiály prevažne empirického sociolinguistického výskumu. Výsledky svojho výskumu prezentovali členovia tímu aj na početných domácich a zahraničných fórách a vo viacerých zborníkoch a kolektívnych monografiách. Svojou účastou zásadne profilovali napr. dvojdielny zborník *Všeobecné a špecifické otázky jazykovej komunikácie* (Banská Bystrica 1991) a najnovšie aj zborník *Spisovný jazyk a jazyková kultúra* (Bratislava 1995).

Pozitívne treba hodnotiť v tomto kontexte fakt, že v sociolinguistickom výskume na Slovensku nejestvuje nijaký „centrizmus“. Tento výskum sa spontánne rozvinul na vedeckých pracoviskách vysokých škôl v Prešove, Banskej Bystrici, Bratislave i v Slovenskej akadémii vied. Každý jeden autorský kolektív má svoj osobitný význam a rovnocenne prispieva k vyšrafovaniu sociolinguistického obrazu slovenského jazyka a jeho nositeľov, ktorý má zatiaľ len nejasné kontúry a bledé farby.

Aj predkladaná publikácia by mala prispieť do mozaiky poznania súčasnej slovenčiny, ako ona žije v materskom či enklávnom prostredí, ale i poznania tých, ktorí sú jej nositeľmi. Prináša však aj nové pohľady na náš jazyk ako na sociálno-komunikačný fenomén.

Jevgenij Polivanov, ktorého ruská sociolingvistika považuje za svojho zakladajúceho predstaviteľa, už koncom 20. rokov nášho storočia dokazoval, že život jazyka sa v čase spoločenských zlomov a najmä po nich zrýchluje. Žijeme práve také časy, čo kladie zvýšené nároky na sociolingvistiku, ktorá si nemôže zobrať „oddychový čas“ ani po ukončení niektoréj svojej etapy. Neustále musí sledovať dianie v spoločnosti a jazyku, aby čo najsústavnejšie a najpodrobnejšie zachytila ich vzájomnú interakciu.

Ak je sociolingvistika predurčená stať sa všeobecným vysvetľujúcim rámcom všetkých národných lingvistik, ako nás o tom presvedčajú viacerí lídri uvedeného výskumu, zavŕšením tohto procesu stratí, pravdaže, svoje oprávnenie aj príslušné pomenovanie. Každá lingvistika sa bude kryť so sociolingvistikou v tom zmysle, ako o tom hovorí *Dell Hymes* v jednej zo svojich starších štúdií: „*A napokon musí ... byť cieľom sociolingvistiky stať na cele pri svojej vlastnej likvidácii*“ (*Hymes, D.: Der Gegenstandsbereich der Soziolinguistik. In: Probleme der Soziolinguistik (= Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik. Beiheft 3), I, 1975, s. 16*). Medzitým však má pred sebou dlhú a nevydláždenú cestu.

Za profesionalitu a promptnosť sa nám prichodí podakovať recenzentovi publikácie *PhDr. Viktorovi Krupovi, DrSc.*, a technickým spolupracovníkom *Vladimírovi Radikovi a Lýdii Griglákovej*.

December 1994

Slavo Ondrejovič

SOCIOLINGVISTICKÉ ASPEKTY JAZYKOVEDNÉHO VÝSKUMU NA SLOVENSKU

Slavo Ondrejovič

Aj slovenská jazykoveda zachytila, povedzme to tak, echo paradigmatickej zmeny, charakteristickej pre súčasnú svetovú lingvistiku, ktorá spočíva v obraťe od „izolujúceho“ skúmania jazykového systému ku skúmaniu fungovania tohto systému v reálnej situácii. Niet sporu, že štrukturalistické a generativistickej myslenie v kontexte svetovej (jazyko)vedy bolo mimoriadne plodné. Jazykoveda sa v rámci humanitných vied stala, ako priznávajú mnohí lídri spoločenskovedných disciplín, tzv. *smerovou vedou* (pilot science), metodologicky inšpirujúcou a obohacujúcou početné príbuzné i nepríbuzné disciplíny (porov. Marcus, 1975; Ondrejovič, 1988). Už od polovice 70. rokov sa však schyľovalo k onej paradigmatickej zmene, teda k presunu pozornosti jazykovedy od výskumu imanentných (sémantických a syntaktických) vlastností jazykového systému na funkcie jazyka v sociálnej interakcii. Išlo vlastne o reakciu na istý metodologický redukcionizmus štrukturalizmu a generativizmu. Bolo treba zrelativizovať názor, že jazyk je potenciálny systém znakov a komunikácia predstavuje len konkrétné použitie, realizáciu týchto znakov. Takým spôsobom totiž vznikala ilúzia, akoby jazykový systém (*langue*) bol niečím primárny a jeho použitie (parole) niečím sekundárny, odvodeným.

Chápanie jazyka ako systému (znakov) nie je, pravdaže, nesprávne, neprípustná je len jeho absolutizácia. Znakový systém ostáva najdôležitejším aspektom jazykovej komunikácie, ale nevyčerpáva jeho podstatu. Predmetom jazykovedy nevyhnutne musí byť aj sociálne determinovaná komunikácia. Tento poznatok jednoducho vyplýva z ľačko oddiskutovateľného faktu, že znakový systém tu nie je sám pre seba, nejestvuje z vlastnej vôle, ale je na to, aby človek mohol komunikovať o sebe a o svete, ktorý ho obklopuje a ktorý poznáva. S tým súvisí potreba spolupráce lingvistiky s ďalšími vedami, ktorých predmetom je intelektuálna činnosť človeka a medziľudská komunikácia, čo celkom prirodzené viedlo aj k rozvoju sociolingvistiky.

Ak hovoríme, že slovenská jazykoveda zachytila *echo* uvedenej paradigmatickej zmeny, rozumieme tým, že sa tak stalo v porovnaní s väčšinou európ-

ských krajín s istým oneskorením a zároveň nijako nie frontálne. Sústavnejší sociolingvistický výskum u nás odštartoval až v druhej polovici 80. rokov, preto o sociolingvistike na Slovensku nemožno zatiaľ hovoriť celkom bez výhrad. Veď sociolingvistika sa u nás doteraz úplne neinštitucionalizovala. Ako samostatný povinný predmet sa neprednáša na nijakej fakulte (iné je to, pravda, s ne-povinnými prednáškami a seminárm), nemožno ju nikde na Slovensku vyštudovať, nejestvuje ani základná sociolingvistická príručka pre študentov. Za príznačné možno považovať aj to, že 11. medzinárodný zjazd slavistov, ktorý sa konal r. 1993 v Bratislave, sa zaobišiel bez sociolingvistickej sekcie. To všetko nás oprávňuje charakterizovať súčasné obdobie najskôr ako začiatočné sociolingvistické štádium, resp. podľa terminológie H. Löfflera (1985), ktorý rozlišuje a) predsociolingvistické štádium, b) sociolingvistiku v rámci disciplíny o národnom jazyku a c) sociolingvistiku ako samostatnú disciplínu, prisúdiť slovenskej sociolingvistike miesto medzi druhým a tretím štádiom.

V samotnej jazykovednej komunite na Slovensku sa v tomto smere vyčleňujú tri názorové skupiny:

1. skupina obhajcov uplatňovania sociolingvistických metód v lingvistickom výskume,

2. skupina jazykovedcov hlásiacich sa k myšlieniam sociolingvistiky len deklaratívne (konštatuje sa síce potreba „ustavičného styku so spoločenskou praxou“ i „vedenia neprestajného dialógu s používateľmi jazyka,“ ale v konkrétnej kodifikačnej praxi sa na to rýchle zabúda),

3. skupina jazykovedcov pochybujúcich o zmysluplnosti a prospešnosti tohto výskumu prinajmenšom pre kodifikačné ciele („normu netreba zisťovať na ulici, zachytávajú ju predsa slovníky a kodifikačné príručky“).

Hoci sústavný sociolingvistický výskum na Slovensku sa začal skutočne až v 80. rokoch (ako prvé väčšie synchrónne dielo so sociolingvistickým nasadením sa pripravovala syntetická monografia *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*, 1989), dôležité je aj na tomto mieste pripomenúť významný projekt *Hovorená podoba spisovej slovenčiny*, ktorý sa realizoval pod vedením E. Pauľinyho v 60. rokoch a ktorého výsledky boli zhrnuté v rovnomennom dvojdelenom zborníku z r. 1965. Bol to na tie časy mimoriadne dobre pripravený projekt s presne vypracovanými inštrukciami a vytypovanými problémovými a neurologickými bodmi. A hoci možno nie všetci účastníci výskumu sa držali jeho zmyslu a cieľa, získané výsledky boli také významné, že to u niektorých zúčastnených vyvolalo obavu, aby sa nové poznanie skutočného stavu v používaní jazyka nezneužilo („...vyvodzovať z tohto výskumu d'alekosiahle závery pre kultúru spisovej výslovnosti by bolo veľmi unáhlené“, s. 66). Odvtedy v koordinova-

nom sociolingvistickom výskume nastala ruptúra a kontinuálne sa v ňom po-kračovalo vlastne len vo východoslovenskom regióne.

Základným cieľom súčasného sociolingvistického výskumu, ktorý sa od r. 1990 realizuje v Jazykovednom ústave L. Štúra SAV, bolo:

a) preskúmanie jazykových postojov a jazykového vedomia (najmä) prestížnych skupín používateľov jazyka, ako sú spisovatelia, herci, redaktori, športoví komentátori, učitelia;

b) prepracovanie novej stratégie jazykovedného výskumu a nových pohľadov na jazyk ako sociálny fenomén;

c) komplexný prieskum jazykovej situácie vo vybraných regiónoch Slovenska;

d) štúdium slovensko-inonárodných, najmä slovensko-českých vzťahov.

Výskum prebiehal v podmienkach, keď v médiách rezonovali rozsiahle diskusie o jazykovo-etnických, resp. jazykovo-národnostných problémoch, ktoré predstavovali vynikajúci materiál na zisťovanie jazykových postojov používateľov slovenčiny. Z toho dôvodu sa výskum aktuálne rozšíril aj na oblasti, ktoré pôvodne neboli v pláne (politická sféra).

Súčasný stav slovenskej sociolingvistiky sme hodnotili najmä v príspevkoch *K sociolingvistike na Slovensku* (Ondrejovič, 1991) a *Basic Informations on Sociolinguistics in Ex-Czechoslovakia* (Nekvapil—Ondrejovič, 1993), na ktoré tu odkazujeme. Bibliografia sociolingvistickej produkcie slovenských autorov, resp. sociolingvistickej produkcie vychádzajúcej na Slovensku nachádza každročne svoje miesto v medzinárodnej ročenke pre európsku sociolingvistiku (*Sociolinguistica*). Aj z týchto prehľadov jednoznačne vyplýva, že programový sociolingvistický výskum sa v novšom období spontánne rozvinul na celom území Slovenska: v Bratislave, v Banskej Bystrici a v Prešove.

Spomínané prehľady doplníme aspoň zmienkou o tom, že banskobystrický tím na Univerzite M. Bela nielen pripravil dve významné komunikačno-sociolingvistické podujatia s medzinárodnou účasťou a vydal z nich zborníky (*Všeobecné a špecifické otázky jazykovej komunikácie*, I.—II., 1991; *Sociolinguistické a psycholinguistické aspekty jazykovej komunikácie*, 1995), ale sa aj sústavne venuje skúmaniu jazykovej situácie na strednom Slovensku, najmä mestskej reči Banskej Bystrice (V. Patráš), argotu a športovému slangu (P. Odaloš), komunikácii v odbornej sfére a profesionalizmom (J. Klincková), pragmatickým otázkam komunikácie, reklame ako komunikačnému žánru a pod. Prešovský tím na Filozofickej fakulte Univerzity P. J. Šafárika (D. Slančová, M. Sokolová a i.) mal výhodu v tom, že sa tu vďaka J. Muránskemu z Pedagogickej fakulty UPJŠ sociolingvistický výskum od 60. rokov podstatne neprerušil. Dnešná so-

ciolinguistiká v tomto regióne sa v širokom meradle sústreduje na analýzu a opis jazykovej situácie a jazykového vedomia obyvateľov regiónu a na kontaktologickú problematiku najmä v oblasti slovensko-českých vzťahov. Tradične sa v Prešove nezabúda ani na vedeckú výchovu mladých talentov v oblasti sociolinguistiky (porov. zborníky *Varia I.*, *II.*, *III.*).

Je všeobecne známe, že kodifikácie bývajú úspešné len vtedy, keď sú prijateľné i prijímané. Z tohto pohľadu je dôležitý sondažny prieskum jazykového vedomia a jazykových postojov hlavne prestížnych nositeľov jazyka, ktorí uskutočnili členovia sociolinguistického kolektív (porov. zborník *Spisovný jazyk a jazyková kultúra*, 1994, najmä príspevky J. Bosáka, K. Buzássyovej, S. Ondrejoviča, S. Mislovičovej, A. Oravcovej). Komplexný prieskum používania jazyka v jednotlivých regiónoch, v jednotlivých sociálnych a vekových skupinách a rozličných situáciach prehľbuje obraz o mnohorakosti, polyfunkčnosti, bohatých odieňoch a možnostiach nášho jazyka. A sociolinguistický pohľad na koexistenciu dvoch jazykov, slovenčiny a češtiny, jedného silnejšieho, ktorý však už stratil svoje niekdajšie pozície, a druhého slabšieho, ktorý svoje obranné sily môže presunúť na iné pole, dopĺňa doterajší štruktúrny pohľad novými aspektmi.

Najnovší sociolinguistický projekt *Slovenčina v kontaktoch (a konfliktoch) s inými jazykmi* (1994—1996) pokračuje v prieskume slovensko-českých jazykovo-etnických vzťahov a zameriava sa na situáciu v Čechách. Akokoľvek je to prekvapujúce, doteraz nejestvuje ani jedna dôkladnejšia štúdia, ktorá by sa na základe konkrétneho výskumu v teréne zaoberala súčasným životom slovenčiny a Slovákov na území nášho západného suseda. Uvedený projekt zahŕňa v sebe aj výskum slovenskej menšiny v Rakúsku, ktorá si v zahraničnej odbornej literatúre vyslúžila pomenovanie „zabudnutá“, či dokonca „tajná“ menšina a ktorej „odkliatie“ práve prežívame. Ide tu doslova o prerod neznámej etnickej skupiny na oficiálne uznanú menšinu, čo iste má a bude mať svoje konzekvenčie aj pre tamojší variant slovenčiny. Slovenská sociolinguistica by pri sledovaní tohto pohybu rozhodne nemala chýbať. Bokom nemohla ostať ani azda najbrizantnejšia oblasť: výskum slovensko-maďarských vzťahov na území južného Slovenska. Okrem metód v sociolinguistike bežne používaných nachádza tu uplatnenie aj etnometodologicky orientovaná konverzačná analýza, ktorej cieľom je prieskum národných stereotypov na základe minucióznej analýzy spon-tánnych rozhovorov intraetnického i interetnického typu. Výsledky týchto analýz vhodne doplnia doterajšie údaje z výskumov verejnej mienky i výskumy a reflexie historických a etnografických disciplín, ako aj vedeckú publicistiku.

Sociolinguistica na Slovensku má, ako vidieť, blízke osudy so sociológiou. Obidve disciplíny boli od začiatku povolané odhalovať mýty a korigovať tie

predstavy o spoločnosti a/alebo jazyku, ktoré už stratili svoje opodstatnenie. Obidve disciplíny však u nás dorastajú na svoje úlohy až v posledných rokoch, pričom majú pred sebou sľubné perspektívy nadálej prinášať nové odhalenia z neprebádaného terénu života komunikujúcej spoločnosti.

Literatúra

- LÖFFLER, H.: Germanistische Soziolinguistik. Berlin, E. Schmidt Verlag 1985.
- HORECKÝ, J. — BUZÁSSYOVÁ, K. — BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989.
- Hovorená podoba spisovnej slovenčiny. I.—II. Red. E. Pauliny. Bratislava, Slovenské jazykové združenie 1965.
- MARCUS, S.: Linguistics as a Pilot Science. In: Current Trends in Linguistics. 12. Ed. by Th. Sebeok. The Hague, Mouton 1975, s. 2871—2887.
- NEKVAPIL, J. — ONDREJOVIČ, S.: Basic Information on Sociolinguistics in Ex-Czechoslovakia. In: Sociolinguistica, 8, 1993, s. 257—262.
- ONDREJOVIČ, S.: Lingvistika ako smerovacia veda. In: Funkční lingvistika a dialekтика. Red. J. Nekvapil — O. Šoltys. Praha, Ústav pro jazyk český 1988, s. 97—105.
- ONDREJOVIČ, S.: K sociolinguistike na Slovensku. In: Studia Academica Slovaca. 20. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1991, s. 177—191.

JAZYK AKO SOCIÁLNY A KOMUNIKAČNÝ FENOMÉN

SOCIOLINGVISTICKÁ STRATÉGIA VÝSKUMU SLOVENČINY

Ján Bosák

Spoločenskú podmienenosť jazykovej (rečovej) komunikácie akceptujú bez výhrad azda všetci slovenskí jazykovedci, v konkrétnej analýze však často uprednostňujú štruktúrne (vnútorné) kritériá, prednosť dávajú (ideálnemu) jazykovému systému pred realitou živého úzu. V protiklade k týmto tradičným postojom zhŕňame v štúdii výsledky našich doterajších výskumov a poukazujeme na prednosť sociolingvistického prístupu k interpretácii niektorých problémových jazykových javov. Sociolingvistika vychádza z reálneho poznania, že jazyk je zapojený do zložitého a mnohotvárneho kontextu a jeho komunikačné funkcie sa stávajú čoraz zložitejšími a diferencovannejšími. Z orientácie na skúmanie sociálnych a komunikačných podmienok dorozumievania je zrejmé, že rámcem našich úvah nie je iba spisovný jazyk (spisovná slovenčina), ale celý národný jazyk. Z toho vyplývajú ďalšie konzervacie, na ktoré sa sústredujeme: hlavným zdrojom dynamiky súčasnej slovenčiny sú hovorené (ústne) komunikáty; hovorosť všeobecne ako vlastnosť jazykových prostriedkov nie je iba štylistická kategória, ale výrazný dynamizujúci faktor celého jazykového systému; v komunikačnom priestore medzi spisovnou slovenčinou a nespisovnými varietami možno vydeliť novo sa utvárajúcu varietu — hovorovú slovenčinu; vývin spisovnej slovenčiny potvrdzuje a zvýrazňuje sociálno-komunikačnú podstatu jazyka; variantnosť nie je len prejavom systémovej asymetrie jazykových znakov, ale aj výsledkom realizácie jazykových funkcií v rečových aktoch.

Všeobecný rámec

Ked' r. 1952 H. C. Currie v krátkom príspevku po prvý raz použil termín sociolingvistika v zmysle „výskum sociálnych funkcií a významov reči“, išlo v tom čase v podstate len o istý formálno-metodologický impulz, pretože sociálny charakter jazyka sa vždy uvedomoval, hoci nie vždy sa naň sústredoval záujem jazykovedcov (porov. konštatácie v prácach Kraus, 1983; Reader in Czech sociolinguistics, 1986 a i.). Napríklad v trojzväzkovej komentovanej bibliografii slavistickej sociolingvistiky (Brang — Züllig, 1981) možno do r. 1978 nájsť 15 000 bibliografických jednotiek.

Ked' sa zo sociolingvistického aspektu pozrieme na vznik spisovnej slovenčiny, môžeme konštatovať, že jej prví kodifikátori museli okrem politických a národných otázok riešiť problematiku diglosie (ak nie aj triglosie), jazykových kontaktov, otázku variantov a invariantov a ďalšie výsostne sociolingvistické javy. Túto tendenciu možno sledovať najmä pri zavŕšovaní formovania modernej slovenčiny v činnosti S. Cambla. Najprv v diele Slovenský pravopis (1890) riešil problematiku vydelenia slovenčiny ako samostatnej spisovnej variety voči češtine (čiastočne aj ruštine) a neskôr v Rukováti spisovnej reči slovenskej (1902) ju zase vymedzil vo vzťahu k slovenským nárečiam.

Sociálny pohľad na jazyk bol v slovenskej lingvistike prítomný prakticky od jej vedeckých začiatkov. V rozsiahлом a bohatom výskume územných nárečí sa však (okrem atlasových a niektorých lexikografických projektov) neprekročil istý metodologický paradox, keď sa nárečové jazykové prostriedky opisovali „podľa vzoru“ spisovného jazyka. A keď sa nárečové jazykové prostriedky neopisovali a neinterpretovali „zo seba samých“, potom sa permanentne udržiaval protiklad medzi spisovným jazykom a nárečiami, hoci v objektívnej realite obidve tieto variety vytvárajú spoločný diasystém a synchrónne sa líšia predovšetkým rozdielnymi funkciami v komunikácii.

Na svoje obdobie neboli preexponované názory, podľa ktorých hovorovým útvarom (varietou) slovenčiny sú nárečia (Štolc, 1967, s. 31), ved' s prvým rozsiahlejším výskumom hovorenej podoby spisovnej slovenčiny sa začalo až v r. 1963 – 1965 (porov. v tejto súvislosti aj hodnotenie S. Ondrejoviča, 1991).

Programovo začal rozvíjať výskum sociálnych nárečí P. Ondrus (porov. Ondrejovič, 1991). Nejasnosť alebo kríženie či prekrývanie niektorých termínov dovoluje vo viacerých prípadoch Ondrusovo sociálne „čítať“ vlastne ako sociolingvistické.

Sociolingvistický aspekt mal aj výskum mládežníckeho slangu (v najväčšom rozsahu Š. Krištof; porov. Bosák, 1985; Ondrejovič, 1991), ktorý sa potom v širšom rámci akoby „zakotvoval“ do písanej podoby jazyka literatúry pre mládež.

Novú etapu predstavuje komunikačný prístup J. Horeckého (1979), ktorý po prvý raz v slovenskej jazykovede predložil stratifikáciu slovenčiny na základe typológie komunikačných udalostí (komunikačných aktov) a rešpektovania pôsobenia okolia na jazykový systém. Na rozdiel od predchádzajúcich koncepcíí, ktoré vychádzali z protikladu spisovného jazyka a nespisovných variet (territoriálne nárečia, resp. sociálne nárečia a slangy), predmetom Horeckého stratifikácie je národný jazyk, v ktorom okrem najvyššej, spisovnej formy vyčleňuje ešte štandardnú, subštandardnú, nadnárečovú a nárečovú formu; osobitne, mimo ostatných foriem, kladie umelecký jazyk.

Isté podceňovanie sociolingvistického výskumu niektorými slovenskými jazykovedcami pramení z tradičnej orientácie na spisovnosť (často stotožňovanú so správnosťou) a z nazerania na sociolingvistické výskumy len ako na „registrowanie“ jazykových javov. Za rozmanitosťou a pestroštvou komunikátov sa nevidí potreba hľadať sociálne a komunikačné príčiny týchto diferencií, ale sa zdôrazňuje iba „odklon“ od normy.

Východiskový metodologický rámec

Oproti jazyku chápánomu ako štruktúrno-systémová entita a budovanému na sústave protikladov jazyk ako sociálno-komunikačný systém charakterizuje funkčná komplementárnosť, ktorá je objektívnejším odrazom reálnej rečovej situácie. Jazyk je nielen teoretický konštrukt, ale aj reálny komunikačný systém, ktorý funguje v konkrétnych (národných, etnických) podmienkach, nie iba v explicitnom „vybranom úze“ ovplyvňovanom len „dobrými autormi“. Systémový prístup k jazyku a komunikačný prístup nie sú v protiklade, ako sa to neraz chápe. Komunikát sice nie je jednotkou jazykového systému, ale to neznamená, že komunikáty možno skúmať bez rešpektovania jazykového systému. Variantnosť ako základnú a univerzálnu vlastnosť jazyka nemožno „obchádzať“ ani ju paradigmaticky či systémovo „vyrovnať“, ani proti nej „vylučujúco“ stavať tendenciu po zachovaní jednoty výrazových prostriedkov (dôsledok kultúrnej tradície udržiavanej a podporovanej kodifikačnými aktmi) a ich stability (ustále nosti), lebo ide o dve dialeklicky pôsobiace tendencie tak vo vývine jazyka, ako aj v jeho súčasnom fungovaní.

Z vývinu jazyka možno na rôznych úrovniach vyabstrahovať protikladné, navzájom sa vylučujúce pojmy (antinómie, krajiné póly), ako sú langue — parole, kód — text, hovorený jazyk — písaný jazyk, spisovný jazyk (spisovná varieta) — nespisovné variety, norma — úzus, nociónalnosť — expresivnosť, oficiálnosť — neoficiálnosť a ďalšie, ktoré zvýrazňujú ich štruktúrnu či komunikačnú dištanciu. Lenže vývin (v čase) medzi dvoma pólmami je kontinuitný, spojitéj, nedá sa neprotirečivo opísať len prostredníctvom týchto antinómii. V skutočnosti sú v jazyku takmer všetky hranice — medzi jazykovými varietami, medzi niektorými slovnými druhmi, medzi teritoriálnymi dialektmi a pod. — neostré, nepevné, rozmazané.

Hovorenosť (ústnosť) a hovorovosť

Optimistický, ale pritom zjednodušujúci predpoklad o jednote jazyka je założený aj na tom, že sa (podvedome) uvažuje predovšetkým s písaným jazykom,

s písanou podobou (realizáciou, formou atď.) jazyka aj napriek tomu, že hovorené (ústne) komunikáty (hovorený jazyk, hovorená/ústna podoba, realizácia atď.) tvoria podľa odhadov vyše 90 % všetkých komunikátov. Pritom medzi písanou komunikáciu a hovorenou komunikáciu okrem výnimiek (súkromné listy a zápisu a pod.) jestuje zásadný rozdiel: písaná komunikácia je „dirigovaná“ normou, ktorá vyžaduje používanie spisovného jazyka. Naproti tomu pri hovorenej (ústnej) komunikácii sa spisovnosť vyžaduje iba v oficiálnych situáciach; prevažná časť hovorenej komunikácie je spontánna.

Na krajných póloch komunikačného priestoru stojí spisovný jazyk (spisovná varieta) a nespisovné variety; ich základné charakteristiky sú protikladné. Záväznosť, verejnosť, vážnosť (knižnosť) spisovnej variety zároveň implikujú sociálnu dôistančnosť, citovú nezaangažovanosť (koženosť a odcudzenosť). Naopak, nezáväznosť, neverejnosť, neformálnosť, dôvernosť nespisovných variet sú spojené so sociálnou blízkosťou (solidárnosťou), srdečnosťou a spontánnosťou (takto ich najnovšie podáva O. Hausenblas, 1993). Je zrejmé, že jazyk každodennej, bežnej komunikácie, nachádzajúci sa medzi týmito dvoma krajnými pólmi, bude prienikom jednotlivých charakteristík, a to predovšetkým v závislosti od oficiálnosti/neoficiálnosti komunikačného aktu.

Uvedené charakteristiky signalizujú, že tento bežný hovorený jazyk je maximálne variabilný — v závislosti od komunikačnej situácie sa v ňom v rôznom stupni aktuálne využívajú všetky výrazové prostriedky národného jazyka; netvorí samostatnú varietu, ani sa nespája s vyhranenou skupinou nositeľov. Bežný hovorený jazyk sa vymyká aj normovanosti, pretože pri komunikácii v bežnej dorozumievacej sfére je na prvom mieste prestížnosť, nie spisovnosť. Napriek tejto zložitosti by sa však analýza súčasného jazyka, ako aj nové uvažovanie o jazyku mali začínať práve s bežným hovoreným jazykom, pretože sféra jeho používania sa ustavične rozširuje, čo je predovšetkým dôsledok uplatňovania spisovnej slovenčiny v nových komunikačných situáciách, ako aj zvyšovania neoficiálnych (polo-oficiálnych) komunikačných situácií v celkovom súhrne komunikačných aktov.

Bežný hovorený jazyk sa využíva ako dorozumievací prostriedok v bežnej dorozumievacej sfére, ktorú charakterizuje istá uvoľnenosť, ekonomickosť komunikácie, menšia záväznosť a expresívnosť (Jedlička, 1974). Jazykové prejavy v bežnej dorozumievacej sfére sú hovorené, spontánne, s priamym kontaktom komunikujúcich, neoficiálne. Jazykové prostriedky využívané v bežnej dorozumievacej sfére majú široký diapazón, a to od hovorenej podoby spisovného jazyka až po teritoriálne a sociálne nárečia. Bežný hovorený jazyk je teda v porovnaní s ostatnými variantami národného jazyka neštruktúrny útvar, predstavuje „prienik množín jazykových prostriedkov patriacich jednotlivým existujúcim útvarom“ (Krčmová, 1981).

Pracovať s pojmom bežný hovorený jazyk sa nám ukazuje metodologicky závažné. Ak sa totiž hovorový štýl (hovorový jazyk) chápe ako súhrnné, nadadené pomenovanie pre všetky realizované variety v bežnej dorozumievacej sfére, potom sa v ňom nevyhnutne pripúšťa používanie nespisovných, slangových alebo nárečových slov až po hranicu, keď ešte neprevažujú nad spisovnými prvokami (Peciar, 1981, s. 355), čo však protirečí základnému atribútu hovorových prostriedkov — spisovnosti. Za presnejšie a metodicky precíznejšie pokladáme užšie chápanie: hovorový štýl (hovorový jazyk) je len jedna z foriem, ktorou sa realizujú prejavy v bežnej dorozumievacej sfére (Jedlička, 1974; Krčmová, 1981 a i.).

Pracovať s pojmom bežný hovorený jazyk nám umožňuje presnejšie vymedziť miesto hovorového štýlu — a širšie aj hovorových prostriedkov — v bežnej dorozumievacej sfére. Objektívne je tento metodologický postup odôvodnený tým, že v bežnej dorozumievacej sfére sa čoraz výraznejšie prejavuje konkurenčia hovorenej podoby spisovného jazyka a nespisovných variet ako dôsledok narastania funkcií spisovného jazyka a rozširovania hraníc spisovnosti. Z tohto pohľadu pokladáme za nevyhnutné chápať hovorovosť širšie, teda nielen ako štýlistické hodnotenie jazykových prostriedkov (zatiaľ hlavne v lexikografickej praxi), ale najmä ako výrazný dynamický faktor celého jazykového mechanizmu.

Viazanie hovorovosti jazykových prostriedkov (hláskoslovnych, morfológických, lexikálnych, syntaktických) na ústne (hovorené) prejavy nositeľov spisovného jazyka je sice jej primárny atribút, ale aj s užším rozsahom. Širšie a komplexnejšie je také vymedzenie hovorovosti, ako ho vo svojich prácach uplatňujú napríklad E. A. Zemská (1979) a A. Jedlička (1974, 1981), keď za hlavné faktory (črty) hovorovosti pokladajú spontánnosť, neoficiálnosť, dialogickosť a situačnú zakotvenosť.

Chápanie hovorovosti v užšom a širšom zmysle má aj ďalší aspekt: užšie skúmame konkurenciu hovorových javov ako prejav synchronnej dynamiky na úrovni jazykových prostriedkov a zároveň aj širšie ako konkurenciu na úrovni jazykových variet. Takéto širšie chápanie hovorovosti je analogické napríklad so stavom v ruštine, kde pri kodifikovanom spisovnom jazyku (kodificirovannyj literaturnyj jazyk) paralelne jestvuje aj hovorová ruština (russkaja razgovornaja reč), pričom hovorová ruština má užšiu a uzavretejšiu bázu nositeľov (Zemskaja — Kitajgorodskaja — Širajev, 1981), alebo v češtine, kde existuje samostatný nadnárečový útvar obecná čeština a pri nej (podľa niektorých bádateľov) aj hovorová čeština (štýlový variant vnútri spisovného jazyka; porov. Jedlička — Formánská — Rejmánská, 1970). V slovenčine samostatnú variétu medzi spisovným jazykom a nespisovnými varietami predstavuje tzv. štan-

dardná forma (Horecký, 1979), v ktorej sa realizuje národný jazyk v takých komunikačných sférach, kde sa z rozličných príčin nemôže vyžadovať „čistá“ spisovná forma. V podstate tu ide o hovorenú podobu spisovného jazyka, do ktorej ľahšie prenikajú nekodifikované a nekodifikovateľné prvky z nespisovných variet a z cudzích jazykov. Horeckého model tiež vystihuje tie tendencie, ktoré v našom projekte zahrňujeme do chápania hovorovosti v širšom zmysle (teda na úrovni komunikačných variet).

Hovorovosť v širšom zmysle a s ňou spojené javy sú tým činiteľom, ktorý rozhodujúcim spôsobom ovplyvňuje aj vývin súčasnej spisovnej slovenčiny. V súčasnej jazykovej situácii už nemožno brať ako hlavný faktor rozvoja spisovného jazyka slovenské nárečia. Funkcia nárečí sa postupne zužuje aj v dôsledku toho, že spisovný jazyk sa ako dominantná komunikačná varieta začína uplatňovať vo viacerých oblastiach. Nárečia nie sú dnes dynamizujúcim faktorom v rozvoji slovenčiny, ich štruktúru čoraz viac ovplyvňuje a destabilizuje spisovný jazyk ako prestížna varieta. Pôvodné (tradičné) nárečie si dnes zachováva len staršia generácia, ktorá pracovala v poľnohospodárstve a nedostávala sa do kontaktu s nositeľmi iných nárečí. U príslušníkov mladších generácií sa tradičný dialekt v istých svojich znakoch a vo funkčnom využívaní začína meniť. Pre vývin slovenských nárečí je príznačné to, že nevzniká jeden spoločný interdialekt, ale niekoľko väčších alebo menších celkov, ktorých zemepisné ohraničenie nemožno presne určiť. Pevná, invariantná štruktúra, charakteristická pre teritoriálny dialekt, sa vo vyšších útvaroch stráca, destabilizuje sa. Dôležité je zistenie, že hoci sa interdialekty jednoznačne utvárajú na nárečovom základe, nemožno ich hodnotiť ako nadnárečové alebo mimonárečové variety (celú problematiku zhrnul I. Ripka, 1980).

Hlavnými dynamizujúcimi faktormi súčasného rozvoja slovenčiny sú jazykové prostriedky používané predovšetkým v profesijnej a záujmovej oblasti, menej v piateľskom a rodinnom prostredí. Sféru súkromnej komunikácie, ktorú väčšina bádateľov pokladá za hlavný znak hovorovosti, čoraz viac ovplyvňujú jazykové prostriedky z týchto „nesúkromných“ komunikačných sfér.

S kvantitatívnym narastaním hovorových prostriedkov najmä v slovnej zásobe sa nevyhnutne vynára otázka ich štýlového prehodnotenia v rámci jednotlivých variet (foriem) jazyka. Pretože doteraz sa všeobecne prijíma tvrdenie, že za hovorové prostriedky treba pokladať „...všetky pomenovania, ktoré sú skrátené, skrátením deformované, alebo vyjadrené skratkou“ (Mistrík, 1977, s. 111), vychádzame pri prehodnocovaní hovorovosti práve z procesu, kde sa tieto operácie realizujú — z univerbizácie (Bosák, 1984 a, 1987).

Univerbizácia sa v súčasnej slovenčine uplatňuje čoraz častejšie. Realizuje sa v bežnom hovorenom jazyku a v komunikačnej sfére profesijnej (zamestná-

neckej), záujmovej a rodinnej, ale hlavným faktorom prispievajúcim k zneutráľňovaniu jestvujúcich univerbizovaných štruktúr a k vzniku nových sú masovokomunikačné prostriedky, lebo ich prostredníctvom sa univerbizované podoby dostávajú aj do písaného jazyka. V masovokomunikačných prostriedkoch ide o úsilie podať maximálne množstvo informácií, pričom sa komunikačný cieľ dosahuje aj za cenu úspor v komunikačnom procese — limitujúcim faktorom je kapacita komunikačného kanála (napr. vymedzený priestor na titulky v tlači). Na druhej strane — a to je rozhodujúci faktor — cieľom takýchto komunikátov využívajúcich univerbizované podoby je upútať príjemcu a pôsobiť na neho v určených intenciách (pragmatický aspekt).

Ked' vezmeme do úvahy prvý faktor — ekonómiu komunikačného procesu — nemožno pokladať všetky univerbizované podoby za príznakové. Všeobecne sa ako štylisticky rovnocenné už dávnejšie hodnotia jednoslovné názvy jazykov (*slovenčina* — *slovenský jazyk*), mäsa (*hovädzina* — *hovädzie mäso*), štátov (*Dánsko* — *Dánske kráľovstvo*), remesiel (*garbiarstvo* — *garbiarske remeslo*) a niektoré ďalšie, no už nie *textilka* — *továreň na textil*, *zasadačka* — *zasadacia sieň* a pod. (napr. Kučerová, 1973).

Ale ako ukazuje nás analyzovaný materiál, dvoj- a viacslovné pendanty univerbizovaných slov ako *bežky* (*bežecké lyže*), *presilovka* (*presilová hra*), *výskumník* (*výskumný pracovník*), *samoobsluha* (*samoobslužná predajňa*), *žuvačka* (*žuvacia guma*), *škodovka* (*osobný automobil značky Škoda*), *miestenka* (*miestenkový lístok*), *abonentka* (*abonentný lístok*) a mnohé ďalšie fungujú iba v úzko vymedzenej sfére, v bežnej dorozumievacej sfére je ich výskyt skôr sporadickej. Rovnako výrazná je tendencia v používaní univerbizovaných podôb v názvoch osôb podľa zamestnania, v pomenovaniach príslušníkov hnutia a pod., napr. *slovenaftár* (*pracovník Slovnaftu*), *odborár* (*člen alebo pracovník odborov*), *spojár* (*pracovník spojov*), *jachtár* (*pretekár v jachtingu*), kde univerbizovaná podoba často nahradza akési „strešné“ pomenovanie.

Na zneutráľňovanie výrazne pôsobí aj vnútrosstruktúrny faktor: univerbizovaná podoba sa stáva bázou pre ďalšie odvodzovanie, napr. *zubný lekár* → *zubár* → *zubárka* → *zubársky* → *zubárstvo* a pod. Na štylisticky neutrálne sa prehodnotila celá skupina slov typu *prvák* (*žiak prvej triedy*), *tretiak* (*žiak tretej triedy*) atď., ktoré sa prv hodnotili ako hovorové (porov. Peciar, 1965).

V súčasnej slovenčine narastá aj počet univerbizovaných slov s využitím synekdochy. Rozhodujúcim činiteľom pri ich vzniku je princíp ekonómie — vyskytujú sa predovšetkým v publicistických textoch, najčastejšie v titulkoch a medzititulkoch, pričom prevažná časť týchto univerbizovaných štruktúr nemení svoju štýlovú platnosť. Mechanizmus univerbizácie s využitím synekdochy je

založený na tom, že viacslovné pomenovanie začne zastupovať určujúci člen. Tento spôsob univerbizácie je najčastejší pri názvoch jednotlivých športových disciplín: *vrh guľou – guľa, skok do dial'ky – dial'ka, skok o žrdi – žrd', beh na 1500 metrov – 1500 metrov atď.*, ale často sa vyskytuje aj v spojeniach *zálatá medaila – zlato, strieborný odznak – striebro* a pod. Rovnako sem možno zaradiť univerbizáciu typu *tranzistorový prijímač – tranzistor, televízny prijímač – televízor, telefónny prístroj – telefón* atď.

Narastá aj počet univerbizovaných kompozít. Vznikajú tak, že viacslovné spojenie so zložitejšou gramatickou formou sa mení na zložené slovo, ktoré sa obyčajne stáva východiskom ďalšieho odvodzovania. Pretože v tomto prípade ide len o istý stupeň zjednodušenia, štýlová charakteristika zostáva nezmenená. Tento typ sa takisto často využíva v športovej publicistike: *hráč stredu pola – strednopoliar, zápasník vo voľnom štýle – voľnoštýliar, hráč prvej ligy – prvoligista* atď.

Pri posudzovaní štýlovej platnosti univerbizovaného slova berieme do úvahy nielen jeho miesto na osi slangovosť – hovorosť – neutrálnosť – knižnosť, ale rovnako aj prevažujúci výskyt v komunikácii, v komunikačnej sfére, v ktorej funguje ako najprodukívnejší prostriedok.

Lexikón jazyka obsahuje ako podskupinu (podmnožinu) všetky viacslovné spojenia ako výsledok pomenovacích aktov (nominácie). V komunikačnom akte sa realizuje výber spojení z lexikónu podľa príslušných komunikačných sfér a cieľa komunikácie — na tomto stupni sa uplatňuje dichotómia oficiálneho jazykového prostriedku — neoficiálneho jazykového prostriedku.

Oficiálne jazykové prostriedky sú záväzné pre vybrané, určené komunikačné sféry (používanie odbornej terminológie, standardizovaných úradných názvov a pod.). V profesijnej, záujmovej a rodinnej sfére sú tieto oficiálne názvy fakultatívne, prevažuje ich používanie v univerbizoanej podobe, v dôsledku čoho strácajú svoju príznakovosť. To znamená, že v neutrálnej spisovnej pozícii môžu paralelne vedľa seba fungovať oficiálny viacslovný názov a neoficiálna univerbizoaná podoba v prípadoch ako *bežky/bežecké lyže, presilovka/presilová hra, organovať/hrať na organe* a pod.

Štýly a komunikačné sféry

V každej doterajšej systematizácii štýlov hovorový štýl zaujíma asymmetricke postavenie (v dôsledku svojej dominantnej hovorenosti) a možno dať za pravdu F. Mikovi (1989, s. 65), že hovorový štýl bol iba „demokraticky“ pridaný k ostatným štýlom. Sám pojem funkčný štýl nestačí obsiahnuť svoju predesti-

novanú komunikačnú doménu, pretože pod tlakom ustavične sa zvyšujúcich nárokov na komunikáciu na jednej strane dochádza k „specializácii“ funkčných štýlov (porov. napríklad v posledných rokoch vydeľenie štýlu rétorického, epištolárneho, náboženského, právnického), na druhej strane sa funkčné štýly navzájom ovplyvňujú (napr. používanie odborných prostriedkov v publicistickej sfére alebo dokonca v bežnej dorozumievacej sfére). Osobitné postavenie má aj umelecký štýl, ktorý napríklad J. Horecký (1979) ani priamo nezahrnul do stratifikácie slovenčiny. Pri publicistickom štýle chýbajú zasa priame vzťahy k špecifickej príznakovej lexike — pre publicistiku je charakteristické využívanie jazykových prostriedkov skoro zo všetkých štýlových vrstiev. Máloktoľ z bádatelov vedeľuje samostatný knižný štýl, no kvalifikátor *knižný* má svoje pevné miesto vo všetkých slovníkoch. Rôznorodosť textov (komunikátov) a v nich používaných postupov vo všetkých doteraz vymedzených štýloch indikuje, že by bolo neprotirečivejšie a primeranejšie zhromaždiť (s využitím počítačov) charakteristické prvky jednotlivých typov komunikátov a pokúsiť sa o ich vymedzenie ako osobitných podjazykov (subjazykov).

Pri príprave koncepcie nového Slovníka súčasného slovenského jazyka sa ukázalo, že doterajšia sústava štýlistických kvalifikátorov neumožní dynamicky zachytiť lexikálno-sémantickú „systémovosť“ slovenčiny ani štýlistický systém (Bosák, 1993 b, s. 47—55). Preto sme pri hodnotení lexikálnych jednotiek navrhli vychádzať z typov komunikácie a ich „prienikov“ s jednotlivými komunikačnými sférami. Aby nevznikli prekryvania s vymedzením komunikačných sfér konštituovaných podľa tém (napr. Nikolskij, 1976), v našej interpretácii komunikačné sféry chápame ako sociálne roly predstavujú typy komunikácie. Sú to: I. celospoločenská komunikácia (oficiálna alebo polooficiálna, neformálna); II. bežná komunikácia (neoficiálna, resp. polooficiálna); III. regionálna komunikácia; IV. skupinová komunikácia (pracovná, záujmová, generačná, dočasná); V. rodinná komunikácia; VI. konfesionálna komunikácia.

Na rozdiel od typov komunikácie vyčleňujeme potom komunikačné sféry podľa príslušných činností. Ide o súbor týchto komunikačných sfér: 1. hospodárska činnosť; 2. spoločensko-politickej činnosť (vrátane správnych orgánov, súdnictva, armády); 3. výrobná činnosť všetkého druhu; 4. veda a popularizácia vedy; 5. masová informácia; 6. organizovaná výuka; 7. bežný (každodenný) život; 8. umelecká literatúra; 9. estetické pôsobenie (divadlo, časť programov rozhlasu a televízie a pod.); 10. ústna slovesnosť; 11. osobná korešpondencia, memoáre a pod.

Typy komunikácie a jednotlivé komunikačné sféry tvoria „prienikovú matice príznakov“, v ktorej sú typy komunikácie v stĺpci, komunikačné sféry v riad-

ku. Kvalifikátor konkrétnej lexikálnej jednotky určíme ako prienik typu komunikácie s príslušnou komunikačnou sférou, pre ktorú je daná lexikálna jednotka typická a charakteristická.

Podstata celého problému však nespočíva v klasifikácii a vydeľovaní štýlov či súboru štýlistických kvalifikátorov, ale v tom, že štýlová diferenciácia je prejavom sociálne podmienenej diferenciácie. Možno to dokumentovať na takom na pohľad jednoduchom jave, ako je už spomínaná univerbizácia (bližšie Bosák, 1987). Z nášho pohľadu sú totiž univerbizačné postupy vyjadrením tendencie po rovnovážnosti jazykového systému: prehľbené poznávanie objektívnej skutočnosti nachádza odraz v pojmovej diferenciácii a špecifikácii; naproti tomu limitovaná kapacita komunikačného kanála vo fungovaní, v reči redukuje najfrekventovanejšie viacslovné pomenovania na jednoslovné štruktúry. Sémanticke a štruktúrne, najmä však komunikačné predpoklady univerbizovaných slov sú teda oveľa zložitejšie, ich interpretácia len ako štýlisticky príznakových (spravidla hovorových) slov je iba jedným z aspektov ich charakteristiky.

Stratifikácia slovenčiny

Skúmanie komunikačných a sociálnych podmienok dorozumievania si vyzádovalo prejsť od analýzy jazykových prostriedkov a štruktúr k skúmaniu všetkých variet národného jazyka fungujúcich v súčasnej komunikácii (porov. napr. Jedlička, 1974; Barnet, 1977; Formirovanije slavianskich literaturnych jazykov, 1983). Najvhodnejším spôsobom na zachytenie špecifity fungovania spisovného jazyka na pozadí ostatných variet národného jazyka koexistujúcich v danom jazykovom (národnom) spoločenstve v konkrétnom historickom období je práve stratifikačný model príslušného národného jazyka. Stratifikáciu chápeme ako metodologické východisko — poukazujeme na predpoklady existencie jednotlivých jazykových variet; ďalším krokom by malo byť skúmanie fungovania príslušných variet slovenského jazyka v rozmanitých komunikačných situáciách.

Prvý krok v tomto smere urobil v slovenskej jazykovede J. Horecký (1979), keď v diasystéme slovenského národného jazyka vyčlenil tieto formy: spisovnú, štandardnú, subštandardnú, nadnárečovú, nárečovú a osobitne jazyk umeleckej literatúry. Hoci sa na Horeckého stratifikáciu nadväzuje vo viacerých prácach, v teoretickej oblasti je predmetom diskusie (porov. Kočiš, 1984, 1986). Pri súčasnom stave poznania slovenčiny nemožno však akceptovať konštatáciu F. Kočiša (1984, s. 38), že „spisovný jazyk sa stal celonárodnou formou komunikácie..., že možno dať znamienko rovnosti medzi spisovný jazyk a národný jazyk: spisovný jazyk = národný jazyk“. V takejto štruktúrnej „stratifikácii“ sa jazyk

izoluje od vonkajších (sociálnych, komunikačných) podmienok, v ktorých vznikol a v ktorých funguje. Stratifikácia jazyka je založená práve na skúmaní kauzálnych vzťahov medzi jazykom a spoločnosťou, v ktorej funguje, a nie iba na štruktúrnom kritériu — podľa F. Kočiša (op. cit., s. 42) hierarchicky najvyššom a historicky i synchrónne najdôležitejšom činiteľovi.

Najčastejším typom diglosie v každom jazyku je vzťah spisovného jazyka — teritoriálneho dialektu. F. Kočiš (1984, s. 42) hovorí o procese „absorbovania nárečí“. Viacerí súčasní bádatelia zastávajú opačný názor (súhranne v monografii Tu maňanovej z r. 1985). Zväčša sa opierajú o konštatáciu R. I. Avanesova (1947), že „dialekt je čiastkovou realizáciou všeobecného jazykového systému“. R. I. Avanesov to demonštruje na fonetickom systéme ruského jazyka: chápe ho ako systém systémov, ktorý na jednej strane obsahuje spoločné (stabilné, ustálené) črty pre celý ruský jazyk, na druhej strane meniace sa, neustálené črty, v ktorých sa prejavujú nárečové odlišnosti. Podobná situácia je zrejme aj v gramatickej rovine, aj v základnom slovnom fonde.

Platnosť tohto názoru potvrdzujú aj výskumy slovenských nárečí. V dialektologii ako najstaršej vedeckej disciplíne, ktorá programovo skúma variantnosť, sa slovenčina člení ešte podrobnejšie. I. Ripka (1980) rozširuje stratifikáciu J. Horeckého o ďalšie variety: spisovný jazyk — štandard (hovorový spisovný jazyk) — subštandard (bežný hovorený jazyk) — supradialekt — interdialekt — tradičný teritoriálny dialekt. Podľa I. Ripku (1990, s. 126) „klasická štruktúra dialektu sa rozkladá a hýbe, no ani v súčasnej jazykovej situácii nemožno konštatovať zánik jeho funkcií. V neoficiálnych komunikačných sférach ich spisovný jazyk doteraz nenahradil.“

Neakceptovateľné sú aj tradičné predstavy o deštrukčnom a dezintegračnom pôsobení slangov. Hoci stanovisko B. Hochela (1981) o integrujúcej funkcii slangu v národnom jazyku a jeho dynamizujúcej sile berieme s rezervou, ani z trizevnejšieho komunikačného pohľadu nemožno vidieť slangi len ako deštrukčný a dezintegračný jav. Z pozície konkrétneho komunikanta stojí otázka inak: prečo si slangové výrazy uvedomujeme ako slangové a akými osobitnými vlastnosťami sa vyznačujú v porovnaní so spisovnými výrazmi. Totiž pod nespisovnosťou jazykového prostriedku sa myslia predovšetkým špecifické štruktúrne znaky — inak by nespisovné slangové výrazy nemohli strácať svoju „nespisovnosť“ a stávať sa napríklad aj termínni (porov. Bosák, 1985; Horecký — Buzássyová — Bosák a kol., 1989, s. 306—308). V slangu sa sice využívajú štruktúrne prvky spisovného jazyka, ale s inou komunikačnou funkciou a s iným komunikačným zámerom a cieľom. Pri posudzovaní slangových prostriedkov nie je teda rozhodujúci len spôsob ich tvorenia, ale aj oblasť (sféra) používania.

Najzreľnejšie možno tieto procesy pozorovať v slovnej zásobe. Nové pojmenovacie jednotky vznikajú prevažne v pracovnej sfére a v bežnej dorozumievacej sfére, prenikajú do spisovného jazyka (najmä v publicistike a v prekladoch) a vyvolávajú pohyb v slovnej zásobe, lebo sa uplatňujú ako variantné a konkurenčné prostriedky. Prevažne sú štýlovo príznakové — vznikli ako špecifické prostriedky v istej komunikačnej sfére, ale ich realizačnou varietou sa stáva spisovný jazyk. Ide o prostriedky hovorové (kolokvializmy), odborné (profesionalizmy), resp. aj slangové (slangizmy).

Doterajšie výskumy slovenských nárečí, ako aj cielené sondy do nespisovných (alebo prechodných) variet prinášajú nové zistenia o rozširovaní („rozplývaní“, „rozmaďovaní“) hraníc medzi jednotlivými varietami: vznikajú zmiešané, prechodné alebo novo sa formujúce variety. Možno vyslovieť predpoklad o tom, že aj v slovenčine dochádza k presunu zdrojov dynamiky z územných nárečí na sociolekty a ďalej na „medzivariety“ smerujúce k spisovnému jazyku ako najprestížnejšej variete. Ako čoraz zreteľnejšie ukazuje jazyková prax, v slovenčine sa vyskytujú komunikáty trojakého typu: spisovné alebo s prevahou spisovných prvkov, s prevahou nárečových prvkov a zmiešané (v rozličnom stupni). Nepripravené spontánne prejavy pri ústnej komunikácii v bežnej dorozumievacej sfére, teda pri neoficiálном alebo polooficiálnom vzťahu medzi účastníkmi komunikačného aktu, sú skôr komunikátmi posledného typu (zmiešané). Chceme zdôrazniť, že tu nejde o „neovládanie spisovného jazyka“, ale o podstatu komunikácie prirodzeným jazykom, o výber príslušných variet v závislosti od zámeru a cieľa komunikácie. Práve v týchto komunikačných aktoch kultivovaní nositelia slovenčiny (vysokoškolsky, prípadne aj stredoškolsky vzdelaní) používajú hovorovú slovenčinu.

Hovorová slovenčina je novo sa utvárajúca varieta v súčasnej jazykovej situácii. Patrí do toho okruhu variet a štýlov, ktoré vypĺňajú komunikačný priestor medzi spisovným jazykom a nespisovnými varietami. V slovenčine sa pred tridsiatimi rokmi za „hovorový útvar“ pokladali slovenské nárečia (Štoltc, 1967); väčšina lingvistov sa však prikláňala k tomu, že v ústnych (hovorených) prejavoch pri každodennom jazykovom styku v pracovnom, priateľskom a rodinnom prostredí aktívni používatelia spisovnej slovenčiny používajú hovorový štýl (napr. Peciar, 1965).

Pokúsili sme sa ukázať (Bosák, 1989), že vydelenie hovorového štýlu je skôr otázkou „klasifikačného rámca“ a daň tradícií. Hovorový štýl je len jedna z form, ktorou sa realizujú komunikáty v bežnej dorozumievacej sfére. Je zrejmé, že konstitutívne znaky hovorového jazyka — spontánnosť, dialogickosť, bezprostrednosť účastníkov komunikačného aktu, tematická neobmedzenosť, štýlo-

vá polyfunkčnosť — môžu slúžiť napríklad aj odbornému (hovorenému) vyjadrovaniu alebo umeleckému vyjadrovaniu. Preto sme navrhli namiesto hovorového štýlu uvažovať s hovorovosťou ako vlastnosťou celého jazykového mechanizmu.

Hoci hovorové variety (formy) v jednotlivých slovanských jazykoch majú odlišný charakter (porov. napr. Barnet, 1977), v stratifikačných modeloch zaujímajú rovnakú pozíciu: „vyrovnávajú“ štruktúrne napätie medzi spisovným jazykom a nespisovnými varietami. Rozhodujúcim činiteľom je to, že väčšia časť komunikácie je bezpochyby spontánna, a tak polooficiálna, resp. neoficiálna komunikácia v bežnej dorozumievacej sfére sa postupne stáva (v niektorých jazykoch sa už stala) celospoločenskou.

Podľa nášho chápania (v zhode s M. Krčmovou, 1981) je bežný hovorený jazyk neštruktúrna varieta označujúca množinu zistených reálnych komunikátorov bez ohľadu na ich „varietovú príslušnosť“: je to „prienik množín jazykových prostriedkov patriacich jednotlivým komunikačným varietám“. Cieľom lingvistického prístupu k segmentácii tohto komunikačného „polá“ je ukázať, že je to kontinuum s kompaktným jadrom, dynamickou perifériou a pohyblivými hranicami. Z komunikačného hľadiska ide o svojbytnú komunikačnú variantu, v ktorej „uvolnená“ gramatická a lexikálna zložka nezapríčňuje nezrozumiteľnosť či šum v komunikácii — špecificky túto „absenciu“ nahradzajú zvukové prostriedky (vrátane paralingvistických), osobitné slovotvorné postupy, ako aj nejazykové (neverbálne) prostriedky podmienené konkrétnou komunikačnou situáciou.

Hovorový jazyk slúži v bežnej komunikácii (nielen a či dokonca výlučne) v individuálnej, rodinnej či priateľskej), nie je ohraničený tematicky, disponuje veľkým počtom hotových schém na rýchle a pohotové generovanie komunikátorov v príslušných situáciach, umožňuje vyjadrovať rozličné stupne emocionálnosti (expresívnosti) a pragmatickej.

Z hľadiska svojho postavenia v stratifikačnom modeli slovenčiny a hierarchie v rámci ostatných variet je hovorová slovenčina varieta založenou na existencii variantných prostriedkov. Vyčleňuje sa „ústretovo“ v prienikovom komunikačnom poli spisovnej variety a nespisovných variet. V zvukovej rovine ju charakterizuje prevaha neutrálneho štýlu (prípustné zjednodušovanie výslovnosti), syntaktickú rovinu charakterizuje zjednodušená štruktúra vety, voľnejší slovosled, eliptické vettne konštrukcie, vyjadrovanie aktuálneho vettneho členeňa intonáciou a pod. V lexikálnej rovine sa bežne používajú neologizmy (utvorené podľa štruktúrnych modelov), univerbizované pomenovania, profesionalizmy, publicizmy, expresívne slová a podobne, ktoré ešte nemusia byť zachytené

v kodifikačných príručkách. V morfológickej rovine sa dáva prednosť variantom vznikajúcim pod vplyvom hovoreného jazyka, prípadne aj v dôsledku jazykových kontaktov. Hovorová slovenčina je spisovná, nekodifikovaná varieta — výsledok rozšírovania polyfunkčnosti spisovnej slovenčiny.

Najmenej pevnou varietou vo všetkých jazykoch sú sociálne nárečia (sociolekty), ktoré spravidla nemajú osobitných nositeľov, ale jednotliví hovoriaci ich používajú v závislosti od rozličných komunikačných situácií. Sociolekty 1 výčleňujeme ako vrstvu, ktorej časť (jadro) je už súčasťou hovorovej slovenčiny, časť sa nachádza v „prechodnom“ pásme (prehodnocuje sa v závislosti od komunikačných podmienok), ďalšia časť sa môže stať súčasťou nespisovnej vrstvy alebo sa prestane používať. Sociolekty 2 tvoria nespisovnú vrstvu — sú to slangizmy a argotizmy.

Nespisovnú varietu tvoria miestne (teritoriálne) nárečia (dialekty), ktoré ešte ďalej špecifikujeme (vidiek, mesto, región). Napokon v súčasnosti sú tieto nárečia príznakové nielen podľa územia, na ktorom sa používajú, ale aj sociálne (najstarší obyvatelia, ktorí neopustili rodisko a pracovali v poľnohospodárstve) a pravdepodobne už aj komunikačne.

Vzťahy medzi jednotlivými varietami jazyka, ako aj ich počet sa historicky menia, dané jazykové situácie zodpovedajú jednotlivým stupňom rozvoja spoločnosti. Súčasnú jazykovú situáciu v slovenčine podobne ako v ostatných slavanských krajinách charakterizuje ústup dialektov (nie „absorpcia“, ani „zánik“ či „deštrukcia“), rozšírovanie komunikačnej sféry bežného hovoreného jazyka, sociálne zmeny nositeľov jazyka a v dôsledku toho narastajúce interferencie medzi jednotlivými varietami (porov. Bosák, 1991).

Jazykové javy a procesy treba posudzovať v ich štruktúrnej, sociálnej a komunikačnej jednote. Jednotlivé variety národného jazyka sú vo vzťahu funkčnej komplementárnosti, nie vo vzťahu opozície separátnosti („výlučnosti“) spisovného jazyka voči nespisovným varietám. Posudzovanie a hodnotenie celej komunikácie prostredníctvom jedinej opozície spisovnosť — nespisovnosť (de facto správnosť — nesprávnosť) je neodôvodnená redukcia. Spisovný jazyk má aj v sociolinguistike najvyšší status medzi ostatnými jazykovými varietami, ale z toho ešte nevyplýva, že je to jediný a „totálny“ dorozumievací prostriedok vo všetkých komunikačných sférach.

Slovenčina sa formovala na základe hovorového útvaru (vtedy to boli nárečia), potom sa vo svojej písanej podobe vzdialila od svojho prameňa, ale v súčasnej situácii — podobne ako v mnohých ďalších jazykoch (porov. Tumaňan, 1985) — slúži na kvalitatívne novom stupni na formovanie novej — hovorovej podoby (variety).

Stratifikácia kodifikácií slovenčiny

V procese vývinu spisovných jazykov sa pod vplyvom spoločenských pomerov mení vzájomný vzťah jednotlivých jazykových variet takým spôsobom, že v konkrétnnej jazykovej situácii sa jedna z variet na dlhší alebo kratší čas stáva dominantnou. Takto každá kodifikácia predstavuje vlastne nový (alebo aspoň iný) stav v kontinuitnom vývinovom procese, prezentuje postoje kodifikátorov. V tomto zmysle možno postupnosť kodifikácií chápať aj ako istú stratifikáciu, výsledok dialeklických protirečení medzi jednotlivými vývinovými stavmi. Z naznačených východísk sa pokúsime interpretovať kodifikáciu Sama Cambla (1856 – 1909).

Pri analýze vývinových tendencí v slovanských spisovných jazykoch v druhej polovici 19. storočia a na začiatku 20. storočia sa prišlo k záverom, že toto obdobie má vo vývine všetkých slovanských jazykov kľúčový význam: v dôsledku širokej demokratizácie spisovných jazykov sa rozširuje počet komunikačných sfér (predovšetkým sféra publicistiky a vedeckej tvorby, kde sa predtým zväčša používali cudzie jazyky), prejavuje sa výrazný vplyv prostriedkov bežného hovoreného jazyka na utváranie a formovanie spisovných noriem. Kodifikačná činnosť S. Cambla v jazykovej situácii na prelome storočí reflekтуje tieto tendencie (porov. Bosák, 1984 b) a zároveň zavŕšuje formovanie modernej slovenčiny na stredoslovenskom základe.

V skúmaní dejín slovanských spisovných jazykov sa uplatňovali aj uplatňujú viaceré prístupy. Tak mladý E. Pauliny r. 1948, očarený štrukturalizmom, v úvode svojich prvých dejín spisovnej slovenčiny prízvukuje, že „dejiny spisovného jazyka sú dejinami vzniku, zániku a zmien jednotlivých jeho štýlov“ (Pauliny, 1948, s. 7), no o 35 rokov neskôr vo svojich zrelých, posledných dejinách spisovnej slovenčiny (Pauliny, 1983) sa priklonil v podstate ku komunikačnému prístupu. Aj keď sám túto terminológiu explicitne nepoužíva (porov. o tom Jedlička, 1985), na komunikačnú úroveň dopracoval najčastejšie uplatňovaný metodologický prístup — skúmanie vývinu spisovnej normy v súvislosti s vývinom spoločnosti. Napokon tento základný metodologický princíp sa málokoedy uplatňuje vo svojej „čistej“ podobe, obyčajne sú tu vždy presahy do iných metodológií. Novšie R. Lencek (1985) v súvislosti s vývinom slovanských spisovných jazykov hovorí o uplatňovaní troch funkcií — unifikačnej, separačnej a prestížnej.

Sociolingvistický prístup v skúmaní vývinu spisovného jazyka má v porovnaní s prístupom opisnej lingvistiky prednosť v tom, že tento vývin chápe komplexne, v jednote komunikačnej, sociálnej a jazykovej zložky. Vývin jazyka

plasticky zvýrazňuje a zviditeľňuje sociálno-komunikačný charakter jazyka: spisovný jazyk vzniká alebo sa prijíma na základe špecifických komunikačných potrieb, a to v sociálnej interakcii príslušníkov daného spoločenstva (Barnet, 1982, s. 12). Ukážeme teraz, ako možno základné sociolingvistické pojmy aplikovať na kodifikačné dielo S. Cambla.

Základným, východiskovým pojmom sociolingvistickej analýzy je jazyková situácia (Jedlička, 1974, 1979; Nikoľskij, 1974; Barnet, 1977 a ī.). Jazyková situácia v Jedličkovom chápání je komplexný pojem, zahŕňajúci jazykovú, sociálnu a komunikačnú zložku, ako aj vzťah jazykového alebo komunikačného spoločenstva, diferencovaného sociálne, regionálne a generáčne, k jednotlivým útvarom (formám, varietám) jazykového celku so zreteľom na ich používanie v komunikačnom priestore. Na rozdiel od „klasickej“ teórie spisovného jazyka sa v tejto koncepcii vychádza zo špecifity fungovania spisovného jazyka na pozadí ostatných variet národného jazyka v danom spoločenstve a v konkrétnom historickom období. V praktickej analýze to znamená v danej jazykovej situácii určiť koexistujúce jazykové variety, určiť dominantnú varietu (resp. vzťah), vísť si interferencie pri stretávaní jednotlivých noriem, ako aj rozdiely v jednotlivých komunikačných sférach.

V sociolingvisticky a komunikačne orientovanej teórii spisovného jazyka vstupuje do základnej pojmovej a inštrumentárnej sústavy ako rozhodujúci činiteľ používateľ (nositeľ) jazyka, čo prináša viaceré zmeny v chápání vzťahu normy a kodifikácie. Napríklad podľa koncepcie V. Barneta (1979) spisovná norma je nielen jazyková kategória, ale aj sociálne prijímaná realizácia systému spisovného jazyka. Kodifikačné zobrazenie normy sa uskutočňuje prostredníctvom teoretického poznania systému, ako aj úzu — spisovný úzus je jedinou bezprostrednou, empirickou danosťou. Kodifikácia je predovšetkým postojový jav a v kontexte sociálnej komunikácie nemôže byť jednostranne orientovaná len na apriórny ideál jazykového systému, pretože jej pragmatické zretele musia zabezpečiť prijatie kodifikácie v praxi — používatelia jazyka sa s ňou musia identifikovať.

Premietnime teraz tieto základné pojmy do jazykovej situácie poslednej štvrtiny 19. a začiatku 20. storočia, do obdobia, ktoré sa v dejinách spisovnej slovenčiny označuje ako tzv. martinské obdobie (1875—1918). Podľa J. Ružičku (1970, s. 194, poznámka 1) toto obdobie jazykovopoliticky charakterizuje genocídna politika v Uhorsku, jazykovo veľká rozkolísanosť úzu a jazykovej praxe (Jóna, 1973). Sám Cambel v Slovenskom pravopise (Predmluva, s. III.) píše: „Inak učia mluvnice, inak píšu spisovatelia, a ešte aj medzi sebou rozchodia sa i mluvnice i spisovatelia.“ Hoci na zdroje tejto rozkolísanosti možno faktogra-

ficky poukázať v rámci protirečení v danej jazykovej situácii, jej pôvod a korene treba skôr hľadať v celom retazci (postupnosti) predchádzajúcich kodifikácií, v ich vývinovej stratifikácii.

V polovici 19. storočia podľa E. Paulinyho (1983, s. 196) „panoval na Slovensku v otázke spisovného jazyka nepredstaviteľný chaos“. Povedané sociolingvisticky — existovalo tu popri sebe viacero jazykových variet s odchodnou sociálno-komunikačnou potenciou a rozdielnym komunikačným priestorom: čeština v tradičnej podobe, a to nielen v náboženskej komunikačnej sfére, ale ešte aj v oblasti krásnej literatúry a náukovej spisby; staroslovenčina v niekoľkých variantoch, r. 1850 dokonca kodifikovaná A. Radlinským (Prawopis slovenský s krátkou mluvnicí) a pričinením J. Kollára zavádzaná ako oficiálny spisovný jazyk do škôl a inštitúcií; bernolákovčina orientovaná na štúrovskú slovenčinu, ale ešte aj na kultúrnu západoslovenčinu a češtinu; štúrovská slovenčina podľa kodifikácie L. Štúra, ale aj s odchýlkami J. M. Hurbana, ako aj jej hodžovská podoba.

Vývinová tendencia smerujúca k jednote spisovného jazyka a k odstráneniu tejto komunikačnej disparatnosti bola však taká silná, že sa — ako je známe — r. 1851 stretli v Bratislave poprední predstavitelia štúrovcov a bernolákovcov a v podstate sa dohodli na štúrowskej kodifikácii spisovného jazyka s pravopisnými, hláskovými a tvaroslovými úpravami, ktoré navrhoil M. M. Hodža (*Epigenes slovenicus*, 1847; *Větn o slovenčině*, 1848) a ktorým dal filologickú podobu a odôvodnenie M. Hattala už v práci *Grammatica linguae slovenicae* (1850) a neskôr v práci Krátká mluvica slovenská (1852); porov. Pauliny, op. cit. Táto hodžovsko-hattalovská kodifikácia bola kompromisom, z hľadiska vývinu samotnej spisovnej slovenčiny neznamenala pokračovanie v progresívnej línií začatej A. Bernolákom a L. Štúrom. Napokon tento kompromis signálizuje aj sám pojem „opravená“ slovenčina. S. Cambel v Slovenskom pravopise (s. 68, poznámka 1) označil prijatie Hattalovej mluvnice ako oportunizmus, a to bola podľa neho aj jedna z príčin, prečo si ju málo všímali spisovatelia.

Hodžovsko-hattalovskou kodifikáciou sa teda dosiahla jednota na základe dohody, na základe „vyššieho záujmu“, ako bol jazykovo-komunikačný záujem. Historicky bolo takéto rozhodnutie oprávnené, z hľadiska ďalšieho vývinu spisovnej slovenčiny však ešte neznamenalo zavŕšenie zjednocovacieho procesu. Príčiny takéhoto vývinu boli viaceré.

V jazykovej situácii polovice 19. storočia by bol návrat k češtine znamenal retardančný čin, aj keď sa o to J. Kollár všemožne usiloval najprv v ostrom odúdení Štúrovej kodifikácie (*Hlasové o potrebě jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Moravany a Slováky*, 1846) a potom ako oficiálny predstaviteľ vieden-

ského dvora. Hoci čeština dlhé obdobie plnila funkciu kultúrneho jazyka slovenskej národnosti (kultúrnym jazykom slovenských evanjelikov bola od reformácie v 16. storočí), vo vtedajšej jazykovej situácii nestačila spĺňať komunikačné požiadavky modernej a diferencujúcej sa spoločnosti: staršia spisovná tradícia ustúpila novému spisovnému jazyku.

Na druhej strane však ako zjednocujúci činiteľ neprichádzala do úvahy ani Štúrova kodifikácia spisovnej slovenčiny osnovaná na ústnej (hovorenej) forme kultúrnej stredoslovenčiny, pretože jej norma za krátky čas svojho jestvovania bola nepevná a neustálená, hoci mala silnú oporu vo vynikajúcich dielach autorov krásnej literatúry. A tak vlastne hodžovsko-hattalovská kodifikácia bola na istý čas jediným možným (kompromisným) riešením. V hodžovsko-hattalovskej kodifikácii sa sice zachoval stredoslovenský interdialektový základ slovenčiny, lež pilotnou orientáciou sa stalo etymologizovanie, fiktívny „návrat“ slovenčiny do rodiny slovanských jazykov, čo malo podľa S. Cambla (Slováci a ich reč, 1903, s. 228) „slúžiť za most nazad k češtine“.

Ako sa však ukázalo už o krátky čas, hodžovsko-hattalovskej kodifikácii chýbal veľmi dôležitý pragmatický rozmer. Podľa E. Jónu (1973, s. 33 n.) hodžovsko-hattalovská kodifikácia sa neprijíma predovšetkým preto, lebo sa vzdalaľovala od živej reči; M. Hattala menil pravopis slov a tvarov nie na základe štúdia živej slovenčiny, ale na základe svojich teórií; ako osobnosť stratil autoritu u spisovateľov; nepridŕžali sa ho ani ďalší kodifikátori J. Viktorin a F. Mráz. Najväčšia rozkolísanosť bola v pravopise, ktorý sa obmieňal podľa češtiny alebo v protiklade k nej, podľa ruštiny alebo v protiklade k nej, podľa populárnej etymológie a napokon aj podľa rodného nárečia pisateľa. Rozkolísanosť úzu bola aj dôsledkom rozširovania komunikačných sfér spisovného jazyka, ktorý sa okrem „vedúcej“ sféry umeleckej literatúry začal výraznejšie uplatňovať aj v ďalších sférach (noviny a časopisy, odborná literatúra, ľudové a stredné školy, spolky a úrady). To všetko uvoľňovalo relatívne jednotnú hodžovsko-hattalovskú normu.

Kde na rozdiel od predchádzajúcich kodifikácií hľadal jednotu S. Cambel? Predovšetkým objektívne vystihol súdobú jazykovú situáciu, keď za dominantný protiklad označil vzťah domáci jazyk — cudzí jazyk (konkrétnie ruština a čeština). Zretelne je to najmä v práci Príspevky k dejinám jazyka slovenského (1887), kde upozorňuje na nesprávnosť používania rusizmov v slovenčine v jazyku Viliama Paulinyho-Tótha (s. 33—69); obzvlášť markantné je to v najrozšiahlejšej kapitolke Ruské živly v spisovnom jazyku slovenskom (s. 70—114), zostavenej ako slovníček rusizmov. V Slovenskom pravopise (1890) zasa viac upozorňuje na čechizmy v slovenčine; táto práca je z hľadiska Camblovho opisu stretávania noriem už akoby na prechode k jeho Rukováti.

Ak by sme na Camblovo kodifikačnú činnosť aplikovali už spomínané funkcie charakterizujúce vývin slovanských spisovných jazykov (Lencek, 1985), po realizovaní unifikačnej (zjednocovacej) funkcie spisovného jazyka, ktorá sa dosiahla predchádzajúcimi kodifikáciami, S. Camblovi pripadlo realizovať separačnú (delimitačnú) funkciu, dosiahnuť jednotu spisovnej slovenčiny na základe oddeľenia (separácie, delimitácie) od češtiny a ruštiny. Dôraz kládol na samobytnosť slovenčiny v rámci slovanských jazykov a bol to akt uskutočnený v zhode s vtedajším vývinom slovenčiny v konkrétnej jazykovej situácii, preto by sa nemal hodnotiť negatívne, aj keď k tomu zvádzajú Camblove výroky ako „očistiť slovenčinu“, „bojovať proti...“, „Slovák povie...“ a podobne, ktoré sa do politickej roviny prenesli v podstatne odlišnej jazykovej situácii (porov. Bosák, 1986).

Objektívne, nie negatívne hodnotenie plne podporuje aj ďalší kodifikačný akt S. Cambla realizovaný v diele Rukoväť spisovnej reči slovenskej (1902). Po vydelení (delimitácii) slovenčiny od češtiny a ruštiny sa v novej jazykovej situácii stal dominantným nový protiklad, a to spisovný jazyk — nárečia. S. Cambel tu zasa objektívne v zhode s vývinom hľadal normu v živom úze nositeľov jazyka ako jedinej, bezprostrednej empirickej danosti. Pridržal sa faktov, chcel kodifikovať iba to, čo podľa jeho mienky bolo isté. Mal zmysel pre systémovosť, no nepresadzoval ju proti živému stavu (porov. Oravec, 1973, s. 109). Jazyk chápal nielen ako „čistý“ systém, ale v matrici kodifikácia — norma (horizontálne) : systém — úzus (vertikálne) pripisuje významnú úlohu práve úzu.

S. Cambel v danej jazykovej situácii reagoval adekvátne sociolingvisticky. V rámci slovenského národného jazyka v zhode s vývinom objektívne určil dominantný protiklad medzi koexistujúcimi jazykovými varietami. Spisovný jazyk (spisovnú reč) kodifikoval na základe martinského úzu a živého jazyka, ktorý chápe ako nadnárečový útvar; na takúto konštatáciu nás okrem iného oprávňuje aj Camblovo terminologické odlišovanie nárečia, podrečia a hovoru. Camblova kodifikácia slovenčiny nebola na rozdiel od predchádzajúcich kodifikácií odmietnutá, naopak, vďaka odbornej i praktickej činnosti J. Škultétyho postupne nadobudla prestížnu funkciu ako jednu z najvýznamnejších sociolingvistických charakteristík spisovného jazyka.

Ak sa pri retrospektívnom pohľade na kodifikácie slovenčiny môže zdať, že ide iba o „pravopis“, je to len povrchová, javová stránka. Protiklad fonetický pravopis — etymologický pravopis je len vonkajším prejavom základného jazykového protirečenia medzi hovorenosťou a písanosťou jazyka, ktoré má na rozličných stupňoch svojej realizácie (ale aj abstrakcie!) podobu protikladu cudzí spisovný jazyk — domáci (nový) spisovný jazyk, interdialect — spisovný jazyk a ktoré leží aj v základoch súčasnej stratifikácie slovenčiny.

Morfologické varianty v slovenčine

Variantnosť ako schopnosť jednej a tej istej jednotky mať v rozličných použitiach (okoliach, kontextoch a pod.) rozličné modifikácie, patrí medzi základné vlastnosti jazyka, charakterizuje spôsob existencie a fungovania jazykových jednotiek, špecificky sa odráža v každej jazykovej rovine.

Pretože predmetom sociolingvistiky je skúmanie sociálne podmienenej variantnosti jazyka, kolísanie pri morfológických variantoch v slovenčine nehodnotíme len ako „odklon“ od normy, ale hľadáme sociálne a komunikačné príčiny týchto diferencií (Bosák, 1992, 1993 a). Sociolingvistická anketa nám potvrdila, že pri posudzovaní týchto variantov sa nemožno pridržať iba priamočiarej pravidelnosti. Spisovný jazyk je totiž „nedelitelný pojem“ (Barnet, 1979, s. 23 – 24), ktorý zahŕňa systém spisovného jazyka, spisovnú normu, jej kodifikáciu a úzus. Práve úzus je tou bezprostrednou, empirickou danosťou, kde nositeľ jazyka „predstavuje“ svoj sociálny status, svoje jazykové vedomie a komunikačnú kompetenciu. Variantnosť je teda potrebné skúmať nielen na úrovni jazyka ako semiotického systému (jazykové normy), ale aj na úrovni jazyka ako sociálno-komunikačného systému (komunikačné normy).

Tendencie v uplatňovaní jednotlivých typov noriem výstižne charakterizoval A. D. Švejcer (1975): Súčasný vývin smeruje k tomu, že vznikajú varianty aj za hranicami spisovnosti, ktoré súčasťou narúšajú, ale opäťovne znova vytvárajú jazykové normy v rámci teritoriálnej, sociálnej a funkčno-štylistickej variantnosti. Vzájomné prechody medzi týmito variantmi sú podmienené princípom funkčnej komplementárnosti. Tým, že súčasná teória spisovného jazyka, orientovaná na skúmanie jazyka ako sociálno-komunikačného systému, nenecháva mimo pozornosť tieto „volné“ varianty (ako to robí opisná lingvistika alebo normatívna lingvistika), ale uvažuje s variantmi podmienenými aj štruktúrno-jazykovými, aj sociálno-komunikačnými faktormi, môže tieto varianty uvádzať do vzťahu so systémom spisovného jazyka, so spisovnou normou a kodifikáciou.

Vnútrojazykový, štruktúrny prístup umožňuje odhaliť tendencie uplatňujúce sa v morfológickom systéme slovenčiny (smerovanie k jednotnej podobe tvarotvorného základu, k uniformite funkčne totožných tvarov) a skúmať ich prejav v rámci jazykových rovín. Po istú hranicu umožňuje stanoviť aj významovú, funkčnú a štylistickú distribúciu príslušných variantov. Nedáva však odpoved' na to, prečo sa hovoriaci rozhodne pre príslušný variant. Otázka výberu je totiž podmienená sociálnou podstatou jazyka a jeho komunikačnou funkciou. Preto je odôvodnené rozlišovať štruktúrne varianty, ktoré sú spojené s osobitosťami samotnej jazykovej štruktúry a objektívne vyplývajú z asymetrie jazykového

znaku a fungovania jazykových znakov v reči, a funkčné varianty, ktoré vznikajú pri realizácii jazykových funkcií v rečových aktoch.

V súčasnom období rozvoja teoreticko-metodologického aparátu jazykovedy pri kodifikácii morfológických variantov rozhodne nestačí vychádzať iba zo systematiky príslušnej paradigm. Napokon aj pri identifikácii štruktúrnych variantov sa zvyčajne v súhrne berie do úvahy fonematická stavba tvarotvorného základu, filiácie medzi morfológickou štruktúrou slovného tvaru a jeho slovo-tvornou štruktúrou, sémantická diferenciácia, štýlová charakteristika, kontextové zapojenie a nie na poslednom mieste aj to, že spravidla ide iba o jeden pád z celej paradigm (zvyčajne lexikálne lokalizovaný), ktorý nie je štruktúrne jednoznačne vymedzený, spravidla sa z viacerých možností určuje jedna dominantná prípona (podrobne v Dvončovej monografii *Dynamika slovenskej morfológie*, 1984).

Z naznačeného pohľadu konštatácie v Morfológii slovenského jazyka (1966, s. 48 n.) sa vzťahujú iba na vývinové varianty. Napäťie v norme ako dôsledok existencie variantných tvarových prostriedkov má však okrem napäťia medzi novšími (nastupujúcimi) a staršími (ustupujúcimi) variantmi ďalší, ešte výraznejší zdroj v súčasnom jazyku, ktorým je komunikačná konkurencie hovorenej (ústnej) podoby spisovného jazyka a nespisovných variet v bežnej dorozumievačnej sfére — tlak po spravidelňovaní a zjednodušovaní jazykového systému vychádza práve z bežného hovoreného jazyka („živej reči“).

Na základe týchto východísk a výsledkov sociolinguistickej ankety hodnotíme morfológické varianty diferencovane. Jedny sú odrazom sociálnej bázy používateľov jazyka a zostávajú mimo spisovného jazyka (lok. sg. neutr. *o rádi/o rádie, o videi, o kakae, na fórume, vo Fore*; gen. sg. neutr. *do centru-mu* a pod.). Približne dvojtretinový prevažujúci výskyt gen. pl. fem. *čašníčok, servírok, omáčok* je potvrdením, že tieto tvary sa držia v používaní pevne; väčšia rozkolísanosť je iba pri tvaroch *mandarínok/mandaríniek*. Zreteľný tlak je aj v lok. sg. mask., kde sa namiesto kodifikovaného tvaru s -e často vyskytujú podoby s -i (pri *tvare v kotli*). Zrejme v týchto prípadoch chýba silnejšia štruktúrna opora na zautomatizovanie jazykového vedomia.

Napokon je tu skupina slov, pri ktorých frekvencia nekodifikovaného variantu viacnásobne prevyšuje frekvenciu kodifikovaného variantu, pričom tieto varianty používajú komunikanti s kultivovaným jazykovým vedomím, resp. dominantne fungujú v príslušných profesionálnych komunikačných sférach; ide o tvary nom. pl. mask. *záujemci* a gen. pl. fem. *klientiek, pacientiek*. Varianty *záujemcovia/záujemci* a podoby *klientiek, pacientiek* (ako jediné) sa uvádzali v Pravidlách slovenského pravopisu 1953, no v Pravidlách slovenského pravo-

pisu 1991 sú už iba podoby *záujemcovia, klientok, pacientok*. Výsledky našej ankety nabádajú, aby sa pri kodifikáciách postupovalo citlivejšie: predpokladom úspešnosti kodifikácie je totiž nielen dobré (objektívne) poznanie jazykovej normy, ale aj jej akceptovanie používateľmi spisovného jazyka.

Všeobecný záver

Metodologický obrat, ktorý prináša sociolingvistický prístup, spočíva vo výskumnej orientácii na diferencované, heterogénne spoločenstvo; na rozdiel od štrukturalistických a generativistických predstáv o ideálnej homogénnosti predmetu svojej analýzy je to reálnejšie, objektívnejšie a vedecky primeranejšie. Na základe tejto (zidealizovanej) homogénnosti sa aj v slovenskej jazykovede spravidla hovorí iba o jednej norme, v komunikácii sa dostatočne neberie do úvahy aj vplyv a dynamika nespisovných variet (zväčša sa pokladajú za deštrukčné, v lepšom prípade za dezintegračné), v kodifikácii sa obchádzajú niektoré tzv. „nesystémové“ varianty, hoci ich používajú komunikanti s kultivovaným jazykovým vedomím v profesijných sférach a podobne.

Naše doterajšie výskumy niektorých vybraných javov, ako aj opis dynamiky slovnej zásoby súčasnej slovenčiny (Horecký — Buzássyová — Bosák a kol., 1989) potvrdili, že aj slovenská lingvistika sa dostala k bodu, keď ďalší opis a postup — ak si nárokuje na vedeckosť a úplnosť —, musí nevyhnutne rešpektovať činitele a súvislosti sociálneho charakteru, a teda popri systémovom prístupe uplatňovať aj komunikačné hľadisko (porov. v tejto súvislosti aj zborník Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii, 1990). Nejde tu, pravda, o nejaké všeobecné deklarovanie alebo subjektívne rozhodnutie sa pre túto metódu, ale o vedecky adekvátnejšie úsilie opísť fungovanie jazyka v súčasnej jazykovej situácii a jazykové javy charakterizovať z hľadiska ich spoločenských potrieb. V tomto zmysle sociolingvistiku chápeme ako istú všeobecnú výskumnú stratégiu (preto sa mohla v 50. rokoch tak rýchlo etablovať), prirodzenú, potrebnú a aktuálnu reakciu na predchádzajúce štrukturalisticko-generativistické koncepcie. V čom sa líšia prístupy opisnej lingvistiky a sociolingvistiky?

Pred ideálnym kódom a ideálnym nositeľom jazyka sociolingvistika dáva prednosť skúmaniu rečového procesu podmieneného sociálnou povahou, namiesto homogénnych, uzavretých štruktúr je predmetom jej opisu sociálne a funkčne podmienená variantnosť a varírovanie jazykových prostriedkov. Kým opisná lingvistika interpretuje zmeny v jazyku ako výsledok prestavby v rámci jazykového systému, sociolingvistika rovnocenne uvažuje aj s mimojazykovými podmienkami, neuspokojuje sa s opisom iba na úrovni jazykových pro-

striedkov, ale berie do úvahy jazykové variety a ich vzťahy komplexne, nezaujíma ju len „dobrý autor“, ale každý používateľ jazyka a jeho sociálny status. A napokon, no nie na poslednom mieste, sociolingvistika hľadá zdroj dynamiky v hovorených komunikátoch a v reálnom úze ako objektívnej danosti. Variantné jazykové prostriedky nenarúšajú stabilitu jazyka — sociolingvistické výskumy potvrdzujú jeho systémovosť, hoci vo veľkom počte variantov ľažšie odkryvanú.

Cieľom súčasného sociolingvistického bádania v slovenčine by malo byť skúmanie procesov prebiehajúcich na nepevných hraniciach medzi jednotlivými varietami (či skôr „medzivarietami“) a opísanie dominantných javov a tendencií. Na rozdiel od metodologickej preorientácie výlučne na rečovú činnosť (Kořenský, 1989) v slovenčine vidíme v súčasnom období schodnejšiu cestu v načrtnej sociolingvistickej stratégii, pomocou ktorej by sa postupne prekonávalo jednostranné „langové“ myšlenie o jazyku len ako o systéme jazykových prostriedkov a našlo by sa riešenie pre viaceré neuralgické javy v jazykovej praxi, ktoré sú jeho dôsledkom.

Literatúra

- AVANESOV, R. I.: Voprosy fonetičeskoj sistemy russkich govorov i literaturnogo jazyka. Izvestija AN SSSR, Otdelenije literatury i jazyka, 16, 1947, s. 211—221.
- BARNET, V.: Vzťah komunikatívnej sféry a rôznotvaru jazyka v slovanských jazyčích (K sociolingvistickej interpretácii pojmu jazyková situácia). Slavia, 46, 1977, s. 337—347.
- BARNET, V.: Sociolingvistické zretele jazykové kodifikace. In: Nadawki a hranice rěčenje kodifikacie — Aufgaben und Grenzen der sprachlichen Kodifizierung. Red. H. Faska. Budyšín, Domowina 1979, s. 23—30.
- BARNET, V.: Funkční pojetí spisovného a standardního jazyka. In: Język literacki i jego warianty. Red. S. Urbańczyk. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź, Wydawnictwo PAN 1982, s. 7—15.
- BOSÁK, J. (1984a): Hovorovosť ako dynamický faktor. Slovenská reč, 49, 1984, s. 65—73.
- BOSÁK, J. (1984b): Das Werk Samo Czambels in der Sprachsituation der Jahrhundertwende. Zeitschrift für Slawistik, 29, 1984, s. 879—882.
- BOSÁK, J.: Slang v súčasnej jazykovej situácii. In: Studia Academica Slovaca. 14. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1985, s. 69—80.
- BOSÁK, J.: Spoločenské a lingvisticke zdroje purizmu. In: Jazyková politika a jazyková kultúra. Red. J. Kačala. Bratislava, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 1986, s. 61—68.
- BOSÁK, J.: O vymedzení univerbizácie. Slovenská reč, 52, 1987, s. 231—237.
- BOSÁK, J.: Hovorový štýl a hovorovosť. In: Textika a štýlistika. Red. J. Mistrík. Univerzita Komenského v Bratislavе 1989, s. 143—148.
- BOSÁK, J.: Novšie sociolingvistické prístupy k skúmaniu slovanských jazykov. Slavica Slovaca, 26, 1991, s. 232—243.

- BOSÁK, J.: Sociolingvistická interpretácia niektorých morfológických variantov (I). Slovenská reč, 57, 1992, s. 336—346.
- BOSÁK, J. (1993a): Sociolingvistická interpretácia niektorých morfológických variantov (II). Slovenská reč, 58, 1993, s. 15—22.
- BOSÁK, J. (1993b): Sociálno-komunikačné aspekty výskumu slovenčiny. [Habilitačná práca.] Bratislava — Banská Bystrica 1993. 98 s.
- BRANG, P. — ZÜLLIG, M.: Kommentierte Bibliographie zur slavischen Soziolinguistik. 3 zv. Bern — Frankfurt am Main, Peter Lang 1981. 1640 s.
- CURRIE, H. V.: A projection of sociolinguistics. The relationship of speech to social status. Southern speech journal, 1952, č. 18, s. 28—37.
- CZAMBEL, S.: Príspevky k dejinám jazyka slovenského. Nákladom vlastným. Budapešť 1867. 130 s.
- CZAMBEL, S.: Slovenský Pravopis. Historicko-kritický nákres. Tlačou Viktora Hornynánskeho. Budapešť 1890. 272 s.
- CZAMBEL, S.: Rukováť spisovnej reči slovenskej. Turčiansky Sv. Martin, Vydanie Kníhkupecko-nakladateľského spolku 1902. 374s.
- CZAMBEL, S.: Slováci a ich reč. Nákladom vlastným. Budapešť 1903. 270 s.
- DVONČ, L.: Dynamika slovenskej morfológie. Bratislava, Veda 1984. 124 s.
- Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Materiály z vedeckej konferencie konanej v Smoleniciach 23.—25. mája 1988. Zostavil J. Bosák. Bratislava, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV. 190 s.
- Formirovanije slavianskich literaturnych jazykov: teoretičeskie problemy. Sbornik obzorov. Red. F. M. Berezin a i. Moskva, INION AN SSSR 1983. 268 s.
- HAUSENBLAS, O.: K tzv. pronikání obecné čeština do spisovného jazyka. Slovo a slovesnost, 54, 1993, s. 97—106.
- HOCHEL, B.: Slang v národnom jazyku. In: Studia Academica Slovaca. 10. Red. Š. Ondruš. Bratislava, Alfa 1981, s. 137—154.
- HORECKÝ, J.: Východiská k teórii spisovného jazyka. In: Z teórie spisovného jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1979, s. 13—22.
- HORECKÝ, J. — BUZÁSSYOVÁ, K. — BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989. 436 s.
- JEDLIČKA, A.: Spisovný jazyk v současně komunikaci. Praha, Universita Karlova 1974. 228 s.
- JEDLIČKA, A.: K problematice jazykové situace. Slovo a slovesnost, 39, 1979, s. 300—303.
- JEDLIČKA, A.: Vývojové procesy a synchronní dynamika jazyka v konfrontačním osvětlení. Jazykovedný časopis, 32, 1981, s. 107—116.
- JEDLIČKA, A.: Nad Paulinyho zpracováním dějin spisovné slovenštiny. Jazykovedný časopis, 36, 1985, s. 52—58.
- JEDLIČKA, A. — FORMÁNKOVÁ, V. — REJMÁNKOVÁ, M.: Základy české stylistiky. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1970. 226 s.
- JÓNA, E.: Teória slovenského spisovného jazyka a jeho kodifikácia na rozhraní 19. a 20. storočia. (Materiály z vedeckej konferencie o Samuelovi Czambelovi.) Red. L. Horečný. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladatelstvo 1973, s. 15—45.
- KOČIŠ, F.: Štruktúrna stratifikácia jazyka ako základ teórie spisovného jazyka. Slovenská reč, 49, 1984, s. 37—48.
- KOČIŠ, F.: Hranice spisovného jazyka. Slovenská reč, 51, 1986, s. 169—179.
- KOŘENSKÝ, J.: Teorie pôrodeného jazyka. Praha, Academia 1989. 112 s.

- KRAUS, J.: K utvárení obsahu a zdrojů sociolingvistiky. [Předmluva.] In: Švejcer, A. D. — Nikolskij, L. B., Úvod do sociolingvistiky. Praha, Svoboda 1983, s. 7—26.
- KRČMOVÁ, M.: Běžně mluvený jazyk v Brně. Univerzita J. E. Purkyně v Brně 1981. 198 s.
- KUČEROVÁ, E.: Univerbizácia substantivizáciou dvojslovných pomenovaní mužských osôb. *Slavica Slovaca*, 8, 1973, s. 3—14.
- LENCEK, R. L.: On sociolinguistic determinants in the evolution of Slavic literary languages. In: The formation of the Slavonic literary languages. Red. G. Stone — D. S. Worth. Columbus/Ohio, Slavica Publishers, Inc., 1985, s. 39—51.
- MIKO, F.: Aspekty literárneho textu. Štúdie 6. Ústav jazykovej a literárnej komunikácie Pedagogickej fakulty v Nitre 1989. 206 s.
- MISTRÍK, J.: Štýlistika slovenského jazyka. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladatelstvo 1977. 456 s.
- Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.
- NIKOLSKIJ, L. B.: O predmete sociolingvistiky. Voprosy jazykoznanija, 1974, č. 1, s. 60—67.
- NIKOLSKIJ, L. B.: Sinchroñnaja sociolingvistika. Teorija i problemy. Moskva, Nauka 1976. 168 s.
- ONDREJOVIČ, S.: K sociolingvistike na Slovensku. In: *Studia Academica Slovaca*. 20. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1991, s. 177—191.
- ORAVEC, J.: Czamblova Rukoväť a dnešná slovenčina. In: Slovenčina na rozhraní 19. a 20. storočia. (Materiály z vedeckej konferencie s Samuelovi Czambelovi.) Red. L. Horečný. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladatelstvo 1973, s. 141—150.
- PAULINY, E.: Dejiny spisovnej slovenčiny. Bratislava, Slovenská akadémia vied a umení 1948. 100 s.
- PAULINY, E.: Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladatelstvo 1983. 256 s.
- PECIAR, Š.: Jazykové prostriedky hovorového štýlu spisovnej slovenčiny. In: Jazykovedné štúdie. 8. Red. F. Miko. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1965, s. 42—70.
- PECIAR, Š.: Hovorový štýl v slovenskej a českej jazykovej situácii. In: *Studia Academica Slovaca*. 10. Red. Š. Ondruš. Bratislava, Alfa 1981, s. 347—368.
- Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným a gramatickým slovníkom. Red. Š. Peciar a kol. Bratislava, Slovenská akadémia vied 1953. 404 s. (11. vyd. 1971).
- Pravidlá slovenského pravopisu. Red. J. Kačala a kol. Bratislava, Veda 1991. 534 s.
- Reader in Czech sociolinguistics. Zostavili J. Chloupek — J. Nekvapil. Praha, Academia 1986. 344 s.
- RIPKA, I.: Miesto dialektov v súbore útvarov národného jazyka. In: Jazykovedné štúdie. 15. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1980, s. 227—231.
- RIPKA, I.: Úloha slovenských nárečí v súčasnej jazykovej situácii. In: Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Zostavil J. Bosák. Bratislava, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 1990, s. 120—127.
- RUŽIČKA, J.: Spisovná slovenčina v Československu. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1970. 250 s.
- ŠTOLC, J.: O vzťahu nárečí a spisovného jazyka. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967, s. 29—40.
- ŠVEJČER, A. D.: Variantnosť jazykovoj normy v territorialnom i sociaľnom aspektach (Na materiale sovremennogo anglijskogo jazyka). *Слово и словесность*, 36, 1975, s. 1—7.
- TUMAÑAN, E. G.: Jazyk kak sistema sociolinguističeskikh sistem. Moskva, Nauka 1985. 246 s.

Variantnosť kāk svojstvo jazykovoj sistemy. Tezisy dokladov. 2 zv. Red. V. M. Solncev a i. Moskva, Nauka 1982. 142 s. + 150 s.

ZEMSKAJA, E. A.: Russkaja razgovornaja reč: lingvističeskij analiz i problemy izučenija. Moskva, Russkij jazyk 1979. 240 s.

ZEMSKAJA, E. A. — KITAJGORODSKAJA, M. V. — ŠIRIAJEV, E. N.: Russkaja razgovornaja reč. I. Obščije voprosy — Slovoobrazovaniye — Sintaksis. Moskva, Nauka 1981. 276 s.

HODNOTOVÉ POLE JAZYKOVÉHO VEDOMIA

Ján Horecký

V úvahách o jazykovom vedomí a jeho fungovaní i formovaní v individuálnej i spoločenskej sfére (Horecký, 1991) sa ukázalo, že je odôvodnené chápať jazykové vedomie ako špecifickú zložku ľudského vedomia. Jeho hlavnou funkciou je objektivizovať stav individuálneho vedomia, a to v procese komunikácie, ale aj v procese poznávania. Človek sa nerodí s rozvinutým jazykovým vedomím, ale postupne si ho buduje pri pokusoch o komunikáciu so svojím okolím, pričom sa jeho individuálne jazykové vedomie postupne socializuje. Najviac sa však pri formovaní jazykového vedomia uplatňuje sebareflexia, hodnotenie pokusov o nadviazanie kontaktov s okolím v konkrétnej jazykovej situácii, s okolím, ktoré je charakterizované konkrétnym jazykom, a to najmä materinským (často v nárečovej forme), no často aj v dotyku s inými jazykmi.

V teóriach o vzniku a formovaní jazyka u dieťaťa sa venovalo dosť pozornosti jednak skúmaniu spôsobov, ako si dieťa osvojuje súbor hlások a ako ich foneticky aj fonologicky aktualizuje, jednak spôsobov, ako si osvojuje, interiorizuje jazykové znaky, a napokon aj spôsobov, ako tieto znaky realizuje, t. j. ako si osvojuje lexiku a gramatiku. Výrazné úspechy v tejto oblasti sa dosiahli na základe teórie o riadiacej, pivotnej funkcii jazyka, ale aj na základe generatívnej gramatiky a azda ešte viac na základe pádovej gramatiky. Nezanedbateľný je aj prínos teórie rečovej činnosti, resp. teórie komunikácie.

Pomerne málo pozornosti sa však venovalo formovaniu hodnotovej sústavy v jazykovom vedomí. Isté náznaky sú v teórii B. Techtmierovej (Techtmier, 1984), a to najmä v jej chápaní jazykového vedomia ako jazykového citu (Sprachgefühl). V interpretácii Á. Kráľa (Kráľ — Rýzková, 1990) sa zdôrazňuje sebareflexia, uvedomovanie si dorozumievacej schopnosti, skúsenosti a dorozumievacej potreby, ktorá sa prejavuje dvoma protikladnými formami: „jazykovým citom a vedeckým, metodicky a teoreticky vypracovaným refleksom dorozumievacej schopnosti“. Na značné zjednodušenie takýchto prejavov, resp. typov jazykového vedomia sme poukázali v úvahе o typoch jazykového vedomia (Horecký, 1991). Tu treba znova zdôrazniť, že jazykové vedomie nie je založené na cite, ale na reflexii, ktorá je zrejmým prejavom uvedomeného chápania, pravda, na rozličnom stupni uvedomenosti. Ani pri hodnotení použí-

vaných jazykových prostriedkov nemožno vystačiť s naznačeným „citovým“ základom.

Ako je známe, v teórii hodnôt je jedným zo základných pojmov hodnotový reťazec a preferencia (Černík, 1979). V množine potenciálnych hodnôt niektoré majú maximálnu mieru danej hodnoty, iné minimálnu, ale medzi týmito krajnými hodnotami sú viac-menej indiferentné hodnoty. Sú tu teda isté reťazce hodnôt. Takéto hodnotové reťazce treba predpokladať i v jazykovom vedomí, pokiaľ ide o hodnoty vo vzťahu k používanému jazyku. Zdá sa však, že hodnotová sústava hodnotových reťazcov jestvuje vo vedomí vôbec, pričom istá zložka sa týka jazyka, teda presahuje do jazykového vedomia, ktoré popri systéme verbálneho správania (Horecký, 1985), resp. v ňom obsahuje aj istý hodnotový, resp. axiologický podsystém, ktorý v zložitom systéme funguje ako riadiaci podsystém. Tento podsystém možno pravdepodobne situovať do pravej hemisféry na rozdiel od ostatných, riadených podsystémov (konceptualizačného, languvného a interakčného), ktoré sú pravdepodobne v ľavej hemisfére. Tým sa zároveň naznačuje, že medzi hemisférami mozgu nie je prísna hranica a že jazykové vedomie možno situovať do obidvoch hemisfér. V jazykovom vedomí, presnejšie v jeho hodnotovej, axiologickej zložke treba však predpokladať nie jednotlivé hodnoty, resp. hodnotové kategórie, ale sústavu hodnotových reťazcov, z ktorých sa pri konkrétnej komunikácii vyberajú primerané prvky, resp. prvky umiestnené na vhodnom mieste v danom hodnotovom reťazci.

Rovnako ako materiálové zložky jazykového vedomia ani hodnotové zložky nie sú individuálne vrozené. Človek si ich postupne buduje jednak vlastnou reflexiou, jednak (a to azda v ešte vyššej miere) prijímaním istých vzorov zvonka, predovšetkým pri jazykovej výchove či sebavýchove.

Pri sebareflexii sa do hodnotovej zložky ukladajú vhodné prvky predovšetkým na základe úspešnosti komunikácie. Úspešné hodnoty sa ukladajú na maximálny stupeň hodnotového reťazca, neúspešné na minimálny. Také prvky, ktoré nemajú priamy vplyv na úspešnosť komunikácie alebo najmenej prekážajú komunikáciu, kladú sa na stredné stupne ako komunikatívne indiferentné. Ak sa konštatuje, že jednou zo základných podmienok úspešnosti komunikácie je rovnaký kód u produktora i recipienta, hodnotia sa dané prvky ako zodpovedajúce danému cielu, resp. aj istej norme, ktorá je spoločná a prijímaná celým komunikačným spoločenstvom. Prirodzene, ide tu o komunikačné normy.

Pretože jazykové prostriedky vyberané z jazykového vedomia, z jeho banky dát musia vyhovovať aj požiadavkám daného prostredia, formuje sa tu ďalšie kritérium, resp. ďalšia hodnotová kategória, a to kategória primeranosti. Táto kategória však má širší dosah, dotýka sa nielen primeranosti v konkrétnej ko-

munikačnej situácií, ale primeranosti celkovému kultúrnemu pozadiu, budovanejmu okrem iného aj vlastným čítaním literatúry a umožňujúcemu používať aj niektoré ozdobné a obrazné výrazy.

Vo výskume hodnôt nechýbajú pokusy o vypracovanie akéhosi katalógu hodnôt. V našej literatúre je známy napr. katalóg S. Dorotíkovej (1980). Táto autorka rozoznáva predovšetkým rozsiahlu skupinu utilitárnych a emocionálnych hodnôt, ako sú kategórie priateľné — nepriateľné, zaujímavé — nezaujímavé, informatívne — neinformativne, prístupné — neprístupné, relevantné — nerelevantné, vnímateľné — nevnímateľné, plynulé — neplynulé, dojímavé — nedojímavé, príjemné — nepríjemné, rušivé — nerušivé. Do skupiny etických kategórií zaraďuje napr. mrvavne priateľné — mrvavne nepriateľné, vulgárne — nevulgárne. Medzi intelektuálne kategórie zaraďuje S. Dorotíková také kategórie ako správne — nesprávne, funkčné — nefunkčné, presné — nepresné, tvorivé — netvorivé, usporiadane — neusporiadane, vhodné — nevhodné. A napokon za estetické kategórie pokladá pôsobivé — nepôsobivé, výrazné — nevýrazné. Nepochybne by sa dalo uvažovať aj o inom zaradení, kategorizovaní niektorých hodnôt. Napr. kategórie príjemné, usporiadane, funkčné by mohli patriť aj k estetickým hodnotám. Prvú skupinu by bolo zasa účelné rozdeliť na dve samostatné skupiny, jednak kategórie utilitárne, jednak emocionálne.

Celý súbor uvedených hodnôt aplikoval v svojich jazykovedných úvahách J. Dolník (1991), pravda, usporiadal ich do iných skupín podľa jazykových, resp. jazykovedných kritérií. Tak prvých päť hodnôt (utilitárno-emocionálnych) zaraď do skupiny tematicko-obsahových hodnôt, ďalšie štyri do štýlizačných (ale kategóriu dojímavé dáva k tematicko-obsahovým). Z intelektuálnych hodnôt prvé tri priradil k jazykovým, ďalšie dve k štýlistickým a poslednú k štýlizačným. Tradičná kategória vulgárne sa dostala do skupiny jazykových hodnôt. Pritom J. Dolník zavádzza osobitnú skupinu pragmatických hodnôt a zaraďuje sem kategóriu priateľné, ako aj skupinu neverbálnych hodnôt, do ktorej zaraďuje kategóriu rušivé. Je zrejmé, že ani Dolníkova klasifikácia nie je nesporná a spravidla intuitívna. Kategória pôsobivé by sa napr. lepšie hodila do skupiny štýlistických hodnôt, kategória vhodné do skupiny pragmatických hodnôt, ta kisto kategória rušivé.

Tieto kategórie by bolo užitočné porovnať so sústavou kvalifikátorov v lexi-kografickej praxi. V Krátkom slovníku slovenského jazyka (KSSJ, 1987) sa napr. kategorizujú prvky podľa príslušnosti k štýlovým vrstvám, podľa citového príznaku, podľa frekvencie a podľa časového hľadiska. Treba pripomenúť, že sa tu uvádzajú také kategórie, ako je časové a frekvenčné hodnotenie, ktoré sa vôbec neuplatňujú u Dorotíkovej a Dolníka.

Vyhranený hodnotiaci prvok majú aj výrazové kategórie v chápaní F. Mika (Miko — Popovič, 1978).

Hodnota a možnosti využitia uvedených hodnotiacich kategórií sú rozdielne najmä podľa typov jazykového vedomia. V spontánnom jazykovom vedomí bude najvyššie stáť azda kritérium úspešnosti komunikácie, pravda, sotva ho možno po-kladať za bipolárne v zmysle úspešnosť — neúspešnosť. V hodnotovom reťazci úspešnosti sa zrejme uplatňujú rozličné stupne: použitie istých výrazov je z hľadiska úspešnosti komunikácie vlastne irelevantné, účastník komunikácie možno ani nevie, že používa správne výrazy. Začne však vnímať, a teda aj hodnotiť také výrazy, ktoré brzdia až znemožňujú úspešnú komunikáciu, teda sú antikomunikatívne. Ale rovnako môže vnímať a hodnotiť aj také výrazy, ktoré prispievajú k ľahkému a úspešnému priebehu komunikácie, ku vzájomnému dorozumeniu.

Už v spontánnom jazykovom vedomí sa začína uvedomiavať aj primeranosť jazykových prostriedkov, najmä primeranost okolia, situácie. Kategórie komunikatívnosti a primeranosti možno azda zhrnúť do jednej kategórie funkčnosti.

Kategória správne — nesprávne (najmä ak ide o správnosť z hľadiska jazykovej normy) sa vnáša až do edukovaného jazykového vedomia, teda pri vzdelávacom, resp. vyučovacom procese. Hodnotenie správne — nesprávne sa uplatňuje bez medzistupňov, resp. indiferentných stupňov, lebo sa uplatňuje len ako zhodné s platnou kodifikáciou alebo ako nezhodné s platnou kodifikáciou čiže chybné. Teoreticky by sa mala kategória správnosti kryť s kategóriou systémovosti, pravda, za predpokladu, že kodifikácia predpisuje také výrazy, ktoré sú v zhode so systémom konkrétneho používaného jazyka. Nebýva to vždy tak, ako ukazuje tzv. Kačalovo pravidlo o krátení slovotvorných prípon po predchádzajúcej mono-oftongickej dĺžke. Na popredné miesto sa dostáva kategória správnosti, resp. aj systémovosti v takých prípadoch, kde sa spontánne jazykové vedomie formovalo na základe nárečia alebo v okolí bez vyššej jazykovej kultúry.

Paralelne s kategóriou správnosti by sa mali do jazykového vedomia dostávať aj „stylistické“ kritériá, ako je napr. vnímateľnosť, pôsobivosť, výraznosť, najmä pokial' ide o výcvik schopnosti formulovať jazykový prejav. Na formovanie takýchto kritérií pôsobí zrejme nielen priama edukácia, ale aj autoedukácia, vlastné literárne vzdelávanie, resp. aj vlastná literárna činnosť.

Zmyslom jazykovednej edukácie je vnášať do jazykového vedomia nielen jazykové normy, ale aj komunikačné normy. Ako hodnotové kategórie sa majú formovať a upevňovať nielen kritérium správnosti (zhody s kodifikáciou), ale aj kritérium systémovosti a funkčnosti.

Podrobnejší výskum však ukazuje, že úspešnosť jazykovej či jazykovednej edukácie nie je vždy primeraná. Veľmi výrazne sa táto malá úspešnosť prejavuje

je v štandardnom jazykovom vedomí, ktoré sa u prevažnej väčšiny používateľov jazyka formuje po opustení školy a začlenení do širšieho jazykového spoločenstva. Často nastáva proces zabúdania získaných poznatkov a zručností.

Ani také základné hodnotové kategórie, ako je správnosť a systémovosť, sa neuplatňujú v želatejnej miere. Zistuje sa značná neznalosť kodifikácie, resp. kodifikovaných výrazov. V anketovom výskume Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV sa napr. ukázalo, že až 50,3 % anketovanej populácie nepozná pravidlo či predpis, že názvy zvierat sa z hľadiska morfológie pokladajú za neživotné, a preto správny tvar akuzatív plurálu je *tie kapry* (iba 11,6 % anketovaných), nie *tých kaprov*. Pri menej výraznom type, pri prenášaní mena živej osoby na neživú figúrku, ako je napr. *Oscar*, vyskytuje sa životný akuzatív plurálu až u 77,6 % respondentov (Buzássyová, 1991). Značná rozkolísanosť je v používaní variantných podôb v morfológii (Bosák, 1992, 1993): tvar *záujemci* používa 72 % anketovaných, kým tvar *záujemcovia* len 26,1 %, ale od slova *ekonóm* tvorilo nom. pl. *ekonómovia* 63 % respondentov, kým tvar *ekonómi* 34,5 %. Ešte väčšia nerovnomernosť sa prejavuje v gen. pl. pri type *čašníčok* — *čašníčiek*: dve tretiny anketovaných súce používajú kodifikované tvary *čašníčok* a podobne aj *servírok*, ale na druhej strane výrazne prevažujú nekodifikované tvary *klientiek*, *pacientiek*: tvar *klientiek* je 6-krát častejší než *klientok*, tvar *pacientiek* 4-krát častejší než tvar *pacientok*. Zaujímavý výsledok sa objavil pri anketovom výskume spájateľnosti rovnakokoreňových prídavných mien, keď asi 1 % respondentov uviedlo na mieste podôb *profesiový/profesijný* aj nekodifikovaný, resp. kodifikačou inštitúciou neodporúčaný tvar *profesný*, ktorý sa v ankete medzi „ponúkanými“ možnosťami vôbec nenachádzal (Nábělková, 1991). Nerešpektovanie alebo skôr vôbec neznanosť kodifikovaných tvarov (a teda neschopnosť používať hodnotovú kategóriu správnosť) sa však zistuje aj v bežnej komunikácii, ba aj v „nekontrolovanej“ mediálnej komunikácii. Napr. renomovaný herec pri výklade o varení bez rozpakov používa už polstoročia neodporúčanú a zakazovanú predložku *k* v účelovom význame — „*k vareniu*“ *potrebujeme*. Nerešpektuje ani dávne zistenie a poučenie, že namiesto *drtiť*, *rozdrtený* je kodifikovaná podoba *drvit'*, *rozdrvnený*.

Dlhoročné skúsenosti z jazykovej praxe, najmä z poradenskej a redakčnej činnosti ukazujú, že kodifikačné poučky, resp. kodifikované tvary treba vnášať do hodnotovej zložky jazykového vedomia všetkých typov, predovšetkým však do štandardného jazykového vedomia. Zdá sa, že priama účinnosť takéhoto úsilia je pomerne malá, lebo len malé percento používateľov slovenčiny sleduje príslušné popularizačné jazykovedné práce. Viacej ľudí azda číta aspoň nejakú literatúru, no najviac číta noviny a počúva či pozérá rozhlas a televíziu. Preto je

tu namieste výchova k sledovaniu prestížnych jazykových výrazov používaných v masových médiách. Prestížnu formu slovenčiny viac ako jazykovedné inštitúcie vytvárajú kodifikačné inštitúcie, redakcie a vydavateľstvá a v nich redaktori a jazykoví redaktori. Z toho vyplýva, že viac úsilia treba venovať formovaniu, udržiavaniu a nepochybne aj skúmaniu kultivovaného jazykového vedomia. Pri tomto výskume treba predovšetkým zisťovať, prečo sa kodifikačné príkazy, resp. hodnotiace kategórie nepoznajú alebo nezriedka aj vyslovene neprijímajú.

Bez nároku na podrobnejšiu argumentáciu možno uviesť niekolko príkladov na neprijímanie kodifikačných príkazov najmä nositeľmi kultivovaného jazykového vedomia. Predovšetkým neprijímajú sa príliš ochotne také kodifikácie, ktoré narúšajú pomerne ustálené výrazy, najmä ak pre úspešnosť komunikácie nepredstavujú nijakú prekážku. Je to prípad „mäkkého“ *l* v skupine *le, li, lia*. Pretože v tejto skupine nie je možná variácia *l — l'*, „tvrdé“ *l* sa tu vôbec nemôže vyskytovať, resp. *l'* tu nemá rozlišovaciu funkciu, výslovnosť s „tvrdým“ *l* nie je antikomunikatívna. Okrem toho veľký počet hovoriacich nemá vo svojom jazykovom vedomí „mäkkú“ výslovnosť. To všetko umožňuje hodnenie „mäkkej“ výslovnosti ako afektovanej, menej primeranej.

Neochotne sa prijíma aj kodifikácia formulovaná bez ohľadu na širšie súvislosti, resp. príliš priamočiaro. Ako príklad možno uviesť poučku, že v účelovom význame sa má používať len predložka *na*, a to bez užejšej specifikácie, že keď ide o vykonávanie činnosti, naozaj treba používať predložku *na*, ale keď ide o určenie nejakej oblasti, inštitúcie, je namieste predložka *pre*. Klasický príklad: *prijme sa pracovník na evidenciu faktúr, ale pracovník pre evidenciu* (oddelenie inštitúcie). Vznikajú tak až hyperkorektné spojenia typu *budova na Ústavný súd* namiesto *budova pre Ústavný súd*.

Nádej na úspech a bezvýhradné prijímanie nemá ani kodifikácia tvaru *profesiový*, ktorá sa opiera len o živý jav, že vzťahové prídavné mená sa spravidla tvoria príponou *-ový*, ale zanedbáva sa pritom fakt, že z desiatich slov na *-ia* začytených v KSSJ sa v deviatich prípadoch používa práve prídavné meno na *-ný* (*regresia — regresný*).

Nebude mať nádej na všeobecné prijatie ani taká kodifikácia, ktorá je zreteľne protisystémová, ako napr. vyžadovanie krátenia slovotvornej prípony *-ár* len po predchádzajúcej monoftongickej dĺžke, ale krátenie prípony *-ák* sa vyžaduje po všetkých predchádzajúcich dĺžkach — predchádzajúci diftong sa raz za dĺžku pokladá, inokedy nie. Ide o známe typy *bájka — bájkar*, ale *mlieko — mliekár, sedem — siedmak*. Nehľadiac na nerešpektovanie tohto pravidla v samej kodifikačnej príručke, kde sa síce vyžaduje krátenie v type *archivár — archívnik*, ale už nie *archívar*.

Naznačené prípady ukazujú, že aj kultivované jazykové vedomie môže prejavovať nechuť k prijímaniu kodifikačných príkazov, resp. že súbor hodnotových reťazcov v takomto vedomí nie je vždy jednoznačne ustálený. Faktom ostáva, že hodnotová zložka jazykového vedomia sa sice môže odlišovať podľa jednotlivých typov jazykového vedomia, ale aj podľa individuálnych dispozícií, pričom však v každom prípade funguje ako riadiaci podsystém v systéme verbálneho správania.

Literatúra

- BOSÁK, J.: Sociologická interpretácia niektorých morfológických variantov. Slovenská reč, 57, 1992, s. 336—346; Slovenská reč, 58, 1993, s. 15—21.
- BUZÁSSYOVÁ, K.: Sociolingvistický pohľad na príčiny kolísania tvarov maskulín podľa životného a neživotného skloňovania. Slovenská reč, 56, 1991, s. 262—276.
- ČERNÍK, V. — FARKAŠOVÁ, E. — VICENÍK, J.: Teória poznania. Pravda, Bratislava 1979. 376 s.
- DOLNÍK, J.: Efektívnosť jazykovej komunikácie. In: Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Zostavil J. Bosák. Bratislava, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 1990, s. 147—153.
- DOROTÍKOVÁ, S.: Filozofia a problém hodnoty. Bratislava, Pravda 1980. 232 s.
- HORECKÝ, J.: Language Consciousness and Its Types. Human Affairs, I, 1991, s. 37—48.
- KRÁL, Á. — Rýzková, A.: Základy jazykovej kultúry. Bratislava, Slovenské pedagožické nakladatelstvo 1990. 126 s.
- Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala — M. Pisáriková. Bratislava, Veda 1987. 592 s.
- MIKO, F. — POPOVIČ, A.: Tvorba a recepcia. Estetická komunikácia a metakomunikácia. Bratislava, Tatran 1978. 386 s.
- NÁBĚLKOVÁ, M.: Anketový výskum spájateľnosti rovnakokoreňových príavných mien. Slovenská reč, 56, 1991, s. 276—287.
- TECHTMEIER, B. et al.: Thesen zur Sprachkultur. In: Zeitschrift für Germanistik, 1984, s. 389—400.

FENOMÉN „SPISOVNÝ JAZYK“ NA PRÍKLADE RAKÚSKA*

Sylvia Moosmüller — Ralf Vollmann

1. Úvod

Nevyhnutnosť existencie spisovného jazyka sa tradične zdôvodňuje potrebou nadregionálneho dorozumenia. Ak sa pozrieme len na niektoré jazyky, môžeme potvrdiť, že nadregionálne porozumenie má naozaj, najmä z historickejho pohľadu — pre nemeckú jazykovú oblasť je napr. dôležitý vynález knihtlače —, svoj význam; v skutočnosti však spisovný jazyk vzniká zvyčajne ako následok politického zjednotenia alebo snáh o toto zjednotenie (porov. Barbour — Stevenson, 1990, s. 45 n.). Súčasné spisovné jazyky slúžia dnes skôr ako legitimácia normy, ktorá má politické a spoločensko-politicke pozadie.

Tak napríklad slovenčina a čeština, chorvátčina a srbočina, holandčina a flámsčina, hindčina a urdu, odlišné varianty angličtiny (Veľká Británia, USA, Austrália, India, Kanada), viaceré varianty nemčiny (napr. Nemecká spolková republika, Rakúsko, Švajčiarsko) sú varietami, ktoré sa vyznačujú v danej podobe vzájomnou zrozumiteľnosťou;¹ videné čisto akademicky vlastne hociktorá z týchto variet by mohla byť zavedená ako nadregionálny spisovný jazyk.^{**} V skutočnosti však spisovný jazyk vzniká na základe politickej, ekonomickej, kultúrnej alebo historickej dominancie.² Preto sa spisovná varieta rakúskej nemčiny nikdy nemohla presadiť ako varieta spisovná pre všetky štáty s nemecky

* Z nemeckého originálu *Das Phänomen „Standardsprache“ am Beispiel Österreichs* preložil Slavo Ondrejovič.

** Pozn. prekl.: Je zrejmé, že toto tvrdenie už aj vzhľadom na nové delenie štátov (bývalé Československo, bývalá Juhoslávia) stratilo svoju platnosť.

¹ A naopak jestvujú aj „jazyky“, ktorých „dialekty“ nie sú navzájom zrozumiteľné (napr. v tibetskej jazykovej oblasti); v dôsledku kultúrnej alebo politickej jednoty sa však tejto okolnosti nepripisuje rozčleňovací význam: kým totiž obyvatelia severného Nepálu sami seba považujú za „Tibetánov s osobitným nárečím“ (= kultúrna jednota s Tibetom a v kontraste s hlavným nepálskym národom), hoci tibetsky nerozumejú, Ladakhijčania sa skôr klonia k predpokladu, že hovoria vlastným jazykom (= vlastné kultúrne centrum/vedomie); zároveň sa však od seba veľmi ostro odlišujú budhistickí a islámski Ladakhijčania, ktorí používajú dokonca odlišné písma (tibetské vs. arabské, porov. niekdajšiu srbochorvátsky!) — hoci tu sa zase stretávame so vzájomnou zrozumiteľnosťou; a pod.: vymedzenie jazyka je teda menej lingvistickou a viac politickou otázkou.

² Ako napr. v prípade angličtiny.

hovoriacim obyvateľstvom. Ba čo viac — z vyššie uvedeného dôvodu — rakúska spisovná norma sa orientuje na spisovnú normu Nemeckej spolkovej republiky (Clyne, 1987).

Z orientácie rakúskeho spisovného jazyka na spisovný jazyk Nemeckej spolkovej republiky okamžite vyplýva otázka, či Rakúsko disponuje vôbec vlastným spisovným jazykom, pretože — odhliadnuc od niekoľkých náznakov u Th. Siebsa a kol. (1969) — Rakúsko vlastne nemá kodifikovanú normu. 90 % zo skúmaných Rakúšanov je však aj tak presvedčených, že Rakúsko svojím vlastným spisovným jazykom disponuje (Moosmüller, 1991). Čo sa týka ostatných 10 %, sú to ľudia, ktorí by v súlade so svojou politickou príslušnosťou radi videli, keby došlo k návratu istých pomerov. Z toho teda jasne vyplýva, že želanie mať spisovný jazyk nezávislý od iného štátu úzko súvisí s utvorením určitej skupiny, ako je štát alebo národ. Tým sa potvrdzuje aj Reiffensteinovo (1983) zistenie, že rozličné spisovné jazyky (*hochsprachlichen Standards*)*** sú čoraz menej determinované nárečovými hranicami a čoraz viac hranicami politickými. Národná jednota a samostatnosť Rakúska, ktoré neboli vždy samozrejmosťou a u rakúskeho obyvateľstva ani dnes nie sú bez výhrad prijímané, nachádzajú svoj výraz aj v potrebe jazykovej nezávislosti. To znamená, že národná jednota sa transferuje na jazyk a konštituuje sa cez jazyk. Tu sa ukazuje, akú veľkú politickú a ideologickú váhu má jazyk a prečo politické diferencie dozrievajú práve aj v jazyku.

Základnou funkciou spisovného jazyka je teda politické a spoločensko-politicke vymedzovanie. V prípade viacerých zainteresovaných štátov ide o vymedzenie **navonok**, ktoré má prispieť k vytváraniu vnútornnej stability štátu a upevniť ju. Vnútri politických hraníc štátu jestvuje spisovný jazyk záväzný pre všetkých občanov daného štátu a týmto spoločným spisovným jazykom sa definuje pocit spolupatričnosti občanov v štáte. Odmiestanie menšinových jazykov môže preto byť zapríčinené nielen obavou, či budú mať príslušné (menšinové) skupiny dostať väčšiu vôle prispôsobiť sa, ale aj strachom pred možným ohrozením spomínamej národnej stability. Okrem vymedzenia navonok náleží takto spisovnému jazyku aj fúncia vymedzenia **dovnútra**. Jazyková rozmanitosť v tom zmysle, že by sa *deti hovoriace menšinovým jazykom* učili príslušný spisovný jazyk a naopak, *deti hovoriace väčšinovým jazykom* jazyk *menšiny* (v prípade Rakúska by to bola napr. slovinčina, chorvátsky a turečtina), sa vnútri štátu nepodpo-

*** Pozn. prekl.: Vzhľadom na to, že v slovenskej sociolinguistike nemáme termíny adekvátnie situáciu v nemecky hovoriacich krajinách, používame na rozlíšenie či spresnenie priamo v texte alebo v zátvorke pôvodný nemecký pojem, resp. termín.

ruje, ale skôr pritlmuje. Spisovný jazyk sa tak stáva nástrojom na odblokúvanie jazykových, a teda aj kultúrnych a politických menší od spoločenského života v najširšom zmysle. Navýše tieto menšiny zväčša patria do sociálne nižších vrstiev, kde majú len minimálne možnosti na spoločenský vzostup.

To isté platí aj pre dialekty vyskytujúce sa vnútri politických hraníc štátu. Spisovný jazyk dostáva v tomto kontexte doplnujúcu funkciu vymedzovania **nadol**. Hoci sa dialekty zvyčajne charakterizujú na základe regionálnych špecifík, v skutočnosti ide o jazykový úzus sociálne nižších vrstiev vidieckeho a mestského obyvateľstva (Moosmüller, 1991). Ako ukážeme ďalej, aj tomu, čo sa v Rakúsku považuje za spisovný jazyk, možno pripisať regionálne špecifiká, avšak s tým rozdielom, že tu ide o jazykový úzus sociálne vyšších vrstiev, čiže takých skupín jednotlivcov, ktorým ich politická, ekonomická a kultúrna moc a prestíž poskytuje aj moc definovať svoju jazykovú varietu ako spisovný jazyk. Jazykové variety sú teda menej varietami definovanými regionálne, skôr sú to sociálne variety. Lingvisticky korektnejšie by bolo hovoriť len o sociolektoch. Ak však nechceme skresliť spoločenskú realitu, musíme v prípade Rakúska hovoriť o spisovnom jazyku (Hochsprache = jazykový úzus vyšších sociálnych vrstiev) a dialektoch (= jazykový úzus nižších sociálnych vrstiev).

2. Regionálne a sociálne identifikovanie rakúskeho spisovného jazyka (Hochsprache)

Hoci funkcia spisovného jazyka (Hochsprache) je vymedzovať, ohraničovať, treba pri nej vychádzať z toho, že normy, ako aj ich legitímnosť, sú pevne zakotvené v bežnom vedomí (Alltagswissen). Zvyčajne je zjavne len vymedzenie navonok, to, čo prispieva k pocitu národného sebauvedomenia občanov štátu, to, čo ho podčiarkuje, pričom vnútri politických hraníc sa existencia „spisovného jazyka“ zdôvodňuje potrebu nadregionálneho používania jazyka, ktorému každý rozumie. Uvedený rozdiel medzi analýzou a bežným vedomím sme zo hľadníku tak pri dotazníkovom prieskume, ako aj pri hodnotiacich testoch; hlavný dôraz sme kládli na nadregionálnosť.

2.1. Kvalitatívna analýza (dotazníkový prieskum)

Obraz o regionálnej a sociálnej hierarchizácii rakúskeho spisovného jazyka (Hochsprache) sme získali pomocou kvalitatívnej analýzy interview s približne 150 informantmi v mestách Viedeň, Salzburg, Graz a Innsbruck. Pre-

važná väčšina opytovaných osôb predpokladá jasnú odlišnosť v porovnaní s Nemeckou spolkovou republikou. Rozdiely medzi varietami spisovného jazyka (*Hochsprache*) v Nemeckej spolkovej republike a v Rakúsku pritom vidia okrem lexikálnych a syntaktických prvkov predovšetkým v rozličnosti prozodických fenoménov. Prozodické charakteristiky sa dotýkajú základnej frekvencie priebehu rečového signálu, prízvuku a dĺžky, resp. časovej organizácie jednotlivých prvkov (porovnanie severonemeckých a rakúskych hovoriacich ukázalo, že prví z nich realizujú vokály zreteľne kratšie; porov. Iivoň, 1987):

„Áno, naozaj tu jestvuje osobitný spisovný jazyk (ein eigenes Hochdeutsch), ktorý sa gramaticky v niektorých momentoch odlišuje od nemeckého spisovného jazyka (bundesdeutsches Hochdeutsch). V každom prípade vo výslovnosti, vo väčšej prízvučnosti vokálov, v odlišnej melódii, jazykovotechnicky by som povedal, je tu veľký rozdiel: spolkové Nemecko nemčinu šteká a v Rakúsku sa skôr spieva“ (politik, Viedeň).

„Áno, pravdaže, je to rozdielne. Oni hovoria predsa všetko, aby som sa tak vyjadriala, omnoho kratšie, pôsobí to kratšie, pretože oni to všetko, no, komprimujú, a ja si myslím skôr, že my máme blízko práve k tomu všetko porozprávať pomerne podrobne a zosiroka. Už s minulým časom a súminulým časom, už to zneje celkom ináč“ (stredoškolská profesorka, Viedeň).

Hoci veľká časť opýtaných jednoznačne identifikovala rozdiel medzi normou v NSR a Rakúsku a vedela ho aj pomenovať, bolo možné pozorovať i pocit jazykovej menej cennosti voči spisovnému jazyku (*Hochsprache*) v NSR:

„Nuž áno, určite hovoríme omnoho nejasnejšie, vôbec si myslím, že sme jazykovo menej zruční“ (stredoškolská profesorka, Viedeň).

„U Nemcov jestvujú predsa aj rôzne dialekty podľa spolkových krajín. Keď ale hovoria bežným jazykom,³ tak, myslím, nemčina znie lepšie ako rakúština – tak sa mi zdá“ (inžinier, Viedeň).

Okrem potreby sebaidentifikácie možno tu teda súčasne pozorovať pocit menej cennosti voči politicky a ekonomicky silnejšiemu štátu, ktorý sa odráža aj v jazyku. V skutočnosti je Rakúsko pre občanov NSR istým typom „provincie“, preto sa im rakúske variety zdajú byť len nárečovými variantmi normovaného

³ Bežným jazykom sa v tomto kontexte označuje vyššia jazyková varieta.

jazyka NSR (podľa teórie centra a periférie; porov. Kreckel, 1983); *vymedzenie navonok je v tomto prípade aj vymedzením nadol/nahor.*

Regionálne priradovanie vnútri Rakúska je pre skupinu informantov z Viedne relatívne jednoznačné: centrom rakúskeho spisovného jazyka (Hochsprache) je samozrejme Viedeň:

„...*protože, keď poviem rakúština, myslím, ak budem úprimná, hned' na viedenči-nu...*“ (lekárka, Viedeň).

Ale aj občania bez stáleho bydliska vo Viedni lokalizujú rakúsky spisovný jazyk (Hochsprache) do Viedne:

„*Myslím, že je to vo Viedni, že som to tam počula*“ (lekárka, Salzburg).

Mnohí obyvatelia krajinských hlavných miest idú však v hodnotení historicky podmienenej konkurencie medzi hlavným mestom Viedeň a rakúskymi spolkovými krajinami tak ďaleko, že Viedeň už ani nevnímajú ako súčasť Rakúska:

„*Myslím však, že sú tu veľké lokálne rozdiely, čo teda vo Viedni platí ako vyšší jazyk, je u nás určite niečo iné...*“ (lekárka, Innsbruck).

„...*kde je to u nás lokalizované, celkom neviem, či je to teda špeciálne Viedeň, nemusí to nevyhnutne byť tam*“ (univerzitný profesor, Graz).

Respondenti z krajinských hlavných miest používajú teda jemnejšiu diferenciáciu vo vzťahu k regionálnemu identifikovaniu rakúskeho spisovného jazyka (Hochsprache). Z toho možno vyvodíť, že na jednej strane hovoriaci vyšších sociálnych vrstiev rakúskych spolkových krajín chcú byť považovaní aj za nositeľov spisovného jazyka (Hochsprache), a na druhej strane, že hovoriaci z týchto krajín lepšie diferencujú medzi sociálnymi varietami mimo Viedne. Táto schopnosť jemnejšej diferenciácie vyplýva zo sociologickej teórie centra a periférie (porov. Kreckel, 1983), podľa ktorej každú perifériu možno vždy znova rozčleniť na centrum a perifériu. Čiže svoje periférie má nielen Viedeň ako politické centrum Rakúska, ale majú ich aj spolkové hlavné mestá. Rovnako i vidiecke regióny majú svoju hierarchickú štruktúru, ktorá je však pre najbližšie vyššie centrum odvoditeľná iba sprostredkovane. Príklad: Samozrejme, že aj v Innsbrucku jestvujú sociálne diferencie innsbruckej jazykovej variety. Tie však nie sú pre obyvateľov Viedne priamo dostupné — pre nich je Innsbruck

jednoducho súčasťou tirolského dialektu, v dôsledku čoho považujú Viedenčania aj hovoriacich z vyšších sociálnych vrstiev Innsbrucku za *hovoriacich nárečím*. Občania Innsbrucku majú však vedomosti nielen o sociálno-jazykovej differenciácii svojho regiónu, ale aj o svojom najblížom hierarchicky vyššom centre, teda o Viedni. Viedenská varieta bola jedinou, ktorú všetky opýtané osoby bez váhania rozčlenili sociálne, resp. socioregionálne. Poznanie sociálnej a jazykovej situácie centra, Viedne, je teda všeobecne pomerne hlboké. Negatívne hodnotenie viedenskej variety sa pritom vzťahuje na dialekt, pozitívne na varietu vyšších sociálnych vrstiev.

Respondenti z vybraných hlavných miest spolkových krajín Rakúska nelokalizujú teda rakúsky spisovný jazyk (Hochsprache) výlučne do Viedne, pretože sú schopní napriek regionálnym rozdielom zistíť sociálne diferencie a rozlíšiť úzus sociálne nižších vrstiev od úzu sociálne vyšších vrstiev. Ako však ukážeme v nasledujúcej časti, vzniká tu istý paradox medzi želaným a skutočným identifikovaním rakúskeho spisovného jazyka (Hochsprache).

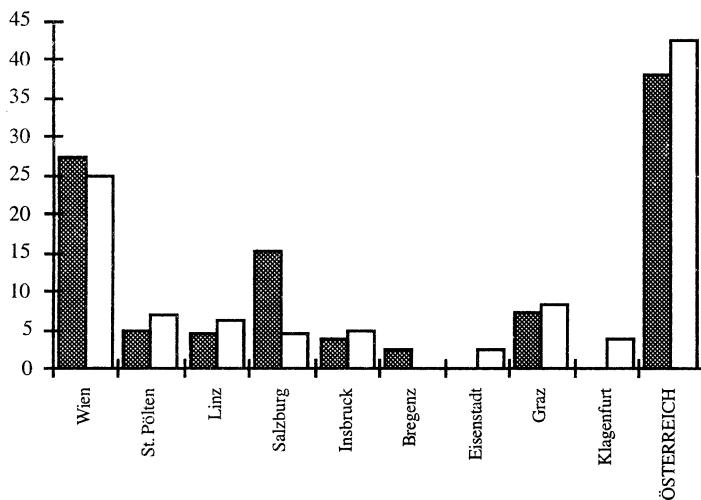
2.2. Kvantitatívna analýza (hodnotenie jazyka)

Regionálne a sociálne hodnotenie sme uskutočnili pomocou 76 krátkych jazykových ukážok z Viedne, Salzburgu, Grazu a Innsbrucku. 84 respondentov z týchto štyroch miest malo za úlohu priradiť ukážky jednak regionálne k jednému z deviatich hlavných krajinských miest Rakúska alebo ich označiť ako „platné pre celé Rakúsko“, jednak sociálne, t. j. k jednej zo siedmich predložených profesných skupín.

Pri sledovaní toho, čo sa v Rakúsku vníma nadregionálne ako Hochsprache, nebolo najzaujímavejšie to, či respondenti priradili ukážky k zodpovedajúcim mestám, ale to, ktoré ukážky boli označené atribútom „platné pre celé Rakúsko“. Do tejto kategórie sa podľa hodnotenia dostali predovšetkým prejavy mužov⁴ z vyšších sociálnych vrstiev všetkých štyroch miest, pokiaľ — s výnimkou hovoriacich z Viedne — nevykazovali nápadné nárečové či regionálne charakteristiky, resp. pokiaľ neboli identifikovaní a na základe hlbšieho poznania hodnotení ako hovoriaci z vlastného mesta. Ak sa ukážka nevyznačovala nijakými (predovšetkým nie juhobavorskými) regionálnymi osobitosťami, bola takisto zaradená do kategórie „platné pre celé Rakúsko“ alebo do

⁴ Analyzovali sme len hodnotenia ukážok mužských prejavov, lebo ženy boli zaraďované — najmä do profesných skupín — veľmi stereotypne.

kategórie „Viedeň“. Viedenským ukážkam bola najčastejšie pridelená charakteristika „platné pre celé Rakúsko“, resp. boli presne určené ako kategória „Viedeň“ (porov. obr. 1):

Obr. 1: Identifikovanie viedenskej ukážky (čierna) a grazskej ukážky (biela; v tomto prípade bez regionálnych osobitostí) podľa deviatich spolkových hlavných miest Rakúska, resp. ako „platné pre celé Rakúsko“ (porov. Moosmüller, 1991, s. 26).

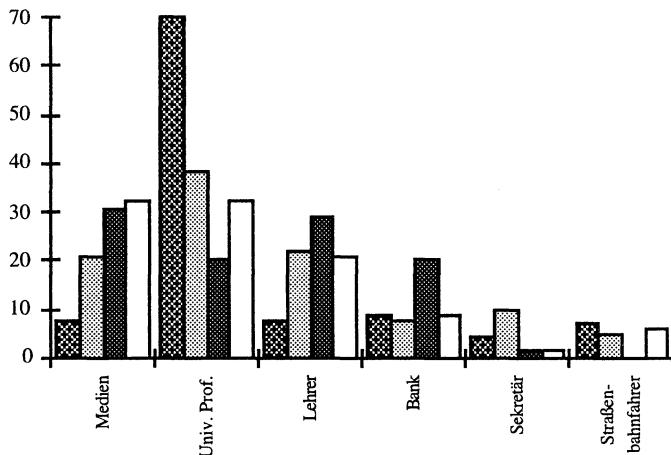
Ako ukazuje aj obr. 1, ukážky jazykového prejavu univerzitného profesora z Grazu respondenti neidentifikovali ako grazske nahrávky. Kedže sa nevyznačovali nijakými jednoznačnými juhobavorskými osobitosťami, priradovali ich ku kategórii „platné pre celé Rakúsko“, resp. ku kategórii „Viedeň“. To znamená,

1. že hovoriacim z vidieckych metropol sa nepriznáva nadregionalita a
2. že s nadregionalitou je spojená jazyková varieta Viedne; táto varieta je takpovediac nepríznakovou varietou.

Pri zistovaní toho, čo Rakúsko uznáva za spisovnú varietu (*hochsprachliche Varietät*), má význam nielen uznanie tejto variety za nadregionálnu, ale aj jej priradenie sociálne vyšším vrstvám, pretože predovšetkým tie sa považujú za reprezentantov rakúskeho spisovného jazyka (*Hochsprache*) (porov. Moosmüller, 1991).

Z obr. 2 je zrejmé, že prehovoru reprezentanta vyšších sociálnych vrstiev sa priznáva najvyšší sociálny status; najčastejšie sa mu priradovala kategória „uni-

verzitný profesor“. Za ním nasledoval prehovor viedenského a grazského hovoriaceho z vyšších sociálnych vrstiev:

Obr. 2: Sociálne identifikovanie štyroch hovoriacich z vyšších sociálnych vrstiev zo Salzburgu, Viedne, Innsbrucku a Grazu (v uvedenom poradí).

Hovoriacemu zo Salzburgu bol súčasťou prisúdený najvyšší sociálny status, no nie ako hovoriacemu zo Salzburgu, ale skôr preto, že ho respondenti súčasne zaradili do kategórie „platné pre celé Rakúsko“, resp. „Viedeň“.

Napriek všetkým konfliktom (konkurenca medzi krajinskými metropolami a spolkovou metropolou) je v Salzburgu silná jazyková orientácia na centrum — Viedeň: rakúsky spisovný jazyk (Hochsprache) lokalizujú respondentov do Viedne aj vtedy, keď túto varietu využívajú hovoriaci z iných miest. Tým sa vlastne variete hovoriacich z vyšších sociálnych vrstiev, najmä variete juhobavarskej, pripisuje spisovnosť (Hochsprachlichkeit) nanajvýš vnútri hraníc vlastného regiónu. Tieto variety sa teda môžu hodnotiť maximálne ako čiastočne spisovné (Teilhochsprachen), ako variety nadradenejho rakúskeho (= viedenského) spisovného jazyka (Hochsprache).

3. Fonologický opis rakúskeho spisovného jazyka (Hochsprache)

Kedže Rakúsko, s výnimkou jedinej spolkovej krajiny (Vorarlberg), patrí do rakúsko-bavarskej nárečovej oblasti, nemožno rakúsky spisovný jazyk (Hochsprache) analyzovať bez prihliadnutia na dialekty, ktorími sa tu hovorí. Ako

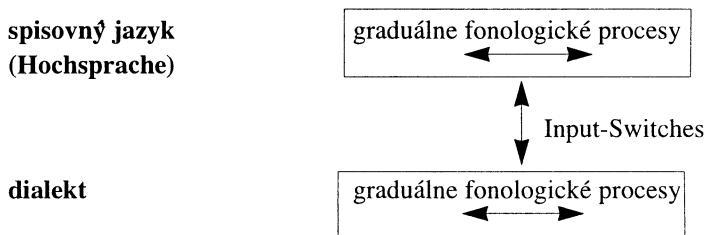
sme už však zistili, rakúsky spisovný jazyk (Hochsprache) sa spája s jazykovou varietou vyšších sociálnych vrstiev vo Viedni, t. j. rovnako, ako alemanská varieta Vorarlbergu nereflektovala na prípadný vplyv na rakúsky spisovný jazyk (Hochsprache), tak ani juhobavorské osobitosti, či už je to napr. postvelárna artikulácia a afrikácia velárnych okluzív (Tirolsko) alebo diftongizácia dlhých a/alebo prízvučných vokálov (Štajersko) nevplývajú na spisovnú (hochsprachliche) varietu. Možnosť ovplyvňovať spisovnú varietu majú výlučne iba prvky stredobavorských variet, ktoré sa, prirodzene, v prípade nárečovej rovnakosti môžu prekrývať s juhobavorskými osobitosťami (napr. nazálne asimilácie).

Hoci teda stredobavorské vplyvy na rakúsky spisovný jazyk (Hochsprache) nemožno celkom oddiskutovať (prehľadne porov. Moosmüller, 1981), treba Hochsprache a nárečie analyzovať ako dva systémy, ktoré sa diachrónne vyvíjali nezávisle od seba, a preto majú aj odlišné vstupy (inputs), ktorých výstupy (outputs) však môžu byť rovnaké. Ako príklad poslúži sloveso *glauben* (veriť, myslieť), ktoré sa v nárečí realizuje iba ako [glaɔ̯ben], zatiaľ čo v spisovnom jazyku (Hochsprache) sú možné realizácie od [glaɔ̯bən] až po [glaɔ̯m] vrátane všetkých medzirealizácií, a to v závislosti od čisto jazykových parametrov, ako je prízvuk a trvanie. Posledná z uvedených podôb, identická s nárečovou realizáciou, sa pritom vždy hodnotila ako spisovná (hochsprachlich), nie ako nárečová. Dokazuje to skutočnosť, že spisovné i nárečové [glaɔ̯m] bolo vždy priradené k správnej variete, a to na základe subtilnejších prozodických rozlišovacích kritérií. Naopak [glaɔ̯bən] realizované hovoriacim spisovným jazykom a hovoriacim dialekтом sa dalo správne zaradiť na základe prirodenosti vs. umelosti realizácie. Preto sa už nemôže hovoriť o rovnakom vstupe (input) pre obidva systémy (porov. aj Moosmüller, 1985).

Jednoznačnejšie doklady o tom, že pri dialekте a spisovnom jazyku ide o dva odlišné systémy, prinášajú procesy, ktoré sa vyznačujú rozdielnym diachrónnym vývinom a absenciou prechodných stupňov medzi spisovnou (hochsprachlichen) a nárečovou formou, ako je to napr. pri slovese *weiß* (viem), ktoré sa v spisovnom jazyku (Hochsprache) ideálne realizuje ako [vaɛs], vo viedenskom dialekte ako [vas] a v iných rakúskych dialektoch ako [vɔɛs]. Takéto alternácie sa opisujú ako pravidlá pre zmenu vstupov (input-switch-Regeln); porov. Dressler — Wodak, 1982; Vollmann, 1994.

Dialekt a spisovný jazyk (Hochsprache) sa podľa toho nepohybujú na građualnej škále zdola nahor, v ktorej by dialekt predstavoval jednoduchý, „uvolnený“ variant a Hochsprache dôkladnú, artikulačne zložitejšiu formu, ale ide o dva funkčne rovnocenné systémy, ktoré treba zvládnuť. O funkčne a situačne rozdielnych systémoch by napokon nebolo správne hovoriť aj preto, že funkčné

rozdelenie nastalo až sekundárne cez rôzne funkcie, ktoré sa zakaždým pripisovali obidvom systémom.⁵ Skôr sa ponúka záver, že spisovný jazyk (Hochsprache) i dialekt sa pohybujú na škále verejné — súkromné, resp. abstraktné — konkrétnie a obidva systémy sa zároveň vyznačujú rozdielmi špecifickými pre daný región (porov. obr. 3):

Obr. 3: Možnosti sociofonologického rozlíšenia fonologických procesov — schéma (porov. Moosmüller — Vollmann, 1994).

Regionálne osobitosti spisovného jazyka sa vyvinuli prostredníctvom kryštalizujúcich sa „čiastočne spisovných jazykov“ („Teilhochsprachen“) variet vyšších sociálnych vrstiev mimo centra Viedeň.

Vplyv dialektov na spisovný jazyk možno najlepšie ukázať na príklade viedenskej monoftongizácie. Tento proces bol prvý raz pozorovaný na začiatku nášho storočia, a to u nižších sociálnych vrstiev Viedne (Traunmüller, 1982). Boli ním zasiahnuté diftongy /aɛ/ a /aɔ/, ktoré sa monoftongizovali na [æ:] a [ɔ:]. Pôvodná inherentná predĺženosť diftongu sa zachovala prostredníctvom tzv. „náhradnej dĺžky“ nových monoftongov. Tento proces sa v podobe jazykovej zmeny rozšíril aj vo variete vyšších sociálnych vrstiev Viedne, a to – *fonologicky* – v podobe procesu znejasňovania významu (Entdeutlichungsprozeß). To znamená, že tento proces sa realizoval predovšetkým v prozodicky slabých pozících, ktorým produktor i perceptor venujú minimálnu pozornosť. Navyše sa

⁵ Je to typický prípad etiketizácie (porov. Lamnek, 1990): danému systému jazyka sa na základe historických vzťahov pripisujú isté funkcie (napr. možnosť abstraktného uvažovania v spisovnom jazyku [Hochsprache]), tieto funkcie si potom hovoriaci osvojujú ako požiadavky a neskôr ako inherentné vlastnosti (typizácie). Tak dochádza k predsudku (ako extrémnej forme typizácie) funkčného odlišenia jazykových variet.

pritom na základe závislosti tohto procesu od prozodických fenoménov neobjavila nijaká náhradná dĺžka, keďže monoftongizácia bola výsledkom prozodického skrátenia diftongu.

Foneticky možno proces monoftongizácie v spisovnom jazyku (Hochsprache) opísť len ako proces fortizácie a lenizácie, ktorý v sociopragmatickom zmysle napomáha rozmanitým pohybom silných diftongov;⁶ kvantitatívny opis tohto fenoménu poukazuje na krivku normálneho členenia diftongických realizácií a na druhú signifikantnú frekvenciu pri monoftongizovaných formách, ktoré treba chápať ako reflex (input-switch) k dialekту.

V mladej generácii vyšších sociálnych vrstiev Viedne sa tento proces realizuje už aj v prozodicky prominentných pozíciah, takže v tomto prípade možno pozorovať aj náhradné dĺženie.

Je zaujímavé, že sa uvedený proces pozvoľna rozširuje na celé Rakúsko a v prozodicky slabých pozíciah ho možno sledovať aj vo vyšších varietach juhobavorskej jazykovej oblasti, hoci tá je v skutočnosti známa svojimi silne stúpavými diftongmi /aj/ a /au/. Jazykovú orientáciu na viedenské centrum možno pozorovať aj na iných príkladoch. Ako sme už spomínali, strhn. diftong /ej/ sa v spisovnom jazyku (Hochsprache) vyvinul na /æ/, vo viedenskom dialekte na /a/ a v ostatných dialektoch na /ɔy/. Takže napr. pri *breit* (široký) možno vedľa seba postaviť nasledujúce formy (obr. 4):

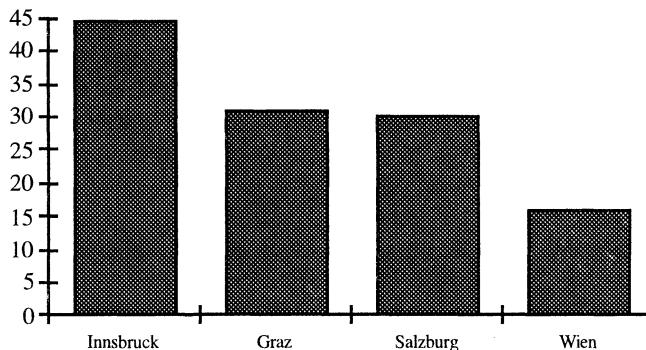
spisovný jazyk	viedenský dialekt	iné dialekty
þraet	þrat	þrot

Obr. 4: Rozličné reflexy (inputs) za spisovné (hochsprachliches) /ae/ (< strhn. /ei/).

Všetci hovoriaci vyšších sociálnych vrstiev použili [ɔy] v interview veľmi zriedka, v oficiálnych situáciach nikdy, zatiaľ čo [a] použili najčastejšie v Innsbrucku a najmenej často vo Viedni (obr. 5):

To znamená, že vlastné nárečové varianty sa tabuizujú silnejšie než nárečové varianty Viedne, a to napriek tomu, že viedenský dialekt sa hodnotí najnegatívnejšie spomedzi všetkých dialektov Rakúska (porov. Moosmüller, 1991).

⁶ Pritom v rakúskej štandardnej (spisovnej) forme sú tieto pohyby diftongov v každom prípade menej markantné než v štúdiových nahrávkach (porov. Iivonen, 1987).

Obr. 5: Frekvencia (pre viedenský dialekt typickej) [a]-ovej realizácie u hovoriacich z vyšších sociálnych vrstiev v mestách Innsbruck, Graz, Salzburg a Viedeň (v percentánoch).

4. Záver

Kedže rakúsky spisovný jazyk (*österreichische Hochsprache*) je v najlepšom prípade sociolect so špecifickým regionálnym charakterom, možno konštatovať, že spisovný jazyk (*Hochsprache*) tu neslúži nadregionálnemu dorozumievaniu, ale osobitému my-pocitu (Ingroup-Gefühl, porov. Sumner, 1906/1940), ktorý sa prejavuje ohraničením voči ostatným skupinám (štátom, národom, etnickým skupinám, sociálne nižším vrstvám). Takto členovia spoločnosti majúci moc sociopragmaticky využívajú istú sociolectálnu varietu, aby stigmatizáciou a normovaním sami sebe zabezpečili sociálnu výhodu hovoriť „správnym“ jazykom. Jazykové variety sú na to také vhodné preto, lebo ľudia sú len veľmi zriedka schopní úplne opustiť dialekt alebo sociolect svojej primárnej socializácie, čo znamená, že „ináč hovoriaci“ môžu odklony od normy (Normdevianz) len veľmi ľahko zatajiť. Tak sa jazyková variantnosť a jazyková rozmanitosť stáva prostredkom hierarchizácie spoločnosti a zachovania statusu quo, dosiahnutého uvedeným spôsobom.

Inými slovami, sociálna konštrukcia (politickej) moci potrebuje okrem iného spisovný (standard-) a/alebo štátny jazyk, aby sa deklarovala ako legitimná, resp. aby sa konštituovala, a potrebuje aj variáciu a inakosť, aby sa vôbec mohla sama definovať (porov. Cohen, 1968).

Literatúra

- BARBOUR, S. — STEVENSON, P.: Variation in German. A Critical Approach to German Sociolinguistics. Cambridge et al., CUP 1990.
- CLYNE, M.: The Interaction of National Identity, Class and Pluriglossia in a Pluricentric Language. In: A world of language. Papers presented to Professor S. A. Wurm on his 65th birthday. Ed. by D. C. Laycock — W. Winter. Pacific Linguistics, C-100, 1987, s. 127—139.
- COHEN, A. K.: Abweichung und Kontrolle. München, Juventa (= Grundfragen der Soziologie. 7) 1968.
- DRESSLER, W. U. — WODAK, R.: Sociophonological methods in the study of sociolinguistic variation in Viennese German. In: *Language in Society*, 11, 1982, s. 339—370.
- IIVONEN, A.: Monophthonge des Gehobenen Wienerdeutsch. In: *Folia Linguistica*, 21, 1987, s. 293—336.
- KRECKEL, R.: Theorien sozialer Ungleichheit im Übergang. In: *Soziale Ungleichheiten*. Ed. by R. Kreckel. Göttingen 1983, s. 3—12.
- LAMNEK, S.: Theorien abweichenden Verhaltens. 4. Aufl. München, Fink 1990.
- MOOSMÜLLER, S.: Diskrimination und Einschätzung des dialektalen input-switch /a/ ↔ /ɔ/. In: *Wiener Linguistische Gazette* s. 35—36, 75—94.
- MOOSMÜLLER, S.: Soziophonologische Variation im gegenwärtigen Wiener Deutsch. Eine empirische Untersuchung. Stuttgart, Steiner (= Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik, Beiheft 56) 1987.
- MOOSMÜLLER, S.: Hochsprache und Dialekt in Österreich. Soziophonologische Untersuchungen zu ihrer Abgrenzung in Wien, Graz, Salzburg und Innsbruck. Wien — Köln — Weimar, Böhlau (= Sprachwissenschaftliche Reihe. 1) 1991.
- MOOSMÜLLER, S. — VOLLMANN, R.: Dialekt- und Hochsprachevariation bei Kleinkindern in Wien: Phonologie. In: Spracherwerb im Spannungsfeld von Dialekt und Hochsprache. Ed. by H. Burger — A. Häckl-Buhofer. Bern, Lang (= Zürcher Germanistische Studien. 38) 1994, s. 109—128.
- REIFFENSTEIN, I.: Deutsch in Österreich. In: Tendenzen, Formen und Strukturen der deutschen Standardsprache nach 1945. Ed. by W. Brandt — R. Freudenberg. Marburg/Lahn, Elwert 1983, s. 15—27.
- SIEBS, Th. et al.: Deutsche Hochsprache. Bühnenaussprache. Berlin, de Gruyter 1969.
- SUMNER, W. G.: Folkways. A Study of Sociological Importance of Usages. Manners, Customs Mores, and Morals. Boston et al., Ginn 1906/1940.
- TRAUNMÜLLER, H.: Der Vokalismus im Ostmittelbairischen. In: Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik, 49, 1982, s. 289—333.
- VOLLMANN, R.: Phonetics of Informal Speech: The Viennese Monophthongization. In: *Studia Phonetica Posnaniensia*, 5, 1994, s. 1—15.

INDIVIDUÁLNE A SKUPINOVÉ JAZYKOVÉ VEDOMIE A JAZYKOVÉ POSTOJE

VZŤAH K JAZYKU AKO FAKTOR OVPLYVŇUJÚCI JAZYKOVÉ VEDOMIE

Anna Oravcová

Jazykové vedomie charakterizuje B. Techtmeyerová (1987, s. 9) ako „viac alebo menej vyvinutú schopnosť uvažovať o jazyku (napr. o skutočnostiach jazykovej komunikácie, o jednotlivých jazykových javoch, o vývine alebo o hodnotení jazyka), vedomie používať a hodnotiť jazykové prostriedky“. Jazykové vedomie je špecifickou jazykovou zložkou vedomia. Špecifickosť jazykovej zložky vedomia, t. j. jazykového vedomia, vidí J. Horecký (1991, s. 84—85) v tom, že sa dá vymedziť jej obsah, forma i funkcia. Obsahom jazykového vedomia je systém verbálneho správania a systém hodnotenia, formou je siet výrazových kategórií a normatívnych hľadísk, funkciou je objektivizovať stavy individuálneho vedomia pri komunikačnej a poznávacej činnosti.

B. Techtmeyerová (1987) výčleňuje na „stupnici“ jazykového vedomia dva extrémne póly. Jeden pól tvorí jazykový cit (relatívne nepresné, izolované uvedomovanie si jednotlivých aktov dorozumievacej schopnosti), druhým pólom je vedecké jazykové vedomie, zahrňajúce metodicky a teoreticky vypracovaný reflex dorozumievacej schopnosti. Jazykové vedomie každého človeka možno priradiť k istej hodnote na tejto stupnici. Autorka spomína bežné jazykové vedomie (vedomý reflex priemerného, vzdelaní ovplyvneného hovoriaceho) a umelecké jazykové vedomie („systematická citlivosť“ tvorcov a recipientov umenia voči istým jazykovým otázkam). J. Horecký (1991) klasifikuje jazykové vedomie podrobnejšie. Berie pritom do úvahy spôsob vzniku (formovanie) jazykového vedomia, jeho obsah a rozsah, formu, vzťah k spoločenským útvaram, ovládanie axiologickej zložky a mieru reflexívnosti (schopnosť uvažovať o jazyku). Na základe týchto kritérií hovorí o spontánnom a teoretickom jazykovom vedomí, medzi nimi stojí poučené a reflexívne jazykové vedomie. Vyššími formami sú kultivované a kreatívne jazykové vedomie. Štandardné (bežné, každodenne) jazykové vedomie je spontánne jazykové vedomie obohatené o poznatky získané štúdiom, ktoré postupne ustupujú a nezriedka sa odchylujú od spisovných jazykových prostriedkov. Napokon spomína dva nie úplne rovinuté typy jazykového vedomia, a to zúžené teoretické jazykové vedomie a zúžené kreatívne jazykové vedomie.

Jazykové vedomie je individuálnou i spoločenskou črtou jednotlivca. Jednotlivec si ho buduje alebo získava postupne a na „stupeň“ jeho jazykového vedomia má vplyv jednak jazykové vedomie iných, jednak sociálne zaradenie, vzdelanie a najmä osobný záujem o jazyk, o jeho hlbšie poznanie a ovládanie.

Záujem používateľov jazyka o jazyk (ako dôležitý faktor ovplyvňujúci jazykové vedomie), ich vzťah k jazyku ako celku (porov. aj Slančová, 1990), ich vzťah k jednotlivým výrazovým prostriedkom a záujem o jazykový výskum — to sú témy, ktorým sa budeme venovať v našom príspevku. Všimneme si aj spätnú väzbu „medzi výsledkami lingvistických výskumov a tým, ako sú tieto výsledky, ktoré v optimálnom prípade odrážajú objektívne jestvujúcu normu (normy), vo vedomí hovoriacich a v ich praktickej rečovej činnosti osvojené, interiorizované“ (Buzássyová, 1988, s. 16).

Aký je vzťah používateľa jazyka k jazyku, to sa priamo (priamou otázkou) nedá zistiť. Potvrdila nám to aj anketa o vzťahu k rodnému jazyku, ktorú v r. 1988 z vlastnej iniciatívy urobila redakcia piatkového Rádiomajáka bývalého Česko-slovenského rozhlasu v Bratislave a ktorej výsledky sme spracovali v osobitnej štúdii (Oravcová, 1990). Odpovede na priamu, široko koncipovanú otázku a navádzajúcemu podotázku (čiže takú, že z nej logicky vyplýva negatívne hodnotenie) *Aký je Váš názor na vzťah Slovákov k ich rodnému jazyku? V čom vidíte príčiny toho, že len pomerne málo ľudí hovorí správne po slovensky, správne dlží, mäkčí atď.?* sme tu nebrali do úvahy. Okrem jedného respondenta, ktorý uviedol, že *vzťah je dobrý, úprimný, netreba ho podceňovať*, všetci opýtaní kvalifikovali vzťah Slovákov k svojmu rodnému jazyku negatívnymi prívlastkami rôznej intenzity (*chladný, l'ahostajný, lajdácky, macošský, ignorantský, hanebný* atď.). Okrem toho respondenti pri „vynesení súdu“ o vzťahu Slovákov k ich rodnému jazyku posudzovali jazykové prejavy vo svojom blízkom okolí alebo v prostriedkoch masovej komunikácie iba na základe registrácie nespisovných a nefunkčných prvkov. Na pekné, spisovné a štylisticky primerané vyjadrovanie si nespomenuli, s akousi samozrejmosťou ostalo mimo ich pozornosť. V odpovediach na túto otázkou je však zaujímavý fakt, že väčšina respondentov stotožnila rodný jazyk so spisovným jazykom.

Aký je skutočný vzťah používateľa k jazyku, to môžeme zistiť iba sprostredkovane, nie „priamymi“, ale inak formulovanými anketovými otázkami. Na vzťah k jazyku ukazuje aj osobná jazyková kultúra používateľa jazyka, jeho schopnosť pohotovo a primerane využívať jazykové prostriedky vo všetkých komunikačných situáciách. Mnohí používatelia jazyka si uvedomujú rôznosť komunikácie vzhľadom na odlišné komunikačné situácie (oficiálne verejné vystúpenia, rodinné prostredie, pracovné kolektívy, rozhovory so staršími ľuďmi, kto-

rí hovoria nárečím, atď.) a prispôsobujú im výber jazykových prostriedkov. Berú do úvahy jednak účastníkov komunikácie, jednak komunikačný cieľ. V záujme cieľa komunikácie vedome používajú aj nespisovné výrazy — najmä nárečové. Ako dôkaz uvedieme zo spomínanej rozhlasovej ankety dve odpovede na otázku *Vy sám (sama) hovoríte spisovnou slovenčinou, slangom, nárečím – prečo?*:

V práci a doma hovorím spisovnou slovenčinou, nárečie využívam pri rozhovore so staršími ľuďmi. — Hovorím spisovne, no v určitých situáciach (v rozhovoroch s jednochými a starými ľuďmi) sa prispôsobím a rozprávam radšej nárečím — skôr nadviažem kontakt, ľudia sú otvorennejší, neboja sa rozprávať a berú ma ako jednu z nich.

O vzťahu k spisovnému jazyku sa môžeme ďalej dozvedieť z postojov používateľov jazyka k jednotlivým jazykovým javom a jazykovým procesom (porov. Horák, 1971; Daneš, 1979; Doruľa, 1986; Buzássyová, 1988), k jednotlivým slovám (cudzímu, slangovým, nárečovým, neologizmom, termínom...), k inováciám v jazyku, k jazykovednému výskumu, ku kodifikáčným poučkám a prameňom, k jazykovednej literatúre atď. Tu treba spomenúť analýzu odpovedí na poslednú otázkou sociolinguistickej ankety prípravenej tímom pracovníkov Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV (o ankete porov. Šikra, 1991), ktoré svedčia o záujme respondentov o jazykový výskum, o ich postojoch k takému výskumu a prezentujú názory respondentov na to, čo je potrebné skúmať (porov. Oravcová, 1991).

Otázka znala: *Čo by podľa Vás bolo potrebné zísťovať o jazyku takouto anketou alebo inou formou (uveďte akou).* Respondenti mali dve možnosti: a) *myslím si, že by bolo treba zísťovať...*, b) *neviem*. Z 1000 rozposlaných dotazníkov sa 757 vrátilo vyplnených, pričom 44 respondentov si poslednú otázkou nevšimlo, 394 zakrúžkovalo odpoveď *neviem* a 319 respondentov vyjadriло svoj názor. Spolu teda odpovedalo 713 respondentov a keď sme sa bližšie pozreli na ich pracovné zaradenia, zistili sme, že o výskum jazyka majú záujem študenti vysokých škôl (menujeme tie zamestnaneckej skupiny, v ktorých vyplnilo otázku viac ako 50 % respondentov), technici, kultúrni pracovníci, vedeckí pracovníci a redaktori. Prekvapuje malý záujem učiteľov — zo 72 opýtaných učiteľov si dvaja túto otázkou nevšimli, 38 odpovedalo *neviem* a 32 napísalo svoj názor — a práve o tejto skupine používateľov jazyka zapochybovalo najviac respondentov, ktorí odporúčali skúmať jazykové prejavy učiteľov, „preverovať ich ovládanie spisovnej slovenčiny“ a „ich vedomosti o jazyku“. Podobná situácia bola v kategórii riadiacich pracovníkov (zo 41 respondentov tejto skupiny si 4 otázku nevšimli, 18 nevedelo odpovedať a 19 odpovedalo).

Poznamenávame, že z 319 samostatne odpovedajúcich respondentov iba 13 vyslovilo negatívne stanovisko k anketovému výskumu jazykových problémov. Napísali, že *netreba skúmať nič, že je to nepotrebné, lebo kto ako rozpráva, tak bude vždy, nech každý rozpráva, ako mu zobák narástol, hlavne ľudí úplne nепопlete*. Vyjadriili však aj svoj odpor k anketám a dotazníkom vôbec, príp. označili anketu za *zase jedno pánske huncútstvo* (redaktor). Dvom respondentom je úplne jedno, čo sa bude skúmať, lebo (citujeme jedného z nich) sú *dôležitejšie problémy, ktoré treba akútnie riešiť*. Všetci ostatní (304 respondentov) pokladali anketu za potrebnú a užitočnú. V ich odpovediach jednoznačne prevažuje požiadavka skúmať živý jazyk, teda používanie jazyka a jeho fungovanie v komunikácii. Zjednodušene povedané, respondenti uvádzali, že sa treba zaujímať o to a) ako kto kde rozpráva, b) do akej miery používatelia jazyka ovládajú spisovný jazyk, či vedia jazyk spisovne, primerane a vhodne používať, a c) pociťovali potrebu vyjadrovať sa k jazykovým javom a problémom, resp. žiadali výskum postojov konkrétnych používateľov jazyka k jazyku.

O vzťahu používateľov jazyka k jazyku nám veľa hovorí aj ich poznanie systému jazyka a jazykových noriem (výslovnostnej, lexikálnej, gramatickej i komunikačnej) a vedomé úsilie o ich lepšie zvládnutie. Z tohto hľadiska sme sledovali ďalšie dve skupiny používateľov jazyka. Prvou skupinou boli tzv. bežní používatelia jazyka, pŕšuci do jazykovej poradne, ktorých záujem o jazyk bol motivovaný snahou doplniť si poznatky o jazyku, ozrejmiť si pochybnosti. Množstvo listov adresovaných Jazykovednému ústavu L. Štúra, ale aj Slovenskému rozhlasu v Bratislave, ktorý od r. 1952 pravidelne vysiela reláciu Jazyková poradňa, svedčí o tom, že záujem o spisovný jazyk je nemalý. Od r. 1980 sa v rámci rozhlasovej Jazykovej poradne koncom každého mesiaca vysiela relácia Odpovede na listy poslucháčov. Preštudovali sme odvysielané otázky a odpovede od vzniku relácie do konca r. 1987. Nešlo nám pritom o odpovede, ale o otázky, problémy, ktoré redaktor relácie predložil na základe otázok z listov poslucháčov. Urobili sme si obraz o tom, ako poslucháči, ktorí pŕšu do rozhlasovej Jazykovej poradne, ovládajú, resp. neovládajú jazykovú normu/normy (porov. Oravcová, 1989).

Druhou skupinou boli profesionálni používatelia jazyka — pracovníci redakcie jedného časopisu. Ich vzťah k jazyku vyplýva z profesionálneho (odborného) záujmu o jazyk. Profesionálni používatelia jazyka vo všeobecnosti sú (mali by byť) na používanie spisovného jazyka odborne pripravení. Predpokladá sa, že majú jazykové vzdelenie a so spisovnou slovenčinou tvorivo pracujú. Majú najväčší predpoklad spisovný jazyk rozvíjať, no majú aj najväčšiu spoločenskú zodpovednosť za stav v jeho používaní. Ich jazykové prejavy (písané či

ústne) pôsobia azda na všetkých používateľov jazyka, ovplyvňujú ich jazykové vedomie. Preto sme chceli preveriť stav jazykového vedomia a jazykovú kompetenciu profesionálnych používateľov jazyka. V priebehu jedného roka sme skúmali písané jazykové prejavy vybraných redaktorov, a to ešte pred jazykovou úpravou. Mohli sme sa na to podujať vďaka tomu, že sme v danej redakcii túto úpravu textov robili. Výskum prebiehal, pochopiteľne, bez vedomia redaktorov, lebo len tak sa dajú získať objektívne údaje (po upozornení by redaktori tak svojim textom, ako aj textom externých autorov určite venovali väčšiu pozornosť). K dispozícii sme mali jednak všetky autorské texty redaktorov, jednak všetky texty externých prispievateľov po redakčných zásahoch (porov. Oravcová, 1992). Excerptovali sme približne 840 rukopisných strán (jeden ročník) časopisu. Zistovali sme: a) (neodôvodnené odklony) od spisovnej normy v autorských textoch redaktorov, b) redaktormi neopravené jazykové chyby v textoch externých prispievateľov, c) zlé zásahy redaktorov do autorských textov prispievateľov. Na jednej strane sme teda zistovali, ako redaktori ovládajú kodifikované výrazové prostriedky, na druhej strane sme sledovali ich schopnosť posudzovať primeranosť a vhodnosť výrazových prostriedkov.

Skúmanie postojov k jednotlivým pravopisným pravidlám, k jednotlivým slovám a ich tvarom, k preberaniu cudzích slov, k používaniu nárečových a slangových prvkov, k syntaktickým väzbám atď., ktoré sme zistili z odpovedí na anketu Slovenského rozhlasu v Bratislave, skúmanie postojov k jazykovému výskumu (sociolingvistická anketa), analýza otázok poslucháčov rozhlasovej Jazykovej poradne a analýza textov redaktorov sú základom nášho zovšeobecnenia a charakteristiky vzťahu skúmaných používateľov slovenského jazyka k spisovnej slovenčine, ako to ukazuje nasledujúca tabuľka:

Vzťah k spisovnému jazyku						
		kladný				
záporný odmiestavý ľahostajný	citový	rozumový			bežný	
		profesionálny		bežný		
		tvorivý	netvorivý	aktívny	pasívny	

1. Záporný vzťah k spisovnému jazyku sa prejavuje:

- a) v odmiestavých postojoch k akýmkoľvek zmenám (kodifikačným, významovým), k novým slovám a termínom, k jazykovému pohybu (napr. k internacionalizácii jazyka), k práci jazykovedcov atď.;

b) v ľahostajnosti a nevšímavosti k spisovnému jazyku. Nemáme tu na mysli jednoduchých ľudí, ľudí bez vzdelania, ktorí sa narodili, vyrástli a žijú v tom istom (zväčša) nárečovom prostredí, ktorí, hoci si v bežnom živote nevšímajú, ako hovoria, v styku s cudzím človekom si uvedomujú svoju reč a usilujú sa hovoriť inak, ale máme na mysli tých, u ktorých ľahostajnosť a nevšímavosť pramenia v nezáujme o spisovný jazyk, hoci majú predpoklady a mali by mať aj potrebu individuálne si ho rozvíjať, t. j. tých, ktorí svoju reč vedome smerom k spisovnému jazyku nezlepšujú, lebo to pokladajú za čosi nepodstatné, druhoradé až prebytočné. Ak vo vzťahu používateľov jazyka k spisovnému jazyku „neprevláda uvedomenie si nevyhnutnosti zlaďať svoje osobné predstavy s celospoločenskými, ak nepreváži pocit osobnej zodpovednosti za to, aký je spisovný jazyk ako celospoločenský dorozumievací nástroj, nemožno hovoriť o pozitívnom vzťahu k celospoločenským kultúrnym hodnotám, medzi ktoré patrí predovšetkým spisovný jazyk“ (Kačala, 1987, s. 99). O ľahostajnosti k spisovnému jazyku sa však môžeme dozvedieť iba na základe osobných skúseností (kontaktov), lebo človek, ktorému nezáleží na tom, ako hovorí, ani na tom, ako hovoria iní, nikdy nenapíše list týkajúci sa jazykového problému ani nezatelefonuje do jazykovej poradne a pochybuje, že odpovie na anketové otázky o jazyku.

2. Prevažná väčšina nami skúmaných používateľov slovenského jazyka (či už u nich prevláda citový alebo rozumový vzťah k jazyku) má k spisovnému jazyku kladný vzťah. Najviac ukazovateľov takého vzťahu máme k dispozícii zo sféry profesionálneho používania jazyka, kde už dnes nenachádzame nijaký záporný vzťah k spisovnému jazyku (porov. Kočiš, 1986, s. 156). U bežných používateľov jazyka sú tie vzťahy pestrejšie a úroveň či stupeň spisovného vyjadrovania závisí od ich vzdelania, sociálneho zaradenia, veku, regiónu a osobného záujmu o spisovný jazyk.

2.1. Používatelia jazyka, u ktorých prevažuje citový vzťah k jazyku, si uvedomujú predovšetkým národnoreprezentatívnu funkciu jazyka. Prejavujú k nemu svoju úctu a lásku. Do tejto skupiny patria respondenti, ktorí v spomínamej rozhlasovej ankete odpovedali napr.:

Hovorím spisovnou slovenčinou, lebo je ľubovoľná a najkrajšia na svete. — ...hovorí spisovnou slovenčinou je prejavom úcty a lásky k rodnému jazyku. — Tí, čo nehovoria spisovne, nemajú dostatok hrdosti na vlastný národ, na svoju materinskú reč. — Aký je vzťah toho-ktorého človeka k svojej vlasti, taký je aj k jeho rodnej reči. — Som obyčajný človek, už vo vyššom veku, ale s láskou v srdci k svojej krásnej materčine, ktorú mi tam všepili moji slovenskí rodičia.

2.2. Používatelia jazyka s prevažne rozumovým prístupom chápú jazyk pre-dovšetkým ako nástroj — nástroj dorozumievania, poznávania i estetického pôsobenia. Pre nich je jazyk súbor prostriedkov (lexikálnych, slovotvorných, gramatických, štýlistických i zvukových), pri ktorých používaní platia isté zákonitosti. Používatelia jazyka s rozumovým prístupom k spisovnému jazyku tie-to zákonitosti vedome dodržiavajú.

2.2.1. Profesionálny vzťah k jazyku majú používatelia jazyka, ktorí sú na jeho používanie odborne pripravení a spisovný jazyk nevyhnutne potrebujú na vykonávanie svojej profesie.

2.2.1.1. Používatelia jazyka s tvorivým profesionálnym vzťahom k jazyku udržiavajú živý kontakt so spisovou slovenčinou, zdokonaľujú sa v nej, s jazykom cieľavdome a tvorivo pracujú a súčasne ho najviac obohacujú a rozvíjajú (porov. Kačala, 1982, s. 227). Tvorivých profesionálnych používateľov spisovného jazyka môžeme podľa špecifickosti ich záujmu o jazyk rozdeliť do troch skupín.

Do prvej skupiny zaraďujeme spisovateľov, prekladateľov umeleckého textu, hercov, ktorých prejavy (písané či hovorené) majú okrem poznávacej silne zastúpenú aj estetickú funkciu.

Do druhej skupiny zaraďujeme používateľov spisovného jazyka, ktorí pracujú v prostriedkoch masovej komunikácie (novinári, redaktori, reportéri, komentátori, hlásatelia, moderátori), a pedagógov všetkých stupňov škôl. Títo používatelia spisovného jazyka majú na utváranie jazykového vedomia bežných používateľov jazyka najväčší vplyv. Najmä pôsobenie rozhlasu a televízie je veľké. Kultivovanosť a vysoká úroveň prejavu v prostredkoch masovej komunikácie majú mimoriadny vplyv na jazykové cítenie i na vzťah čitateľa, poslucháča a televízneho diváka k spisovnému jazyku.

Do tretej skupiny zaraďujeme používateľov jazyka s teoretickým záujmom o jazyk. Sú to jazykovedci a iní vedeckí a odborní pracovníci, ktorí spolupracujú s jazykovedcami pri rozvoji terminológie svojho vedného odboru. Vzťah jazykovedcov k jazyku sa prejavuje predovšetkým vo vedeckom výskume jazyka, v starostlivosti o jeho vnútorný i spoločenský rozvoj, o optimálne uplatňovanie jazyka vo všetkých sférach života, o jeho kultivovanie v zhode so systémovými zákonitostami, s jeho normou a napokon v starostlivosti o celkový rozvoj a celkovú kultúru jazyka (porov. Kočiš, 1986, s. 145). Jazykovedci majú zodpovednosť za utvorenie vedeckých podkladov na zvýšenie jazykovej kultúry v spo- ločnosti. Poskytujú základné poznatky o gramatických, štýlistických a komuni- kačených normách, vypracúvajú základné príručky (gramatiky a slovníky), ktoré sú spojivom medzi základným výskumom spisovnej slovenčiny a jej používa-

teľmi. Zachytávajú, analyzujú jazykové správanie v spoločnosti a formulujú príslušné odporúčania pre pôsobenie v okruhu jazykovej kultúry (porov. Techtmeyer a kol., 1987, s. 15).

2.2.1.2. Existujú aj profesionálni používateľia jazyka s netvorivým prístupom k spisovnému jazyku. Sú to mnohí pedagógovia, redaktori (žiať, aj jazykoví), ktorí si vedomosti o jazyku nerozširujú, jazyk tvorivo nevyužívajú, alebo ho nevedia tvorivo využívať.

2.2.2. U bežných používateľov jazyka nie je v centre pozornosti jazyk, ktorým komunikujú, ale to, o čom komunikujú. Odlišujú sice cudzí aj vlastný spisovný prejav od nespisovného, no jazyk používajú automatizované. To však platí iba po určitú hranicu. Jazyk ako prostriedok komunikácie si začínajú uvedomiavať, keď niečo „zaškrípe“ — keď sa nevedia primerane vyjadriť, keď nevedia veci pomenovať, keď nevedia nájsť výstižný výraz atď. (porov. Furdík, 1979). Svoje nedostatky v ovládaní spisovného jazyka pocitujú najmä pri verejných vystúpeniach, ktorých význam v súčasnosti stále rastie. Aj keď nehovoria celkom spisovne, určite sa o to v rámci svojich možností aspoň usilujú.

2.2.2.1. Bežní používateľia jazyka s aktívnym vzťahom k spisovnému jazyku sa snažia svoje jazykové medzery a pochybnosti odstrániť. Telefonujú do jazykovej poradne, pišu listy s prosbami o radu, žiadajú vysvetlenie, alebo si konkrétnie jazykové problémy overujú v jazykových príručkách. Tento druh záujmu o spisovný jazyk, motivovaný úsilím odstrániť nedostatky v ovládaní spisovného jazyka, je veľmi cenný. Treba však povedať, že takýto aktívny vzťah bežných používateľov spisovného jazyka je zvyčajne „determinovaný sociologickými a sociolingvistickými faktormi: vzdelením, spoločenským zaradením, potrebami verejného vystupovania, intenzitou kontaktu s celospoločenskými formami národného jazyka atď.“ (Furdík, 1979, s. 67).

Sú aj takí používateľia jazyka, ktorí sice majú k spisovnému jazyku aktívny vzťah, zaujímajú sa o jazykové problémy, ale sledujú predovšetkým jazykové prejavy iných. Posielajú listy do Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV, rozhlasu, televízie, pišu listy vydavateľstvám, redakciám časopisov i denníkov, v ktorých kritizujú (treba povedať, že väčšinou oprávnené) jazykové nedostatky tak profesionálnych používateľov jazyka, ako aj iných kultúrnych, vedeckých či politických predstaviteľov nášho spoločenského života. V mnohých prípadoch sa však stáva, že ich aktívnuemu vzťahu k spisovnému jazyku nezodpovedá ich vlastná jazyková prax.

2.2.2.2. Bežní používateľia jazyka, ktorí majú k spisovnému jazyku pasívny prístup, svoj prejav „vylepšujú“ sprostredkovane — na základe toho, že používajú výrazy, termíny, slovné spojenia i celé frázy tak, ako sa vyskytujú v pro-

striedkoch masovej komunikácie, napodobňujú jazyk svojich odborných, spoločenských či politických vzorov, podliehajú jazyku úradných dokumentov atď. bez toho, aby sa zamýšľali nad ich správnosťou či vhodnosťou.

3. Naše úvahy o vzťahu používateľov jazyka k spisovnému jazyku ako o významnom faktore ovplyvňujúcim jazykové vedomie môžeme zakončiť konstatovaním, že vzťah používateľa jazyka k jazyku je u každého jednotlivca individuálny práve tak ako jazykové vedomie. Jednotlivec ho získava postupne na základe sociálneho zaradenia, vzdelania, no najmä na základe osobného záujmu o jazyk, o jeho hlbšie poznanie a ovládanie. Čím je vzťah používateľa jazyka k spisovnému jazyku pozitívnejší, profesionálnejší a tvorivejší, tým je aj jeho jazykové vedomie rozvinutejšie, kultivovanejšie a kreatívnejšie.

Literatúra

- BUZÁSSYOVÁ, K.: Opis dynamiky slovnej zásoby súčasnej slovenčiny a jeho podnety pre výskum jazykovej komunikácie. In: Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Zostavil J. Bosák. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, 1990, s. 9–19.
- DANEŠ, F.: Postoje a hodnotčí kritéria pri kodifikaci. In: Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti. Red. J. Chloupek. Praha, Academia 1979, s. 79–91.
- DORULA, J.: Z listovej jazykovej poradne. In: Jazyková politika a jazyková kultúra. Red. J. Kačala. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1986, s. 286–271.
- FURDÍK, J.: O vzťahu nositeľov jazyka k jazyku. In: Z teórie spisovného jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1979, s. 66–68.
- HORÁK, G.: Postoj k jazyku. Kultúra slova, 5, 1971, s. 97–100.
- HORECKÝ, J.: Jazykové vedomie. Jazykovedný časopis, 42, 1991, s. 81–88.
- KAČALA, J.: Hromadné oznamovacie prostriedky a jazyková kultúra. Kultúra slova, 16, 1982, s. 225–230.
- KAČALA, J.: Spoločenské dimenzie jazyka a jazykovedy. Kultúra slova, 21, 1987, s. 97–101.
- KOČIŠ, F.: Teória a prax jazykovej kultúry. In: Jazyková politika a jazyková kultúra. Red. J. Kačala. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1986, s. 145–163.
- ORAVCOVÁ, A.: Miera ovládania jazykovej normy. (Analýza otázok poslucháčov rozhlasovej jazykovej poradne.) Kultúra slova, 23, 1989, s. 49–54.
- ORAVCOVÁ, A.: O vzťahu k spisovnému jazyku. (Na marge výsledkov ankety Čs. rozhlasu v Bratislave.) Slovenská reč, 55, 1990, s. 95–107.
- ORAVCOVÁ, A.: Postoje k jazykovému výskumu. (Na základe sociolinguistickej ankety.) Slovenská reč, 56, 1991, s. 288–294.
- ORAVCOVÁ, A.: Sonda do jazykového vedomia redaktorov. Slovenská reč, 57, 1992, s. 87–93.
- SLANČOVÁ, D.: Anketový prieskum postoju k jazyku. Slovenská reč, 55, 1990, s. 3–19.
- TECHTMEIER, B. a kol.: Tézy o jazykovej kultúre. [Preložil Š. Michalus.] Slovenská reč, 52, 1987, s. 3–15.

Z VÝSKUMU JAZYKOVÝCH POSTOJOV V OBLASTI DRAMATICKÝCH UMENÍ

Slavo Ondrejovič

Z dejín národných jazykov vieme, že *javisková reč* (Bühnenaussprache, sceničeskaja reč, wymowa scenyczna) predstavuje zvyčajne jeden z dôležitých prameňov pri formovaní i ďalšom vývine spisovných foriem jazykov, predovšetkým, pravdaže, ich výslovnostných noriem. Napr. v Nemecku sa pôvodná výslovnostná norma utvárala na základe odpočutej výslovnosti hercov. Príručka s týmto materiálom, ktorý spracoval Th. Siebs, vyšla prvý raz v r. 1898 pod názvom Bühnenaussprache a čoskoro sa stala kánonom nielen javiskovej, ale vôbec spisovnej (hoch-) nemeckej výslovnosti. Toto kompendium sa od r. 1898 do r. 1957 dočkalo šestnástich vydanií a jeho platnosť sa postupom času rozšírila aj na školy (Húrková — Buchtelová, 1979, s. 169). Dnešná kodifikácia nemeckej výslovnostnej normy (Der große Duden. Aussprachewörterbuch. Mannheim 1974; H. Kreh: Wörterbuch der deutschen Sprache. Leipzig 1986) sa opiera o výslovnosť aktívnych používateľov spisovného úzu, najmä rozhlasových hlásateľov. Aj v Anglicku sa zmysel pre sociálne prednostnú výslovnosť vyvíjal najskôr s prispením divadiel, neskôr takisto i hlásateľov, najmä z BBC (orthoepickú príručku spracoval D. Jones). Rovnako napr. ruská výslovnostná norma sa formovala za účasti divadiel, pričom osobitnú úlohu tu mal Malyj teatr v Moskve. Platnou kodifikačnou príručkou ruskej spisovnej výslovnosti je dnes Orfoepičeskij slovar (Moskva 1986).

Vo vývine slovenčiny sa po rade individuálnych stanovení ortoepickej normy (A. Bernolák, L. Štúr, S. Cambel, neskôr Š. Krčmér, H. Bartek, J. Stanislav) začala kolektívna práca na normovaní slovenskej výslovnosti založením ortoepickej komisie začiatkom 50. rokov. Žiaľ, táto komisia si vo svojom programe nestanovila za cieľ výskum stavu slovenskej výslovnosti, aby na základe jeho poznania určila pravidlá a zákonitosti slovenskej výslovnosti, ale sústredila sa iba na diskusie o niektorých sporných javoch našej ortoepie, najmä o výslovnosti hlásky /ä/ a skupín /le/, /li/, ktoré sa už aj vtedy pokladali za „neurágické“. Aktívnymi členmi tejto komisie boli od začiatku predstaviteľia nášho divadelného života (prvým predsedom bol národný umelec J. Borodáč, neskôr tiež bol národný umelec V. Záborský).

V čase približne do konca 40. rokov bola spolupráca medzi slovenskými jazykovedcami a teatrológmi užšia a plodnejšia než v nasledujúcom období a než je dnes. V starších divadelných časopisoch (*Naše divadlo*, *Slovenské divadlo*, *Kultúra*) neboli zriedkavé články o divadelnom jazyku z pera profesionálnych divadelníkov i jazykovedcov. Pravidelné jazykové rozbory divadelných predstavení uverejňovali i sami režiséri (napr. Hoffmann, Buc, Sobolovský, Krčméry — ako režisér amatérskeho divadelného súboru). V 80. rokoch sa v porovnaní s dvoma predchádzajúcimi desaťročiami zvýšil počet článkov od jazykovedcov (najmä zásluhou Á. Kráľa), ale tieto príspevky nenašli adekvátny ohlas u predstaviteľov dramatických umení. Tak ako svojho času nebola v „tábore“ divadelníkov priaznivo prijatá príručka J. Stanislava *Slovenská výslovnosť*, vydaná r. 1956 pod názvom *Príručka pre spevákov, hercov a iných kultúrnych pracovníkov*, rovnako neskôr narážali na odpor aj články Á. Kráľa adresované profesionálnym divadelníkom. Ukázalo sa, že odchýlky od kodifikovanej normy nemožno vždy kvalifikovať ako neznalosť spisovných noriem, subjektivizmus či alibizmus, najmä však nemožno vymáhať ich dodržiavanie so „zdvihnutým prstom“.

Na dokreslenie „jazykovej situácie“ v našom divadelníctve ešte uvedme, že v čase spomínaných plodných diskusií v 50. rokoch sa viedli polemiky aj o tom, nakoľko a ako sa herci môžu (a majú) inšpirovať stredoslovenským prízvukovaním, hudobnosťou a melodikou strednej slovenčiny.¹ Niektorí režiséri Slovenského národného divadla zastávali presvedčenie o potrebe takýchto stredoslovenských inšpirácií a jazykového osvieženia (J. Jamnický, J. Borodáč, J. Budský). Mnohí významní herci, ktorí vytvárali vysokú výslovnostnú normu, pochádzali z rôznych regiónov stredného Slovenska (V. Záborský, L. Chudík, Š. Kvetík, J. Pántik, C. Filčík, H. Meličková, M. Bancíková a ī.). V tejto situácii dokonca aj jazykovedci (J. Stanislav, Ľ. Novák, G. Horák) odkazovali na úzus uplatňovaný medzi členmi činoherného súboru Slovenského národného divadla,

¹ Boli zostavené dokonca pravidlá stredoslovenského prízvukovania s tým, aby sa uplatňovali napr. pri recitácii štúrovskej poézie (Uhlář, 1956). Ľ. Novák vo svojej zakladateľskej štúdii (1934a) uvádzal v tejto súvislosti dva typy nositeľov slovenského jazyka: a) nositelia používajúci stredoslovenské prízvukovanie, ktoré je podľa neho jedine vhodné aj pre spisovnú slovenčinu a b) nositelia intonujúci v zhode s češtinou. Autor však sám konštatoval, že tých druhých je viac a možnosť naučiť sa prvy typ prízvukovania je minimálna: nepomôžu pri tom ani najpodrobnejšie príručky, podmienkou je hudobné nadanie a dlhší pobyt v stredoslovenskom prostredí (s. 65). (Melodický prízvuk na predposlednej slabike — stredoslovenský penultimový prízvuk — propaguje Ľ. Novák na scéne i v ďalšej štúdii [1934b].) I. Jenčá nás o dvadsať rokov neskôr (1954) informuje, že pracovníci vtedajšieho Československého rozhlasu v Bratislave sa v istom období chystali zo študijných dôvodov po budnúť nejaký čas na strednom Slovensku s cieľom dostať do ucha stredoslovenské prízvukovanie.

ktorí si sami vyriešili viaceré výslovnostné problémy. SND získalo kredit skutočnej autority, vzoru v otázkach jazykovej kultúry. Činoherná scéna SND hrala zásadnú rolu pri vytváraní slovenskej spisovnej ortoepickej normy. V súčasnosti vplyv tejto scény na formovanie nositeľov jazyka nie je taký jednoznačný. U časti nositeľov jazyka sa dokonca rozšíril názor, že odchodom staršej generácie hercov a režisériov odišla z divadla aj dobrá slovenčina.

Vydaním *Pravidiel slovenskej výslovnosti* (Kráľ, 1984) sa ortoepická situácia u nás dostala do iného svetla. Avšak ani vypracovaniu tejto kodifikácejnej príručky — podobne ako ani ostatným kodifikáčnym aktom na Slovensku — nepredchádzal sociolingvistický prieskum. Je preto nevyhnutné pomocou socio-lingvistických sond systematicky preveriť odporúčané riešenia Pravidiel a konfrontovať ich s výsledkami poznávania tzv. väčšinového úzu. V diskusii k textu *Pravidiel slovenskej výslovnosti* (Ondrejovič, 1988) sme upozornili na viaceré miesta zvukového systému slovenčiny, ktoré sú v „pohybe“ a Pravidlá o nich podávajú sporné informácie (výslovnosť hetero- a tautosylabických samohláskových skupín, výslovnosť cudzích slov a pod.). Domnievame sa, že v týchto otázkach je relevantné poznať aj postoje nositeľov jazyka, a to najmä tých, ktorých označujeme ako kultivovaných a najkultivovanejších, resp. tvorivých (Kačala, 1982, s. 17), tých, o ktorých vieme, že majú osobitne významný dosah na formovanie vedomia (kompetencie) mnohých ďalších používateľov jazyka. Medzi takých kultivovaných nositeľov jazyka nesporne patria predovšetkým profesionáli slova v oblasti dramatických umení. S niektorými z nich — s vynikajúcimi predstaviteľmi súčasného slovenského divadelníctva, hercami, režisérmi, teatrológmi a divadelnými kritikmi (spolu 30 respondentov) sme o danej problematike diskutovali a teraz predkladáme výsledky tejto našej sondy.

Riadené interview, pomocou ktorých sme skúmali jazykové postoje vybraných divadelníkov, sa konali v neformálnych podmienkach, v podmienkach blízkych situácií s tzv. zapojeným účastníkom. Získané poznatky sme dopĺňali, resp. konfrontovali s príspevkami o otázkach javiskovej reči v dennej tlači a divadelných časopisoch. V rozhovore sa objavovali otázky rozmanitého typu, od najvšeobecnejších po celkom konkrétné, napr. a) Ako hodnotíte úroveň jazykového vyjadrovania na Slovensku, jazyk mladej generácie, osobitne v Bratislave?; b) Považujete za pravdivé hlasy o tom, že javisková reč (najmä mladej generácie) upadla pod únosnú mieru?; c) Je dnešná divadelná scéna vzorom správnej výslovnosti a kultivovanej reči?; d) Prečo divadlo prestalo mať eminentný záujem o jazykovú zložku?; e) Sú na scéne prípustné jazykové deformácie?; f) Treba osviežovať javiskovú reč stredoslovenským prízvukovaním?; g) Jestvuje osobitná javisková forma výslovnosti? a pod. Na niektoré otázky sme od

respondentov dostali odpovede, ktoré mali pomerne veľký „rozptyl“, vo väčšine prípadov však smerovali k istému obsahovému invariantu.

Úroveň jazykového vyjadrovania, komunikácie na Slovensku sa hodnotí rôzne aj medzi jazykovedcami, aj vo verejnosti a takisto je to aj medzi hercami. V tlači sa novšie objavujú vo väčšom množstve kritické hlasy o stave jazykovej kultúry na Slovensku, o jazyku Bratislavu, o jazyku mládeže a v tomto rámci aj kritika mladej hereckej generácie.² V akom zrkadle sa vidia sami predstavitelia herectva? Zástupcovia staršej generácie (Š. Kvietik), ale aj strednej generácie (D. Jamrich, P. Mikulík, V. Durdík ml.), sa s kritikou v zásade stotožňujú. Upozorňujú však na to, že ani v generácii oslavovanej ako nedosiahnutelný vzor nebolo s javiskovou rečou všetko v poriadku. Objavovalo sa v nej príliš veľa regionálnych prvkov, ľahko sa dalo identifikovať, kto odkiaľ pochádza. Navyše v danom čase prevládala na javisku deklamácia, ktorá často nahradzala skutočnú výpoved. Dnes ani nemožno pestovať na scéne takú vysokú normu ako v minulosti, pretože „pravda života“ už nezniesie deklamačný štýl. Dnešný spoločenský život je civilnejší, preto aj výrazové prostriedky musia mať hovorovejší ráz.

Treba však vidieť, že aj v súčasnosti jestvujú herci, ktorí hovoria plasticky, živo, pestro a zrozumiteľne a dobre poznajú jazykové normy, pričom to nemusia to byť výlučne predstavitelia staršej generácie. Aj dnes, rovnako ako v minulosti, sú herci, ktorí vedia hrať, a herci, ktorí vedia hovoriť. Napokon je celkom prirodzené, že mladšia generácia má snahu odlišiť sa od svojich predchodcov v názore na divadlo i v názore na javiskovú reč. Ak sa programovo odvrátila od postromantizmu sošných postojov svojich predchodcov, oprávnené kladie väčší dôraz na psychológiu, na rafinovanejšie prekreslenie vnútorného svedca postavy. Na druhej strane sa ukazuje, že s pribúdajúcimi nárokmi na generá-

² Typický je v tomto kontexte úryvok z článku P. Fabryho, pedagóga na dramatickom oddelení konzervatória v Košiciach: „*Priam bolestná je nechut' mojich žiakov vyslovovať' spisovne. Na hodine sa ešte ako-tak usilujú, ale sotva vydú za roh školy, hovoria tvrdo. Nemôžu za to. Napodobňujú spolužiacov alebo niektoré hlásateľky v televízii, televíznych športových komentátorov a takmer všetkých mladých bratislavských hercov. Darmo ich presviedčam o nesprávnosti tvrdého vyslovovania „l“ tam, kde má byť „l“. Večer si pustia rádio alebo televíziu a počujú, ako herci nepovedia ňehcsem, ale „nechcem“, nie ľudia, ale „ľudia“ atď. Komicky pôsobí aj inak celkom schopný bratislavský chlapec, ak ho v televíznej inscenácii navlečú do haleny, vsadia do prostredia stredoslovenských laзов tridsiatych rokov a počívame, ako sa mu z hrdla leje nefalšovaný „bratislavský“ prízvuk... A potom vravte niečo mladým adeptom herectva! Pritom majú výborné základy z nárečí. Vrávia sice „kratko“, ale nádherne mäkkia ľ, ľe, ľi... A tak sa vždy bojím, ked' sa z časopisu Televízia dozviem o obsadení televíznej inscenácie povedzme mladými bratislavskými hercami, viem, že to bude festival nespisovnej výslovnosti a jazykového nevkusu. Kto za to môže? Konkrétni režiséri, redaktori, herci...“*

ciu dnešných štyridsiatnikov sa postupne zvyšuje aj úroveň ich jazykového prejavu (Jamrich, 1988).

Známy je však aj radikálny manifest Trnavského divadla pre deti a mládež, ktorého „generačný protest“ vyústil do istého ignorovania techniky hlasu, do náročky ledabolej výslovnosti akoby v mene obsahu výpovede s odôvodnením, že „*dnešná slovenčina je taká*.³ Z členov SND, účastníkov nášho interview, nikto neprijal tento manifest s argumentom, že tu nejde o prekonávanie predchádzajúceho novou kvalitou, ale o ústup či nepochopenie novej situácie javiskovej reči.

Najväčší počet kritických hlasov adresovaných hercom SND zo strany verejnosti reaguje oddávna na nedodržiavanie výslovnosti palatálneho /l/. V poslednom čase sa však čím ďalej tým viac poukazuje aj na „modernú“ bratislavskú melodiku, „*ktorá je až odporná obyvateľom ostatných regiónov Slovenska*“ (Bernath, 1988) a ktorá sa u mladých hercov niekedy naozaj objavuje.

Osobitne zaujímavé sú postoje divadelných profesionálov slova k tým javom slovenskej ortoepie, ktoré sa oddávna javili ako sporné, „neurálgické“. Pri otázke o výslovnosti hlásky /l/ sa všetci respondenti zhodli v tom, že nedodržiavanie jej palatálnosti na scéne je hrubou chybou, avšak len v prípadoch typu /lachkí/, /vedla/, /králl/. Komplikovanejšie je to v pozícii pred e, i, kde by sa malo vyslovovať v ideáli „*aspón polomäkké l*“. Objavil sa aj názor, že situácia pred e je iná ako pred i: „*Osobitne ľažko sa vyslovuje skupina li v type robilí*“ (D. Jamrich). Podľa respondentov by kodifikátori mali vysviadiť dôsledky najmä z toho, že v bežnej výslovnosti je rozšírená tvrdá výslovnosť skupín le, li, a to aj u ľudí s vysokou jazykovou kultúrou. Táto výslovnosť by sa preto nemala odmietať ako nesprávna, ale, naopak, mala by sa pripustiť ako spisovný variant. Je vylúčené, aby le, li vyslovil mäkko herec, ktorý predstavuje súčasného mladého človeka z mestského prostredia (najmä v televízii a rozhlas). Nemožno si nevšimnúť ani to, že jeden z našich špičkových hercov a deklamátorov s nesporne vzorovou jazykovou kultúrou, národný umelec L. Chudík svoju výslovnosť skupín le, li postupom času stvrdzuje (P. Mikulík).

Hláska /l/ považovaná v ortoepickej teórii za súčasť vysokého štýlu výslovnosti, za prvak, ktorý má svoje miesto v prejavoch osobitnej spoločenskej dôležitosti (Kráľ, 1984), sa medzi respondentmi hodnotila zväčša ako silno príznamkový komponent, s ktorým treba v divadle šetriť. V nijakom prípade nemôže

³ M. Číbenková z trnavského súboru doslova hovorí: „...*dnešná slovenčina sa ešte celkom neprispôsobila živému jazyku mladej generácie. S tempom života súvisí aj to, že rozprávame (t. j. na scéne — pozn. S. O.) oveľa rýchlejšie, z čoho vzniká skracovanie niektorých slov alebo nedostatočná artikulácia. Ked' na scéne budú stať vedľa seba herec zo staršej generácie a herec z mladšej, určite bude rozdiel v ich výslovnosti veľmi zreteľný*“ (Rechtorisová, 1986).

túto hlásku na scéne uplatňovať ten, čo sa ju nenaučil vyslovovať dokonale. Preto právo vysloviť ju má vlastne len herec, ktorý to vie z domu. V jednom zo svojich rozhovorov sa aj L. Chudík (1984) vyznáva z toho, že ju „*nevie vyslovovať*“, čo však chce prekonať ďalším usilovným cvičením. Divadelný kritik V. Štefko upozornil, že keď niekto na scéne vysloví hlásku /ä/, napr. v Shakespearovi, hľadiskom to vždy zašumí. Je zrejme niečo iné, ako vníma /ä/ herec, ktorý má túto hlásku z domu, a iné, či to ostatní nositelia jazyka (diváci) budú rešpektovať. Š. Kvietik hlásku /ä/ nikdy nevyslovuje v tomto variante, hoci ho má z domu, lebo „*ked' ho poviem, všetci sa mi smejú*“ (zrejme kolegovia).

Prečo ani kritici, ktorí píšu o divadelných predstaveniach SND, sa takmer nikdy nedotýkajú jazykovej zložky? Podľa V. Štefka kritici u nás nie sú dobre prípravení, nemajú profesionálny štatút. Kritiky nie sú dosť dôkladné, sústredené a komplexné. Moderné divadlo na roveň slova položilo gesto, svetlo, mizanscénu a iné prvky, prejavila sa akoby nedôvera v slovo. Veď koľkokrát nás už sklamalo! Je však nevyhnutné, ako zdôrazňovali všetci respondenti, aby bola plnšia spolupráca medzi jazykovedcami a divadelníkmi, lebo len tak sa môže v kritikách objaviť analýza rečovej zložky. Osobitne by sa mali pranierovať krikľavé prípady zlej slovenčiny (Š. Kvietik, V. Štefko), hoci na druhej strane, ako ukazuje skúsenosť, práve predstaviteľa hereckého umenia sú na kritiku osobitne citliví a prijímajú ju veľmi fažko.

Na otázku o možnostiach, resp. potrebe osviežovania javiskovej reči stredoslovenským intonovaním odpovedali v zásade všetci opýtaní záporne. Melodika strednej slovenčiny je krásna, ale „*nie je to spisovný jazyk*“. Nemá nám ísť o slovenčinu maľovanú, nie o koturny, ale o funkčnú krásu, o umenie krásnym spôsobom vyjadriť svoje myšlienky (Š. Kvietik). Viacerí sa vyslovili za väčšiu jazykovú toleranciu: „*Je fakt, že v Martine sa hovorí ináč ako v Bratislave, ale preto by ešte nemuseli brať nôž na každého Bratislavčana,*“ povedal M. Lasica, ktorý ocenil estetické kvality nárečí, a to dokonca aj iných ako stredoslovenských. Keď sa totiž hovorí o potrebe napájať sa v spisovnom jazyku na nárečia, myslí sa zvyčajne len na stredoslovenské nárečia (porov. materiály z konferencie Spisovný jazyk a jazyková kultúra, Bratislava 1994, najmä príspevok A. Habovštiaka a G. Horáka). M. Lasica sa však v tomto zmysle vyjadril aj o západoslovenských nárečiach, i keď nie je ich nositeľom: „*Je to nádhera, hoci viem, že do spisovného jazyka je to neprenosné*“.

Celkové zhodnotenie interview s divadelníkmi vedie k záveru, že táto socio-profesná skupina má vo všeobecnosti veľmi dobré predpoklady reflektovať o jazyku a ohľad na jazykové vedomie a jazykové postoje práve týchto nositeľov jazyka by nemal chýbať v nijakej etape kodifikačných prác.

Z ďalších výsledkov tohto sociolingvistického prieskumu sú relevantné zistenia o výslovnosti cudzích mien (*Barcelona, Sevilla, New York* atď.) i apelatív cudzieho pôvodu (*parfum, etuda*), potvrdila sa pravdepodobnosť existencie polodížky v slovenčine v slovách typu *führer, pengö, revue, Montreau*, posun heterosylabickej výslovnosti k tautosylabickej v type *Austrália, eunuch, anjel, siesta* atď., prevládajúca výslovnosť /smeňa/ ako názvu denníka, priateľnosť výslovnosti typu /ščerniet/, /roščarovani/, /mesckí/ a pod. (podrobnejšie porov. Ondrejovič, 1990).

Na tomto mieste napokon nemôžeme nespomenúť J. Lišku, odborníka na logopédiu a ortoepiu, ktorý už v r. 1966 vo svojej prednáške na konferencii o kultúre spisovnej slovenčiny v Smoleniciach uviedol a komentoval presné zápisu reči významných hercov, predstaviteľov našej kultúry i jazykovedy. Keď sa štúdia pripravovala do zborníka (r. 1967), redaktori pokladali za potrebné opatríť ju poznámkou, že v danom prípade ide len o doklad mechanického prístupu k zložitým otázkam jazyka a normy. Keďže však mnohé z faktov, ktoré uvádzal J. Liška, sa znova potvrdili v našom výskume a explicitne zopakovali v spontánnych vyhláseniach samých hercov SND, malo by z toho vyplývať, že viaceré z našich ideálov v oblasti normovania jazyka treba prehodnotiť a pravidlá sformulovať aj so zreteľom na výsledky prieskumu jazykových postojov hercov ako predstaviteľov kultivovaného slovenského slova.

Literatúra

- BERNATH, V.: Stratila sa úcta? Nové slovo, 7. augusta 1986, s. 2.
- FABRY, P.: Z jazykovej kultúry dostatočná. Nedelná Pravda, 22. februára 1986, s. 4.
- HÚRKOVÁ, J. — BUCHTELOVÁ, R.: Otázky kodifikace spisovnej výslovnosti. In: Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti. Red. J. Kuchař. Praha, Academia 1979, s. 169—173.
- CHUDÍK, L.: O autorite jazyka a autora. Večerník, 25. mája 1984, s. 5.
- JAMRICH, D.: Herec a jeho reč. Správy, 1988, č. 1—2, s. 1—2.
- JENČA, I.: Ako pristupujeme k textu. Slovenská reč, 19, 1954, s. 228—231.
- KAČALA, J.: Hromadné oznamovacie prostriedky a jazyková kultúra. In: Jazyk a štýl publicistiky. Red. J. Mistrik. Bratislava, Slovenský zväz novinárov 1982, s. 16—22.
- KRÁL, Á.: Pravidlá slovenskej výslovnosti. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladatelstvo 1984. 632 s.
- Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967. 296 s.
- LIŠKA, J.: Kodifikácia spisovnej výslovnosti. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967, s. 149—160.
- NOVÁK, L. (1934a): K základom slovenskej ortoepie. Slovenská reč, 3, 1934, s. 45—65.
- NOVÁK, L. (1934b): Jazykové poznámky k XI. divadelným závodom. Naše divadlo, 7, 1934, č. 8—9, s. 116—122.

- ONDREJOVIČ, S.: O niektorých problémoch slovenskej ortoepie. Slovenská reč, 53, 1988, s. 100–108.
- ONDREJOVIČ, S.: Iz izučenija jazykovych ustanovok akterov. In: Problems of Sociolinguistics. 1. Sofia, Bălgarskata akademija na naukite 1990, s. 254–260.
- RECHTORISOVÁ, M.: Klúč k plnému hľadisku. O mladom divadle besedujeme s hercami a dramaturgičkou trnavského Divadla pre deti a mládež. Smena, 14. novembra 1986, s. 6.
- UHLÁR, V.: O recitovaní štúrovskej poézie. Ľudová tvorivosť, 6, 1956, s. 321–322, 371.

O JAZYKOVÝCH POSTOJOCHOCH ŠPORTOVÝCH PUBLICISTOV

Sibyla Mislovičová

S prácou športových publicistov sa stretávame na stránkach novín, v rozhlaise i v televízii. Svoju produkciu predkladajú prijímateľom ako autori i ako interpreti. Ich postavenie medzi publicistami je špecifické. Sú akýmsi spojivom, spájacím článkom medzi športovcami a ich fanúšikmi. Športoví publicisti sprostredkúvajú informácie o športovom dianí, hodnotia, analyzujú, kritizujú, pôsobia na čitateľa, poslucháča či diváka obsahom i formou svojej výpovede. Jazyk je ich pracovným nástrojom a sami sú do istej miery tvorcami jazyka v oblasti športu i jazyka vôbec. Špecifickosť pôsobenia športových novinárov, redaktorov či komentátorov spočíva v tom, že šport a všetko, čo s ním súvisí, je určitým druhom zábavy, preto spôsob nadväzovania kontaktu s prijímateľom je takisto menej konvenčný, samozrejme, v závislosti od typu článku či relácie. Celkový postoj športových publicistov k športu ako predmetu svojej práce a k jazyku, ktorý pri sprostredkúvaní informácií používajú, je v porovnaní s inými publicistami poznačený väčšou dávkou citovej zainteresovanosti. Nás výskum sme preto zamerali na poznanie toho, ako športoví publicisti osobitým spôsobom využívania jazyka odhaľujú svoj vzťah k športu, športovcom, fanúšikom, ale predovšetkým toho, ako ich práca s jazykom sprostredkúva informáciu o ich vzťahu k jazyku. Výskumný materiál sme získali sledovaním športového spravodajstva v tlači a zaznamenávaním televíznych športových spravodajskejch relácií, ako aj komentárov prenosov zo športových podujatí (Mislovičová, 1993, 1994).

Športová publicistika je verejná komunikácia, je to oficiálna komunikácia, pri ktorej adresát v zásade očakáva spisovné vyjadrovanie. Športoví publicisti sa však — práve preto, že pôsobia v oblasti športu, — usilujú využívať také vyjadrovacie prostriedky, aby vytvorili ilúziu menej oficiálnej komunikácie, navodili dojem bezprostrednosti a nadviazali užší kontakt s prijímateľom. Výhodou je, že môžu predpokladať kontakt so zasväteným prijímateľom, s prijímateľom, ktorý pozná športovú terminológiu, športový slang a pravidelne sleduje športové dianie.

Výkon športového publicista vo veľkej miere závisí od toho, či komunikuje písomnou alebo ústnou, resp. hovorenou formou. Športoví novinári súce sprostredkúvajú informácie o športovom dianí v písomnej podobe, ale svojim textom

dávajú charakter hovorovosti. V televízii ide v zásade o hovorené texty, resp. o celú škálu typov prejavu určeného na sluchové a vizuálne vnímanie. Športoví redaktori vopred pripravené texty čítajú alebo interpretujú späť, prípadne hovoria na základe stručných poznámok a pod. Zo skúmaného materiálu je zrejmé, že športoví publicisti majú najmä v spravodajských reláciách tendenciu zmazávať rozdiely medzi písaným a hovoreným prejavom, tendenciu zblížovať tieto dva protipólne typy komunikácie. Písomný prejav sa usilujú štylizovať do hovorenej podoby výstavbou textu, výberom lexikálnych prostriedkov a aj syntaktické konštrukcie do istej miery približujú charakteru hovoreného textu.

Najnáročnejší je spontánny jazykový prejav športového komentátora, komentovanie športového podujatia v priamom prenose naživo. Tu sa spájajú všetky prvky písaného i hovoreného prejavu napriek tomu, že komentár je vlastne najreprezentatívnejším typom spontánneho hovoreného prejavu v oblasti športovej publicistiky. Práca športového komentátora je náročná, vyžaduje jazykové majstrovstvo, tvorivosť a pohotovosť. Určitou pomocou je vlastná profesionálna skúsenosť, predchádzajúca príprava, štandardný priebeh športového stretnutia. Komentátor má tak možnosť používať rovnaké vyjadrovacie schémy, prirovnania, obrazné pomenovania a pod. Na druhej strane sa však stále musí vyrovnávať s tým, že vyjadrovacie prostriedky podliehajú nepretržitému procesu starnutia, častým používaním sa ošúchajú a treba ich aktualizovať, inovať. To nútí športových publicistov pristupovať k práci s jazykovými prostriedkami aktívne, tvorivo. Vedome sa nesmú uspokojiť s osvedčeným inventárom vyjadrovacích prostriedkov, neustále musia hľadať čosi nové, aby upútali prijímateľa.

Športový publicista adresáta informuje, formuje a emocionálne naňho pôsobí (porov. Chloupek, 1986). Nadviazanie kontaktu je o to ľahšie, že publicista i recipient — športový fanúšik — majú niečo spoločné, napr. oblúbeného favorita, mužstvo a pod. Preto si športoví publicisti môžu dovoliť štylizovať sa do menej oficiálnej polohy a nájsť spoločnú reč s adresátom, nadviazať s ním blízky kontakt. Fakt, že pôsobenie športového publicistu je pravidelné, je určitou výhodou i nevýhodou. Výhodou je práve to, že komunikuje s prijímateľom pravidelne, a táto pravidelnosť je zároveň aj nevýhodou, pretože vyžaduje, aby športový publicista neustále obmieňal svoje vyjadrovacie prostriedky, aby sa vyhýbal stereotypnému vyjadrovaniu, ktoré by mohlo viest k monotonizácii textu a tým i k neúspechu pri získavaní adresáta. Stereotypné, opakujúce sa situácie v športovom dianí teda na jednej strane uľahčujú prácu novinára, redaktora i komentátora, na druhej strane však jeho prácu stážujú. Z nášho hľadiska sú tak podnetom pre aktívny, tvorivý vzťah k jazyku, nútia publicistu hľadať stále nové spôsoby ako získať pozornosť a priažeň prijímateľa.

Športoví publicisti používajú jazykové prostriedky podľa toho, ako chcú na adresáta zapôsobiť. Vyberajú si prvky z odbornej terminológie, profesionalizmy i výrazy stojace na hranici či až za hranicou spisovnej komunikácie. Ako autori príspevkov, ktoré interpretujú, majú možnosť budovať si text podľa zásad, ktoré najviac vyhovujú ich naturelu a o ktorých predpokladajú, že budú pôsobiť najúčinnejšie. Jednou z hlavných zásad je podávať správy stručne a zrozumiteľne. Umenie kondenzovať text môžu športoví publicisti najúčinnejšie dokumentovať v titulkoch na stránkach novín a v krátkych prehľadoch športových udalostí v televízii. Titulky formulujú s cieľom zaujať, upútať prijímateľa, vystihnúť podstatu informácie, často obrazne či vtipne, aby vyvolali určitú náladu u adresáta, napr. radosť z výhry, sklamanie z prehry a pod.

Funkciu skrátiť text a pôsobiť v prospech ekonomizácie textu majú i odborné slová, termíny, internacionálizmy, ale i slangové slová z oblasti športu. Športový publicista si môže dovoliť používať ich, pretože predpokladá, že ich prijímateľ pozná, že sú „všeobecne“ známe. Dalo by sa povedať, že v športe sa skoro každý cíti odborníkom, preto sa novinár, redaktor či komentátor usiluje ne pôsobiť nadradene, ale skôr sa usiluje priblížiť spôsobu vyjadrovania bežného používateľa jazyka, hovoriť a písat jednoducho, vyhnúť sa zdĺhavým opisným vyjadrovacím prostriedkom v prospech stručnejších, jednoslovných — i s rizikom, že stoja za alebo na hranici spisovnosti. Preto sa v športových textoch stretávame s výrazmi ako *krosák* — kto sa venuje cyklokrosu, *stáť* — nehrať v stretnutí kvôli priestupku, *vyfaulovať sa* — vyčerpať dovolený počet faulov v basketbale, *fiftíň* — pätnásť bodov v tenise atď.

Tendenciu k ekonomizácii potvrzuje i skutočnosť, že športoví publicisti často používajú obrazné pomenovania inšpirované rôznymi oblastami života. Azda najčastejšie čerpajú z vojenskej terminológie, hoci súvislosť s ňou si v súčasnosti neuvedomuje ani autor, ani prijímateľ (Amstad, 1978), napr. *bombou získal vedenie, kvalifikačný ekrazit, streľba slepými nábojmi, vychýlená muška, bombardovanie súpera, raketový náštup, delový servis, najlepšia kanonierka*. Ďalšími inšpiratívnymi oblastami sú: technika — *strojová kombinácia, prevalecovat súpera*; príroda — *orol* (o skokanovi na lyžiach), *víchor* (o zjazdovom lyžiarovi), *blesk* (o bežkyni); poľnohospodárstvo — *liaheň talentov, bohatá úroda gólov*; hudba — *koncert majstra sveta, dirigovať kolektív, šláger sezóny*; film, divadlo — *zápas v našej réžii, hrať podľa scenára, herecký výkon futbalistu*; kuchyňa — *gólová hostina, dobrí strelníci sú vzácnym korením* a pod. Obrazné pomenovania sú v ustavičnom pohybe, častým používaním zastarávajú, zovšednejú a vzniká potreba vymyslieť nové alebo aktualizovať staršie. Niektoré pomenovania fungujú ako neterminologické náprotivky k terminologickým

vyjadreniam (porov. Masár, 1982), používajú sa ako synonymá na osvieženie, oživenie prejavu. Sú to najmä pomenovania štandardných situácií v jednotlivých športoch. Autori ich používajú aj napriek tomu, že zväčša pôsobia na úkor ekonomizácie textu, podporujú však tendenciu k originálnosti, rozmanitosti, zexpressívnejší text a športoví publicisti ich s obľubou používajú a vymýšľajú. Napríklad namiesto neutrálneho konštatovania, že jednotlivec alebo mužstvo vyhralo, použijú vyjadrenia s väčším expresívnym nábojom: *triumfovať*, *zlízať smotanu*, *zasvietiť*, *uzavrieť vysoký účet*, *pozlátiť sa*; namiesto slovesa prehrať povedia *zosmutniť*, *vybuchnúť na celej čiare*, *spadnúť z piedestálu*, *nechat body súperovi*, *utrpieť debakel*; namiesto neutrálnych oznamení o treste uvedú *ísť pod sprchy*, *mať stop*, *vidieť žltú*, *kopat jedenástku*; namiesto remízy, nerozodného výsledku použijú *uhrať bod*, *deliť sa so súperom o body*.

Veľmi významnú úlohu zohrávajú okazionálne jazykové prostriedky, nápady, ktoré sú výsledkom momentálnej situácie a jazykovej pohotovosti publicistu, jeho sklonu pohrať sa s jazykom v prípade, že je na to vhodná situácia (môže to však byť i výsledok dlhého premýšľania), a ktoré emocionálne pôsobia na prijímateľa, napr. *vojaci začali ostrou streľbou*, *Lokomotíve nenaštavili výhybku*. Tieto vyjadrovacie prostriedky odhaľujú schopnosť publicistu pristupovať k jazyku tvorivo, jeho úsilie prekonávať opakujúce sa situácie vymýšľaním niečoho nového. Je to akási obrana voči nebezpečenstvu monotonizácie textu, voči tomu, aby autor neskízol do klišé, jednoducho, aby sa vyhol „otrepaným“ frázam.

Šancu čeliť týmto profesionálnym „zradám“ má športový publicista vďaka predchádzajúcej príprave, možnosti premyslieť si taktiku. Najmenej času má, pochopiteľne, športový komentátor v priamom prenose, keď musí pružne reagovať aj na neočakávané situácie, podriadiť a prispôsobiť sa dynamike športového stretnutia, hry. Predstupuje sice pred komentátorský mikrofón pripravený, pozná schémy, podľa ktorých zápas prebieha, ale musí si byť vedomý nebezpečenstva tejto situácie — je vhodná na to, aby sa v časovej i „inšpiračnej“ tiesni uspokojil s používaním osvedčených a známych vyjadrovacích prostriedkov. S týmto vedomím športový komentátor neustále mení zaužívané modely, inovuje ich. Fakt, že spolupôsobí vizuálny kód, umožňuje televíznomu komentátorovi používať syntaktické konštrukcie hovorenej komunikácie (predovšetkým eliptické konštrukcie) bez rizika, že by spôsobovali prekážky v komunikácii alebo zneprehľadňovali text. Neúplné vetné konštrukcie tu majú svoju komunikačnú hodnotu a zodpovedajú rýchlemu priebehu hry, rýchlemu striedanju herných situácií. Používanie dlhých vetných konštrukcií by vlastne neumožňovalo plný výkon práce komentátora.

Športový komentátor môže teda využiť jazykové prostriedky tak, aby jeho prejav vyvolal dôveru u prijímateľa, aby si získal jeho priazeň. Tým, že sa štylizuje do familiárnejšej polohy, že používa expresívne vyjadrovacie prostriedky, odkrýva aj svoje pocity a zároveň vytvára akýsi fiktívny, dôverný rozhovor s divákom, napr.: *No pozrite sa, čo ten rozhodca robí!*, *Na to sa už nedá pozerat*, *to by chcelo nápad*. Dojem spolupatričnosti s divákom vyvolávajú aj metajazykové hodnotenia, akési slovné úvodzovky, napr.: *Rezníček dal Matulíkovi takú „sekeru“ — rozumej sekunétie po rukách...*, V tenisovom žargóne sa tomu hovorí: *súper bol na pekáči, alebo aj — vstal z mŕtvyh*. Komentátor sa nimi ospravedlňuje divákovi za použité slovo, o ktorom vie, že nezapadá do celkového vyznenia komentára, že patrí do inej štýlistickej roviny, že je nespisovné alebo príliš expresívne, prípadne sa ospravedlňuje za to, že použil ošúchaný prostriedok, klišé, že nestihol vymyslieť nič lepšie.

Športový publicista, či už pôsobí v novinách, v rozhlase alebo v televízii, smeruje k tomu, aby si vytvoril svoj osobný štýl, aby si získal čitateľa či diváka, ktorý pravidelne sleduje dianie v športe. Postoj prijímateľa, konzumenta produkcie športových publicistov je vo veľkej miere ovplyvnený tým, či mu vyhovuje spôsob, akým sú mu informácie podávané. Jeho postoj môže byť súhlasný, odmietavý, ľahostajný. Výkon, dalo by sa povedať tvorba športového publicistu, je uvedomelý proces, uvedomelý v tom zmysle, že si uvedomuje svoj možný vplyv na adresáta. Čím je jeho tvorivý jazykový akt nápadnejší, tým ľahšie nájde napodobňovateľa nielen v radoch svojich kolegov, ale i v širokej verejnosti (Chloupek, 1986).

Práca športových publicistov je veľmi náročná, nesie sa v znamení profesionálneho tvorivého vzťahu k jazyku, v znamení trvalého úsilia vyrovnať sa s otázkami spisovnosti a nespisovnosti, ubrániť sa nástrahám pravidelného pôsobenia a z toho vyplývajúcej stereotypnosti a monotonnosti, úsilia pôsobiť na prijímateľa komplexne — racionálne i emocionálne, získať si adresáta vytváraním ilúzie blízkeho kontaktu, rozhovoru, nepôsobiť nadradene, oficiálne, ale naopak spontánne, nekonvenčne a priateľsky. Športoví publicisti transformujú toto úsilie na tvorivosť, jazykovú hru a tento ich profesionálny tvorivý vzťah k jazyku ich predurčuje byť vzorom pre prijímateľa.

Literatúra

AMSTAD, T.: Wie verständlich sind unsere Zeitungen? Zürich, Studenten-Schreib-Service 1978. 187 s.

CHLOUPEK, J.: Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti. Univerzita J. E. Purkyně v Brně 1986. 132 s.

MASÁR, I.: Termín a jeho neterminologické náprotivky v športovej publicistike. Kultúra slova, 16, 1982, s. 268—271.

MISLOVIČOVÁ, S.: Osobitosti jazyka športových redaktorov. In: Varia. 2. Zostavili M. Nábělková — P. Odaloš. Bratislava — Banská Bystrica, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV — Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela 1993, s. 96—103.

MISLOVIČOVÁ, S.: Špecifika športových komentárov v televízii. In: Varia. 3. Zostavili M. Nábělková — P. Odaloš. Bratislava — Banská Bystrica, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV — Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela 1994, s. 89—95.

VARIANTNOSŤ ROVNAKO-KOREŇOVÝCH SLOV (Z VÝSLEDKOV ANKETOVÉHO VÝSKUMU)

Mira Nábělková

Variantnosť jazykových prostriedkov ako významná súčasť jazykovej normy a jej dynamiky predstavuje jednu z oblastí stáleho lingvistického záujmu, živenejšou situáciou v jazykovej praxi. Možnosť formálne blízkeho, čiastočne obmeneného vyjadrenia významu pomocou dvoch alebo viacerých variantných jazykových podôb je v lexike dynamickým javom — často už v priebehu nedlhého časového obdobia sa dá pozorovať vznik variantov (príbuditie novej podoby), zánik variantnosti (výmenu jedného variantu druhým, diferenciáciu a špecifikáciu variantov), ale aj (dočasnú) stabilizáciu rovnocenných variantných prostriedkov. Takéto paradigmatické zmeny predstavujú pre jednotlivých používateľov jazyka potenciálne problémové situácie, sprevádzané často rozdielnym vnímaním a hodnotením vzťahu jestvujúcich variantných, resp. (ešte/už) nevariantných podôb.

Theoretické interpretácie javov (slúžiace aj ako východiská pre slovníky a príručky s opisom istého kvanta rôznorodých variantných prostriedkov, porov. napr. Trudnosti slovoupotreblenia i varianty norm russkogo literaturnogo jazyka. Slovar—spravočník, 1973; Grammatičeskaja pravilnosť russkoj reči. Opyt častotnostilstističeskogo slovara variantov, 1976; 101 váprosa za dubletite v bălgarskija ezik, 1990 a i.) sa líšia v tom, aké javy pod variantnosť zahŕňajú. Predmet nášho záujmu — rovnakokoreňové slová, deriváty istého slovného druhu utvorené od toho istého koreňa (resp. základu) pomocou rozličných formantov (napr. adjektívne dvojice *stolný* — *stolový*, *autostrádny* — *autostrádový*, *operačný* — *operatívny*), predstavujú z tohto hľadiska hraničné pásmo s rozličnou interpretáciou. Tradične (a frekventované) sa za variantné považujú tie lexikálne jazykové prostriedky, ktorých fonetické a morfológické rozdiely pri významovej totožnosti nenarúšajú jednotu slova, pričom sa klasifikujú na akcentologické, fonetické, fonemické a morfológické varianty (napr. Gorbačevič, 1978). Rovnakokoreňovým derivátom sa potom priznáva status morfológických alebo slovotvorných variantov za predpokladu, že sa považujú za podoby toho istého slova (tak napr. Achmanova, 1957, s. 214 n.; druhou stránkou takéhoto chápania je, že za syno-

nýmá sa pokladajú len slová utvorené od rozdielnych lexikálnych základov). Ak sa rovnakokoreňové deriváty ako *stolný* – *stolový* považujú za rozdielne slová, bud' sa zo sféry variantnosti vynímajú (Rogožnikova, 1966), alebo sa odstupuje od ponímania variantnosti ako striktné viazané na „mutácie“ toho istého slova a pri jej širšom chápaniu ako formálneho obmieňania významovo zhodných, vzájomne zameniteľných prostriedkov sa rovnakokoreňové slová zodpovedajúce týmto podmienkam chápú ako slovotvorné varianty (pri významovej blízkosti, nie totožnosti, ide o slovotvorné synonymá; porov. Jiráček, 1984; Sejáková, 1988). Násemu ponímaniu je najbližšie posledné z riešení. Uplatnili sme ho aj v doterajších výskumoch (Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989, s. 169–179, 287–298; Nábělková, 1991, 1993a; 1993b, s. 47–52).

Pre rovnakokoreňové slová, špeciálne pre rovnakokoreňové adjektíva ako sféru potenciálnej variantnosti je príznačné, že v dvojiciach či trojiciach derivátorov odvodených od substantívnych základov pomocou rozličných formantov možno pozorovať rozmanité vzťahy od variantnosti (významovej a funkčnej rovnocennosti), vzájomnej zameniteľnosti cez rozdiely v spájateľnosti až po významovú diferencovanosť. Vzťahy v jednotlivých adjektívnych skupinách charakterizuje rozličná miera stability, existencia či potenciálna existencia paralelných konkurenčných podôb predstavuje možnosť ich variantnosti rovnako ako možnosť synonymie a paronymie. V súčasnej slovnej zásobe slovenčiny popri stabilizovaných skupinách variantných/významovo diferencovaných rovnakokoreňových adjektív jestvujú aj také skupiny, v ktorých prebiehajú zmeny, dotváranie nových adjektívnych podôb, spájateľnosť, významová a štýlistická špecializácia a diferenciácia, ustaľovanie nových paradigmatických vzťahov.

Potreba skúmať variantnosť/nevariantnosť rovnakokoreňových adjektív, a to aj formou sociolingvistických výskumov, sa spomína vo viacerých práciach týkajúcich sa normy a variantnosti (Buttler, 1990; Buzássyová, 1990; Graudina 1977; Nábělková, 1990). Lexikálna norma sa pri rovnakokoreňových adjektívnych derivátoch podobne ako pri iných potenciálnych slovotvorných variantoch prejavuje ako 1) výber a ustálenosť jednej z viacerých systémovo akceptovateľných podôb, 2) výber a ustálenosť viacerých paronymných adjektívnych podôb s rozličnou distribúciou a rozličnými významami, 3) variantnosť viacerých derivátov. Variantnosť dvoch a viacerých adjektívnych podôb možno chápať ako viac-menej prechodný jav, ktorý vývinovo smeruje k diferenciácii variantov alebo k zániku niektorého z nich (porov. Buttler, 1990). Predsa však zo synchrónneho hľadiska treba počítať aj s variantným fungovaním rovnakokoreňových slov ako s jednou z možností prejavu lexikálnej normy. V tejto súvislosti vystupuje otázka, aké je individuálne vedomie jednotlivých používateľov jazyka, po-

kiaľ ide o variantnosť/nevariantnosť konkrétnych adjektívnych dvojíc či skupín. Ukazuje sa, že vo vzťahu k používateľovi jazyka a jeho individuálnemu vedomiu možno uvažovať vlastne o troch typoch variantnosti, ktoré sa spolupodieľajú na celkovom zámmennom, konkurenčnom fungovaní adjektívnych podôb v jazykovej praxi. Na prvom mieste ide o individuálnu uvedomenú variantnosť, pri ktorej používateľ jazyka „vie“, že v konkrétnom prípade existujú variantné jazykové prostriedky, ktoré možno používať zámenne v konkrétnych komunikačných situáciach a kontextoch. Ďalej existuje neuvedomená individuálna variantnosť, o ktorej možno uvažovať vtedy, keď má používateľ jazyka vo svojom operačnom vedomí (porov. Šimandl, 1994) uložené paralelné, rovnako využiteľné, významovo či spájateľostne nediferencované adjektívne podoby, ktoré v jazykovej praxi využíva striedavo. Tretí typ variantnosti, zrejme v najväčšej mieri prispievajúci k variantnému fungovaniu konkrétnych rovnakokoreňových slov, predstavujú prípady, keď individuálni nositelia jazyka majú súčasne v konkrétnych prípadoch interiorizovanú jednu z potenciálne variantných podôb, ale nie všetci tú istú. Z charakteru jazykovej praxe, ktorá nútí v konkrétnnej situácii použiť len jednu z variantných podôb, vyplýva, že individuálnu uvedomenú variantnosť rovnakokoreňových adjektív, podobne ako aj iných variantov, možno odhaliť len v experimentálnych podmienkach jazykovej reflexie (napr. anketou), príp. v zriedkavých prípadoch textovej metajazykovej reflexie. Inak v jazykovej praxi budť nadobúda podobu individuálnej neuvedomenej variantnosti v prípade, že konkrétny používateľ jazyka s vedomím variantnosti prostriedkov používa tieto prostriedky promiskue — raz jeden, raz druhý, alebo celkom stráca charakter individuálnej variantnosti, ak používateľ jazyka napriek tomu, že vie o existencii variantných prostriedkov, sám používa prednostne či výlučne len jeden z nich. Kým prehľad o variantnosti jazykových prostriedkov v jazykovej praxi možno získať z relevantného počtu rečových prejavov, jednou z cest k zistovaniu uvedomenej individuálnej variantnosti, k individuálnemu jazykovému vedomiu, je anketový prieskum.

Realizovaný anketový výskum rovnakokoreňových adjektív bol súčasťou širšie koncipovaného anketového výskumu v rámci výskumnnej úlohy Slovenčina v súčasnej komunikácii (1989), zameraného na jazykové postoje a jazykové vedomie vo vzťahu k javom rozličných typov skoro zo všetkých jazykových rovín. Na anketové otázky odpovedalo vyše 750 sociálne a generáčne diferencovaných respondentov (bližšiu charakteristiku ankety a zastúpenia respondentov porov. u Šikru, 1991).

V adjektívnej časti anketového výskumu sme si stanovili za cieľ pomocou spájateľostného testu získať obraz jazykového vedomia relatívne veľkého počtu

respondentov o vzťahu členov niekolkých „problémových“ adjektívnych skupín. Zamerali sme sa na sedem z rozličných hľadísk rôznorodých skupín rovnakokoreňových adjektív. Šlo o overenie vedomia variantnosti, resp. spájateľnosti a sémantickej vyhraneneosti pri rovnakokoreňových derivátoch dlhodobo existujúcich v slovnej zásobe slovenčiny (*operacný/operatívny, pondelkový/pondelňajší, stolný/stolový*), o sledovanie týchto vzťahov v adjektívnych skupinách s novo, resp. novšie (v porovnaní so stavom zachyteným v Slovníku slovenského jazyka; ďalej SSJ) dotvorenými podobami prídavných mien (*dovozný/dovozový, profesionálny/profesijný, profesiový, autostrádny/autostrádový*), o skúmanie normy lexikálnej spájateľnosti pri rovnakokoreňových prídavných menach odvodených od substantívnych základov na rozličných derivačných stupňoch (*futbalový/futbalistický*). Zaujímalo nás, ktorému adjektívu z dvojice, resp. trojice prídavných mien dá v istom kontexte respondent prednosť, ako aj to, do akej miery a v ktorých prípadoch si respondenti uvedomujú možnosť variantného fungovania viacerých prídavných mien.

Výsledky výskumu možno považovať za príspevok k poznaniu, ako sa vo vedomí používateľov jazyka odzrkadluje distribúcia členov konkrétnych adjektívnych skupín. Treba však počítať aj s relativizáciou získaných výsledkov, vyplývajúcou na jednej strane z istej nevyváženosťi vzorky respondentov, na druhej strane z toho, že sociolingvistické dotazníky, ktoré stavajú respondentov pri odpovediach na nie bežné otázky do problémových situácií, poskytujú v konečnom dôsledku často skôr výsledok ich úhybných stratégii, než „spoľahlivý obraz“ jazykového vedomia.

Pri vyhodnocovaní ankety sme získali údaje dvojakého typu — a) absolútne, sociolingvisticky neparametrické hodnoty, podávajúce prehľad o percentuálnom zastúpení jednotlivých adjektív v konkrétnych anketových spojeniach a kontextoch, b) hodnoty korelované so sociolingvistickými parametrami, ukazujúce stav jazykového vedomia podľa jednotlivých sociálnych skupín (v článku pracujeme so základnými percentuálnymi údajmi — vlastné počty respondentov v jednotlivých skupinách vyčlenených na základe rozličných parametrov porov. v článku J. Šikru, 1991). V ankete sme pri všetkých sledovaných skupinách rovnakokoreňových adjektív stanovili respondentovi úlohu doplniť do rozličných kontextov to, resp. tie z ponúknutých prídavných mien, ktoré považuje za primerané (s explicitným zdôraznením možnosti uviesť viacero alebo len jedno z adjektív). Podrobnejší opis jednotlivých skupín, ako aj výsledkov ankety, získaných vyhodnotením vyše dvesto počítačovo spracovaných tabuľiek, podávame na inom mieste (Nábělková, 1991, 1993a). Na tomto mieste sa obmedzíme len na základnú charakteristiku a údaje súvisiace s vedomím variantnosti.

Za variantne vnímané adjektívne podoby sme pri vyhodnocovaní ankety po-važovali tie, pri ktorých respondent uviedol možnosť ich paralelného využitia v tom istom spojení (abstrohovali sme pritom od možnosti, že respondent pripisuje rozličným adjektívam rozličný význam — anketové kontexty boli stavané tak, aby smerovali k jednoznačnej významovej interpretácii). Pri jednotlivých adjek-tívnych dvojiciach (skupinách) možno popri úplnej variantnosti počítať aj s čias-točnou variantnosťou — konkurenčné adjektívne podoby sú (vnímané ako) va-riantné v istom spojení, kým v iných sa môžu spájateľstvne diferencovať (porov Jiráček, 1984). Pri našom anketovom výskume sme vychádzali z hypotéz o vzá-jomných vzťahoch v skupinách rovnakokoreňových adjektív, opretých o doteraj-šie opisy, o fungovanie adjektív v rečovej praxi (doložené v našej excerptii aj v le-xikálnej kartotéke JÚLŠ SAV) a o vlastné jazykové vedomie. Výsledky ankety boli vo viacerých smeroch, aj pokiaľ ide o vedomie variantnosti, prekvapujúce.

V adjektívnej skupine *profesionálny/profesijný*, *profesiový* existuje v jazy-kovej praxi kolísanie, ktoré pramení z relatívnej novosti dvoch členov tejto adjektívnej skupiny — k prídavnému menu *profesionálny* (ktoré SJS zachytáva ako jediný derivát, vzťahujúci sa jednak na substantívum *profesionál*, jednak na substantívum *profesia*) sa v záujme zjednoznačnenia derivačných vzťahov a vy-jadrovacích možností dotvorili prídavné mená *profesijný*, *profesiový* — ich vzťah však nie je celkom ustálený. V rovine lingvistickej reflexie viacerí jazy-kovedci odporúčali na vyjadrenie vzťahových významov k substantívu *profesia* adjektívne podoby *profesiový/profesijný*, uprednostňujúc pritom adjektívum *profesiový* ako podobu utvorenú produktívnym formantom. Adjektívum *profesio-nálny* z kontextov vzťahujúcich sa na profesiu sice celkom nevylučujú (porov. aj spracovanie v Krátkom slovníku slovenského jazyka; ďalej KSSJ), je však zrejmá tendencia k jeho špecializácii na vyjadrovanie vzťahových i kvalifikačných významov motivovaných substantívom *profesionál*. V ankete mali res-pontenti doplniť niektorú z ponúkaných adjektívnych podôb do kontextov:

1. *V poslednom čase sa venuje značná pozornosť PROF orientácie žiakov.*
2. *Urobil to z PROF záujmu o vec.*
3. *Spôsob vyjadrovania ľudí aj používané vy-jadrovacie prostriedky sa dosť odlišujú podľa jednotlivých PROF sfér.*
4. *Jeho včerajší výkon na ihrisku bol skutočne PROF.*

Zaujímalo nás, či respondenti budú vzťahy v tejto skupine charakterizovať ako vykryštalizované, resp. či skú-mané adjektívne podoby vnímajú (vo všetkých, príp. v niektorých kontextoch) ako variantné. Predpokladali sme, že pri uvedomovanej vykryštalizovanosti vzťahov, zahrňajúcej aj variantnosť dvoch novších podôb, by výsledné spojenia mohli mať podobu *profesijná/profesiová orientácia*, *profesionálny záujem*, *pro-fesijná/profesiová sféra*, *profesionálny výkon*.

Z dvojice adjektív *dovozný/dovozový* zachytáva SSJ i KSSJ len prídavné meno *dovozný*. Mohlo by sa zdať, že prídavné meno *dovozový* sa objavilo iba ako konkurenčná variantná adjektívna podoba utvorená expanzívnym formantom *-ový* bez zjavného funkčného opodstatnenia. Anketový test spájateľnosti sme sa pokúsili využiť na potvrdenie „*podozrenia*“, že dané adjektíva nefungujú celkom variantne, ale spájateľostne a zrejme aj významovo sa do istej miery diferencujú: 1. *Tažkosti s dovozem môžeme nazvať aj DOVOZ tažkosťami.* 2. *Vykračovala si v DOVOZ čižmičkách.* 3. *DOVOZ cena tohto výrobku je podstatne nižšia.* Predpokladaná konfigurácia bola *dovozové/dovozné tažkosti, dovozové čižmičky, dovozná cena*.

V skupine adjektív *stolový/stolný* možno uvažovať o podobnom probléme ako pri adjektívach *dovozný/dovozový*, ale s tým rozdielom, že ide o dvojicu už dlhodobo koexistujúcu v slovnej zásobe slovenčiny. V slovníkovom spracovaní sa pri substantíve *stôl* uvádzajú obe podoby (v SSJ adjektívum *stolný* s kvalifikátorom *zried.*), exemplifikácia s rozdielnymi príkladmi naznačuje ich nevariantné fungovanie, spájateľnostnú, príp. aj významovú diferenciáciu. Je zrejmé, že obidve adjektíva skutočne nefungujú absolútne zameniteľne vo všetkých významových konkretizáciách, v mnohých kontextoch však jazyková prax ukazuje konkurenčné využívanie. Zaujímalo nás vedomie respondentov vo vzťahu k adjektívm *stolový/stolný* vo vetách: 1. *Potrebujem dobrú STOL lampa.* 2. *Do šalátu pridáme za lyžičku STOL oleja.* V spojení *STOL olej* bolo možné predpokladať vysokú mieru ustálenosti adjektíva *stolový*, upevňovaného vo vedomí respondentov aj etiketou na fľašíach kuchynského oleja. V spojení *STOL lampa* sme predpokladali — opierajúc sa aj o stav zachytený v lexikálnej kartotéke JÚLŠ SAV — väčšie kolísanie, resp. vedomie variantnosti.

Ak pri prídavných menách *stolný/stolový* šlo o zistenie fungovania prídavých mien zachytených v slovníkoch ako paralelné adjektívne deriváty, v prípade dvojice *autostrádny/autostrádový* sme sa zamerali na adjektíva, z ktorých ani jedno nie je dosiaľ v slovníkoch slovenského jazyka zachytené (len Slovník cudzích slov [Ivanová-Šalingová — Maníková, 1979; ďalej SCS] uvádzajú ako jedinú podobu *autostrádový*). V lexikálnej kartotéke JÚLŠ SAV sú obe podoby — *autostrádny* aj *autostrádový* — bohatoholožené ako fungujúce rovnocenne v zhodných kontextoch. V ankete sme sledovali odpovede respondentov vo vetách: 1. *Zastavili sme sa na AUTOSTRÁD odpočívadle.* a 2. *Stavbári odovzdali ďalší AUTOSTRÁD úsek.* Predpokladali sme, že anketové výsledky ukážu neustálenosť v používaní oboch podôb, ktoré vnímame ako variantné. Dalo sa pritom očakávať, že vysoké percento respondentov použije v oboch kontextoch rovnakú adjektívnu podobu, príp., že sa ukáže aj značný počet variantných odpovedí.

Pri adjektívach *operačný/operatívný*, ktoré sa v SSJ, KSSJ a SCS zhodne zahytávajú ako významovo čiastočne sa prekrývajúce deriváty, sme anketou chceli overiť predpoklad, že v súčasnej komunikácii a vo vedomí používateľov jazyka sú obe podoby sémanticky výraznejšie diferencované a ich synonymnosť (možnosť variantného uplatnenia v niektorom z významov) sa pocituje menej silne, ako by to vyplývalo zo slovníkového spracovania. Ak aj pri adjektíve *operatívný* nevylučujeme možnosť jeho fungovania ako vzťahového derivátu k substantívu *operácia*, v súčasnosti je zrejme dominantný jeho význam „týkajúci sa riadeného postupu, založený na riadenom postepe“, resp. jeho hodnotiaci význam „pružný, účinný, pôsobivý“, v slovníkoch uvádzaný až na druhom mieste. Respondenti mali doplniť adjektíva v piatich vetách: 1. *Vedúci zvolal OPERA poradu.* 2. *Pacient už ležal na OPERA stole.* 3. *Náš postup neboli dosť OPERA.* 4. *Lekár ma objednal na malý OPERA zákrok.* a 5. *Vedenie podniku sa rozhodlo pre OPERA zákrok.*

Pri adjektívnej dvojici *pondelkový/pondelňajší* sme sa pokúsili získať obraz o tom, ako sa vo vedomí respondentov ukladá vzťah členov dvojíc časových adjektív odvodených od pomenovaní dní v týždni. Pri tomto type adjektív jestvujú v teórii rozdielne názory — či ide o adjektíva významovo diferencované, alebo o varianty. Pri významovej diferencovanosti má ísť o rozdiel v časovej lokalizovanosti, parafrázovateľný ako *pondelkový* — „odohrávajúci sa každý pondelok, týkajúci sa každého pondelka“, *pondelňajší* — „ktorý sa odohral minulý (tento) pondelok, týkajúci sa minulého pondelka“. Respondenti mali doplniť adjektíva do viet: 1. *Zvykli sme si na pravidelné PONDEL stretnutia.* a 2. *V PONDEL správach preletela zvest o novej ekologickej katastrofe.*

Ako poslednú zo skupín rovnakokoreňových adjektív sme do anketového výskumu spájateľnosti zaradili dvojicu *futbalový/futbalistický*. Na rozdiel od predchádzajúcich skupín, ktoré tvorili rovnakokoreňové adjektíva na tom istom derivačnom stupni odvodené pomocou rozličných formantov, adjektíva *futbalový/futbalistický* predstavujú deriváty na rozličných stupňoch derivačného reťazca. Respondenti mali v teste doplniť niektorú z adjektívnych podôb do viet: 1. *Chlapci dostali nové FUTBAL dresy.* 2. *Hovorilo sa o ňom ako o budúcej FUTBAL hviezde Bratislavu.* a 3. *Nadobudol čudné FUTBAL maniere.*

V anketovom prieskume sa (podľa predpokladu) ukázalo, že vo vedomí používateľov jazyka sa pevnosť spájateľnostných preferencií, t. j. vykryštalizovanosť spájateľnosti odrážajúca v istej miere aj významovú diferencovanosť, pri jednotlivých adjektívnych skupinách značne líši, pričom niektoré konkrétnie adjektíva aj adjektívne skupiny môžu slúžiť ako porovnávacie pozadie. Takmer sto-percentnú zhodu dosiahli respondenti pri výbere adjektív v spojeniach *dovozoz-*

vé čižmičky, operačný stôl, operatívne riešenie; menšie percento jednotnosti pri iných spojeniach a rozdiely v rámci jednotlivých skupín vyčleňovaných na základe sociolinguistických parametrov možno potom hodnotiť už na ich pozadí. Ukázalo sa aj to (porov. Nábělková 1991, 1993a), že niektoré vzťahy v rámci adjektívnych skupín sa vo vedomí používateľov jazyka ukladajú rozdielne od ich doterajšej teoretickej reflexie.

Pokiaľ ide o variantnosť, v celom sledovanom súbore spojení sa vedomie variantnosti pri jednotlivých spojeniach pohybovalo od 0 do 11 %, pričom naše hypotetické očakávania často neboli splnené. Spomedzi sledovaných adjektívnych skupín respondenti hodnotili ako „najvariantnejšie“ na rovine uvedomenej individuálnej variantnosti adjektíva *pondelkový/pondelňajší* — **9,4 %** všetkých respondentov ich označilo ako variantné v obidvoch sledovaných kontextoch. Spájateľnostný test bol pritom paradoxne v tomto prípade zameraný na overenie (potvrdenie) vedomia významovej diferencovanosti derivátov. Tabuľka percentuálneho zastúpenia jednotlivých adjektívnych podôb a variantov v anketových spojeniach a tabuľka konfigurácií poskytujú obraz o distribúcii tejto dvojice adjektív v anketových spojeniach:

	<i>pondelkový</i>	<i>pondelňajší</i>	<i>pondelkový/pondelňajší</i>
PONDEL stretnutia	34 %	54,9 %	11,1 %
PONDEL správy	34,9 %	57,6 %	7,4 %

Ked' sme súčasne porovnali obidva kontexty, zistili sme, že pri adjektívnej dvojici *pondelkový/pondelňajší* utvorili respondenti 9 konfigurácií, pričom sa na prvom mieste s 50,4 % umiestnila konfigurácia s využitím adjektíva *pondelňajší* v obidvoch spojeniach, na druhom mieste (18,7 %) konfigurácia s adjektívom *pondelkový* v obidvoch spojeniach. Takmer **10 %** respondentov označilo dané adjektívne podoby za variantné, rovnako použiteľné v oboch kontextoch (v tabuľke zodpovedá adjektívu *pondelkový* číslica 1, adjektívu *pondelňajší* číslica 2 a variantom 3):

	<i>pondelkový</i>	<i>pondelňajší</i>	<i>pondelkový/pondelňajší</i>
PONDEL stretnutia	34 %	54,9 %	11,1 %
PONDEL správy	34,9 %	57,6 %	7,4 %

Pri porovnaní absolútnych percentuálnych hodnôt s hodnotami získanými v korelácií s jednotlivými sociolinguistickými parametrami sa ukazuje, že me-

dzi skupinami respondentov jestvujú isté rozdiely. Pokiaľ ide o vedomie variantnosti, v rámci jednotlivých skupín respondentov najvyššie percento variantnosti adjektív *pondelkový/pondelňajší* (aj najvyššie percento variantnosti v ankete vôbec) naznačili v kategórii ‘pracovné zaradenie’ vedeckí pracovníci v spojení *PONDEL stretnutia* (34,4 %), ďalej učitelia (19,7 %) a stredoškoláci (12,8 %); na opačnom póle boli žiaci a rolníci, ktorí s variantnosťou nepočítali. Pri členení podľa vzdelania najvyššie percento variantov uviedli respondenti s vysokoškolským nehumanitným vzdelaním (*PONDEL stretnutia* 20,4 %, *PONDEL správy* 14,6 %), najnižšie percento uviedli respondenti s učňovským vzdelaním — v obidvoch spojeniach 2 % variantov.

Ak sa nezameriavame na individuálne uvedomovanú variantnosť, z tabuľiek vidno, že v daných spojeniach celkovo prevláda využitie adjektíva *pondelňajší*, keď až 50 % respondentov použilo v oboch kontextoch výlučne túto podobu; výlučne adjektívum *pondelkový* uviedlo 18,7 % respondentov. Takýto pomer konkurenčných podôb naznačuje zvýšenú predikabilitu adjektíva *pondelňajší* a svedčí o síce nie rovnocennej, ale predsa značnej kontextovej variantnosti oboch podôb.

Iné výsledky priniesol anketový test pri adjektívach *autostrádny/autostrádový*, pri ktorých sme predpokladali (aj na úrovni individuálneho vedomia) potvrdenie očakávanej variantnosti. Tabuľky naznačujú preferovanie buď jednej, alebo druhej adjektívnej podoby (porov. najmä pomer v spojení AUTOSTRÁD úsek — 52 % *autostrádny* : 46 % *autostrádový*) a pomerne nízke individuálne vedomie variantnosti. Z tabuľky konfigurácií (kde adjektívu *autostrádny* zodpovedá číslica 1, adjektívu *autostrádový* 2 a variantom 3) vyplýva, že väčšia časť respondentov v oboch kontextoch zvolila to isté adjektívum — najbohatšia skupina respondentov (38,4 %) dala prednosť výlučnému použitiu podoby *autostrádny*, druhá najpočetnejšia skupina (23,8 %) výlučnému použitiu podoby *autostrádový*. Len 1,2 % uviedlo obidve adjektíva ako variantné v oboch kontextoch. Ako neuvedomenú individuálnu variantnosť (čiastočne zrejmé vyprovokovanú aj disimilačným tlakom testových otázok) chápeme výsledky v konfiguračnej tabuľke, kde spolu viac ako 30 % respondentov použilo v každom spojení iné adjektívum, pričom viac z nich (20,2 %) dalo prednosť kombinácii *autostrádový úsek — autostrádne odpočívadlo*. Pri adjektívach *pondelkový/pondelňajší* bolo percento respondentov, ktorí použili v každom spojení inú z adjektívnych podôb v porovnaní s touto adjektívou dvojicou nižšie (około 18 %). Zaujímavé v tomto porovnaní však je, že kým pri dvojici *pondelkový/pondelňajší* toto percento neuvedomenej individuálnej variantnosti v zákrúhlení dvojnásobne prevyšovalo percento uvedomenej (explicitne uvede-

nej) individuálnej variantnosti (spomínaných 9,4 %), pri adjektívach *autostrádny/autostrádový* je percento neuvedomenej individuálnej variantnosti v porovnaní s uvedomenou desaňásobne vyššie (resp., vari presnejšie, percento uvedomenej variantnosti je desaňásobne nižšie). Interpretáciu tohto javu nechávame predbežne otvorenú.

	<i>autostrádny</i>	<i>autostrádový</i>	<i>autostrádny/autostrádový</i>	
AUTOSTRÁD úsek	52 %	46 %		1,9 %
AUTOSTRÁD odpočívadlo	60,6 %	37 %		2,4 %
	1	2	3	4
AUTOSTRÁD úsek	1	2	2	1
AUTOSTRÁD odpočívadlo	1	2	1	2
	38,4 %	23,8 %	20,2 %	11,7 %
				1,2 %
				5...

Pri hodnotení podľa sociolingvistických parametrov najvyššie percento variantov uvádzali opäť respondenti s vysokoškolským nehumanitným vzdelaním (pri spojení *AUTOSTRÁD odpočívadlo 7,3 %*), v členení podľa pracovného záradenia učiteľia (**6,5 %**) a vedeckí pracovníci (**6,3 %**).

Pri vyhodnocovaní ankety nás špeciálne zaujímalо vedomie variantnosti u redaktorov ako špecifickej skupiny profesionálnych používateľov jazyka. Je zaujímavé, že práve pri adjektívach *autostrádny/autostrádový* redaktori s variantmi nepočítajú, hoci pri niektorých iných skupinách (*stolný/stolový, dovoz-ný/dovozový*) vykazovali isté percento variantov. Neznamená to však jednotnosť ich názorov — pri celkovom, nie však výraznom preferovaní adjektíva *autostrádový* (pri spojení *AUTOSTRÁD odpočívadlo* v pomere 53,8 % : 46,2 %) časť redaktorov dáva prednosť jednej, časť druhej adjektívnej podobe, o ich variantnosti vcelku neuvažujú.

Vzhľadom na predpokladaný zaujímavý rozdiel v pevnosti spájateľnostných preferencií spomenieme ešte anketové výsledky pri adjektívach *stolný/stolový*. Z tabuľiek je zrejmé, že celkovo oveľa väčšia miera ustálenosti, vyhranenosť je charakteristická pre spojenie *stolový olej* (kde účelový význam „určený na stôl“ možno špecifikovať ako „konzumný“), kým v spojení *STOL lampa* si obe adjektívne podoby výrazne konkurujú a vyššie je aj percento explicitne uvedených variantov (v tabuľke konfigurácií zodpovedá adjektívu *stolný* hodnota 1, adjektívu *stolový* 2 a variantom *stolný/stolový* 3):

	<i>stolový</i>	<i>stolný</i>	<i>stolový/stolný</i>				
1	2	3	4	5	6	7...	
STOL olej	89,1 %	8 %			2,8 %		
STOL lampa	47,6 %	45,4 %			7 %		
	43,6 %	39,7 %	5,8 %	4,7 %	3,1 %	1,1 %	0,9 %

Pri sociolingvisticky parametrizovaných hodnotách týkajúcich sa spojenia *STOL lampa* najvyššie percento variantov uviedli redaktori (**18,5 %**), potom vedeckí pracovníci (**15,2 %**) a učitelia (**10,4 %**).

Hodnotenie ostatných adjektívnych skupín, pri ktorých boli spájateľnostné testy zamerané skôr na overenie vedomia významových a spájateľnostných differencií, porov. Nábělková 1991, 1993a.

Opísaný anketový výskum spájateľnosti rovnakokoreňových prídavných mien bol prvým pokusom overiť takoto formou vnímanie vzťahov potenciálne konkurenčných prídavných mien, ich variantnosti/nevariantnosti na úrovni jazykového vedomia istého súboru individuálnych jazykových osobností. Nešlo pritom ani tak o odpoveď na otázku, ako jednotlivé skupiny rovnakokoreňových adjektív fungujú v jazykovej praxi, ako skôr o vzrušujúci pohľad do aktívneho vedomia používateľov jazyka. Pravda, bolo by iste nerozumné nevidieť súvislosť medzi týmito javmi. Podať sumárne zovšeobecnenia však nie je jednoduché — každú zo skupín sledovaných rovnakokoreňových adjektív charakterizujú špecifické vzťahy, ktoré sa v reakciach jednotlivých skupín respondentov odrážajú bez toho, že by poskytovali možnosť priamočiaro súhrnné hodnotiť či vystihnuté jazykové vedomie jednotlivých skupín nositeľov jazyka v skúmanej problematike. Celkovo možno povedať, že vo vzťahu k sledovaným významovo a spájateľostne rozlične diferencovaným adjektívnym skupinám sa neparametrizovaná individuálne uvedomovaná variantnosť neprejavila vo vysokých hodnotách, keď najvyššie percento variantných odpovedí bolo **11,1 %** (*pondelkové/pondelňajšie stretnutie*). Cez prizmu sociolingvistických parametrov sa ukazuje, že z jednotlivých skupín respondentov najväčšie dispozície vnímať konkurenčné významovo nediferencované adjektívne podoby ako varianty na rovine individuálneho vedomia prejavujú vysokoškolsky vzdelaní respondenti (trochu viac s nehumanitným ako s humanitným vzdelaním), v rámci skupín vyčlenených podľa pracovného zaradenia sú to vedeckí pracovníci a učitelia (najvyššie percenta variantných odpovedí **34,4 %** uviedli pri spojení *PONDEL stretnutia* ve-

deckí pracovníci). Pri všetkých možných relativizáciách a výhradách voči takto realizovanému výskumu priniesla anketa zaujímavé a pozoruhodné výsledky. Ukazuje sa, že tento typ lingvistického výskumu môže pri ďalšom precizovaní jeho metodiky predstavovať prospěšný prostriedok poznávania menej známych stránok jazykovej reality.

Literatúra

- ACHMANOVA, O. S.: *Očerki po obšej i russkoj leksikologii*. Moskva, Učpedgiz 1957. 295 s.
- BUTTLER, D.: Niektoré cechy normy leksikalnej. *Poradnik językowy*. Warszawa — Łódź, Państwowe wydawnictwo naukowe 1990, s. 181—187.
- BUZÁSSYOVÁ, K.: Opis dynamiky slovnej zásoby súčasnej slovenčiny a jeho podnety pre výskum jazykovej komunikácie. In: *Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii*. Zostavil J. Bosák. Bratislava, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 1990, s. 9—19.
- GORBAČEVIČ, K. S.: Variantnosť slova i jazykovaja norma. Leningrad, Nauka 1978. 237 s.
- Grammatičeskaja pravilnosť russkoj reči. Opyt častotno-stiličeskogo slovara variantov. Red. S. G. Barchudarov. Moskva, Nauka 1976. 452 s.
- GRAUDINA, L. K.: Statističeskoj kriterij grammatičeskoj normy. In: *Jazykovaja norma i statistika*. Red. P. G. Piotrovskij. Moskva, Nauka 1977, s. 135—173.
- HORECKÝ, J. — BUZÁSSYOVÁ, K. — BOSÁK, J. a kol.: *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava, Veda 1989. 429 s.
- IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M. — MANÍKOVÁ, Z.: Slovník cudzích slov. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladatelstvo 1979. 943 s.
- JIRÁČEK, J.: Adjektiva s internacionálnimi sufíxálnimi morfy v současné ruštině (v porovnání s češtinou). Univerzita J. E. Purkyně v Brně 1984. 166 s.
- Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala — M. Pisárčiková. Bratislava, Veda 1987. 587 s.
- NÁBĚLKOVÁ, M.: K niektorým aspektom expanzie vzťahových adjektív v súčasnej slovenčine. In: *Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii*. Zostavil J. Bosák. Bratislava, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 1990, s. 62—68.
- NÁBĚLKOVÁ, M.: Anketový výskum spájateľnosti rovnakokoreňových príavných mien. *Slovenská reč*, 56, 1991, s. 276—287.
- NÁBĚLKOVÁ, M. (1993a): Anketový výskum spájateľnosti rovnakokoreňových príavných mien (II). *Slovenská reč*, 58, 1993, s. 77—88.
- NÁBĚLKOVÁ, M. (1993b): Vzťahové adjektíva v slovenčine (Funkčno-sémantická analýza desubstantívnych derivátov). Bratislava, Veda 1993. 204 s.
- ROGOŽNIKOVA, R. P.: Varianty slov v russkom jazyke. Moskva, Prosveščenie 1966. 159 s.
- SEJÁKOVÁ, J.: Slovotvorná synonymia v dvojici typu žltý — zožltnutý. *Jazykovedný časopis*, 39, 1988, s. 51—62.
- Slovenčina v súčasnej komunikácii. Projekt. *Jazykovedný časopis*, 40, 1989, s. 105—110.
- Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959—1968. 6 zv.
- ŠIKRA, J.: Sociolingvistický výskum jazykového vedomia. *Slovenská reč*, 56, 1991, s. 257—261.

ŠIMANDL, J.: K dotazníkovým metodám výzkumu jazykového povědomí. In: Varia. 3. Zostavili M. Nábělková — P. Odaloš. Bratislava — Banská Bystrica, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV — Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela 1994, s. 84—89.

Trudnosti slovoupotreblenija i variandy norm russkogo literaturnogo jazyka. Slovar—spravočnik. Red. K. S. Gorbachevič. Leningrad, Nauka 1973. 518 s.

101 věprosa za dubletité v bălgarskija jezik. Ed. E. Georgieva — P. Barakova. Sofija, Dăržavno izdatelstvo D-r Petăr Beron 1990. 296 s.

CHARAKTERISTIKA LEXIKY V REČI UČITELIEK MATERSKEJ ŠKOLY

Dana Slančová

Výskum detskej reči nepatrí v slovenskej lingvistickej, psycholingvistickej či sociolinguistickej tradícii medzi frekventované témy. S tým súvisí takmer úplná absencia výskumu komunikácie medzi dospelými a deťmi, hlavne medzi dospelými a deťmi predškolského veku. Preto aj predkladaná štúdia predstavuje u nás v podstate prvý pokus lingvisticky zachytiť túto problematiku.

Reč dospelých v ich vzájomnom styku sa odlišuje od reči, ktorú dospelí používajú v komunikácii s dieťaťom. V literatúre sa hovorí o špeciálnom registri, ktorý sa v komunikácii s dieťaťom vytvoril v rozličných kultúrach v podstate veľmi podobným spôsobom. Angloamerická literatúra používa termíny *baby talk*, *mothers' speech*, *parental speech*, *nursery language*; v nemeckej literatúre sa hovorí o *Ammensprache*, *Kindersprache*, *Babysprache* (porov. Oksaar, 1977). J. Mistrík (1985b, s. 511) sa zmieňuje o detskom štýle v rámci hovorového štýlu, nijako ho však bližšie neurčuje. Spomínaný rečový register sa charakterizuje ako zjednodušený register (simplified register, Fergusson), resp. expresívno-afektívny register, ktorého hlavnou funkciou je uľahčiť komunikáciu a vyjadriť intímnosť a nežnosť. V doterajšej literatúre (porov. Oksaar, op. cit.) sa vydeleno 34 hlavných znakov, ktorými sa tento špeciálny register vyznačuje. Sú to predovšetkým typické intonačné a paralingválne výrazové prostriedky: pomalšie tempo, starostlivejšia artikulácia, vyššie nasadenie tónu, vylúčenie zložitých konsonantických skupín, ďalej preferenčné využívanie dvojslabičných slov, jednoduchých syntaktických konštrukcií, 3. osoby singuláru, ak dospelý hovorí o sebe, sociálneho zámena *my* a časté využívanie deminutív. Základný register je variabilným fenoménom; mení sa v závislosti od veku dieťaťa, od typu aktivity, v ktorej sa verbálna komunikácia odohráva, a ovplyvňujú ho aj sociálne faktory. Hovorí sa potom o rade AS → BT → CS (adult speech → baby talk → child speech) — reč dospelých → reč vo vzťahu k malému dieťaťu → reč vo vzťahu k dieťaťu. Reč dospelého (hlavne matky) a dieťaťa je tematicky vysoko prediktibilná a objavujú sa v nej také črty, ktoré sa pozorovali pri komunikácii so psom, s trojmesačným bábätkom, s cudzincami i vo vzájomnej komunikácii detí (Pine, 1993), teda v komunikácii s nie plne kompetentným hovoriacim.

Výskum reči dospelých v styku s dieťaťom sa nám zdá užitočný z niekoľkých príčin. Prostredníctvom neho a) získavame reálnu predstavu o tom, aký jazyk deti skutočne počúvajú a aká podoba jazyka ovplyvňuje ich vlastný jazykový vývin, ako sa formuje ich rečová a komunikačná kompetencia, ich vlastné jazykové vedomie; b) získavame predstavu o fungovaní jazyka v specifickej komunikačnej sfére súčasnej jazykovej situácie; c) analýzou jazyka dospelých v styku s dieťaťom môžeme odkryť chápanie postavenia dieťaťa v súčasnej spoločnosti. Ako pripomína E. Lieven (1993), spôsoby, akými sa dospelí rozprávajú, príp. nerozprávajú s dieťaťom, odrážajú základné smerovanie výchovy detí, charakteristické pre isté spoločenstvo, pre istú kultúru.

Doterajšie poznatky o reči dospelých v styku s dieťaťom sa získovali analýzou reči matiek, ktoré sú najprirodzenejším interakčným partnerom dieťaťa. Veľmi málo výskumnej pozornosti sa venovalo analýze reči otcov, prípadne iných dospelých. K výskumu reči učiteľiek materských škôl nás viedol hlavne ten fakt, že v čase, keď náš výskum začínal, vyše 90 % detí predškolského veku od 3 do 6 rokov navštievovalo materské školy. V súvislosti so spoločenskými zmenami posledných rokov je sice toto percento nižšie a pravdepodobne bude klesať, no zrejme ostane ešte dosť veľká časť populácie, ktorá materské školy rozličného typu bude navštievovať.

Charakter komunikácie v materskej škole je utváraný komunikačnými situáciami a komunikačnými udalosťami, ktoré sa viažu prevažne na malú sociálnu skupinu a sú determinované spôsobom organizácie práce materskej školy. Sú spojené s organizačnými činnosťami (príchod/odchod detí, príprava na ďalšie činnosti), ďalej s hygienou, spánkom, stravovaním a s vlastnou pedagogickou činnosťou, ktorú tvoria hry a tzv. zamestnanie, teda cielená učebná činnosť v podobe literárnej, hudobnej, výtvarnej, pracovnej, jazykovej a telesnej výchovy. Priebeh viacerých činností je konvencionalizovaný až ritualizovaný. Malú sociálnu skupinu tvoria deti príslušného veku (najmladšiu vekovú skupinu 3—4-ročné deti, strednú skupinu 4—5-ročné deti a najstaršiu skupinu 5—6-ročné deti; rozdelenie podľa veku sa neuplatňuje absolučne — existujú vekovo nediferencované triedy, resp. menšie materské školy) a jedna, príp. dve učiteľky. Sociálna rola učiteľky v materskej škole je variabilná a je daná psychickými zvláštnosťami a špecifom sociálneho vývoja dieťaťa predškolského veku. Siahá od roly, v ktorej učiteľka supluje matku, cez rolu blízku citovej zainteresovanosti osoby až k vlastnej role učiteľky ako predstaviteľky systému vzdelania a etických noriem spoločnosti (porov. Dostál — Opravilová, 1985).

Základnú výskumnú sondu sme robili v rokoch 1990—1991 v piatich náhodne vybraných materských školách na území mesta Prešova. V Prešove

bolo v tom čase 34 materských škôl, ktoré zamestnávali asi 200 učitelia. Zloženie výskumnej vzorky zodpovedá demografickým údajom o tejto sociálnej skupine. Využili sme metódu pozorovania a neskôr magnetofónového záznamu rečového prejavu 13 učitelia (po štyri v každej vekovej skupine a jedna pracovala v triede s detmi od 3 do 6 rokov). Uvedená vzorka zahŕňala učiteľky všetkých vekových skupín (od skupiny do 20 rokov po skupinu 50 a viac rokov). Všetky boli slovenskej národnosti, okrem jednej všetky bývali v Prešove, mali stredoškolské vzdelanie pedagogického smeru (jedna vysokoškolské) a základnú a strednú školu absolvovali na východnom Slovensku (jedna na západnom Slovensku). Získali sme skoro 24 hodín zvukového záznamu (v prepise viac ako 150 strán textu). Učiteľky boli informované o nahrávaní, cieľ výskumu však presne nepoznali.

Prvý výstup výskumu sa týka podrobnejšej analýzy lexiky. Získaný lexicálny korpus (41 451 slov) sme sa usilovali charakterizovať podľa metód lexicálnej štatistiky (porov. Mistrík, 1969; Sambor, 1972; Sabol – Zimmermann, 1986; Těšitelová, 1987). Rozsah spracúvanej lexiky v jednotlivých súboroch sa pohyboval od 1390 slov (N) a 454 lexém (L) do 4185 slov a 853 lexém. Na základe hodnoty rozptylu ($V_k = 29,84\%$)¹ možno v uvedenom korpuse uvažovať s priemernými hodnotami. Výsledky, ktoré zachytáva tabuľka 1, ukazujú na polytematicosť tohto typu komunikácie.

Tabuľka 1

	I_i	I_g	I_e	I_f	I_{ex}	I_s	$V (\%)$	P	R	D	K
I	4,27	2,57	2,28	6,14	4,85	10,6	46,72	88,6	34,69	84,12	22,55
II	5,33	1,97	1,83	8,34	3,78	12,68	48,24	90,87	27,01	83,19	22,57
III	4,82	2,08	2,11	7,63	4,18	10,75	50,09	89,62	28,0	83,24	22,67
IV	4,12	2,4	2,45	6,25	4,85	12,0	50,35	87,73	34,82	84,37	24,94

I — najmladšia veková skupina, II — stredná veková skupina, III — najstaršia veková skupina, IV — zmiešaná veková skupina;² I_i — index opakovania slova, I_g — index gravitnosti, ktorý poukazuje na stupeň využívania tematických slov v texte, I_e — stupeň exkvizitnosti textu, ktorý určuje stupeň rozptylu slov s frekvenciou 1, I_f — priemerná

¹ Variačný koeficient (V_k), udávaný v percentách, je daný podielom relatívnej smerodajnej odchýlky (867,68) a aritmetického priemeru hodnôt korpusu (2908).

² Výsledky z tejto vekovej skupiny nepokladáme za relevantné, pretože ju reprezentuje len jeden súbor.

frekvencia opakovanych slov, I_{ex} — extenzita slovnika, ktorá je ukazovateľom šírky lexiky, rôznosti výrazu a lexikálnej hутnosti textu, I_s — sklon distribúcie (čím je jeho hodnota menšia, tým je slovná zásoba bohatšia), V (%) — stupeň lexikálnej variabilnosti textu, P — stupeň prediktability lexikálnej jednotky, R — rozsah slovnika, ktorý je ukazovateľom globálnej charakteristiky opakovania slov v teste, D — rozptýlenie slovnika, ktoré poukazuje na silu pásmo slov s frekvenciou 1—10, t. j. zriedkavých slov, K — koncentrácia slovnika, ktorá poukazuje na to, aký podiel slovnika textu pripadá na najfrekventovanejšie slová, t. j. na prvých 10 slov. V uvedenom korpuse to boli tieto slová (usporiadane podľa klesajúcej frekvencie): *a* (relatívna frekvencia 857; medzi prvými 10 najfrekventovanejšími slovami sa vyskytlo vo všetkých 13 súboroch), *byť* (550; 13), *no* (411; 13), *ten* (410; 11), *sa* (349; 8), *na* (294; 11), *tak* (260; 7), *čo* (258; 8), *mat'* (210; 8), *ist'* (186; 7).

Rámcová komunikačná situácia sa rozkladá na tematicky diferencované mikrosituácie, napr. pri rannej hre sa učiteľka deťom venuje individuálne podľa druhu činnosti, ktorú vykonávajú, zdraví a víta sa s prichádzajúcimi deťmi, resp. v rámci globálne zameraného pôsobenia, keď sa všetky deti venujú tej istej úlohe, napr. nácviku piesne, musí prácu organizovať a takisto sa deťom individuálne venovať. Zistené hodnoty sú veľmi podobné vo všetkých vekových skupinách, čo nám umožňuje vyslovit predpoklad o **jednotnej tendencii spôsobu využívania lexiky bez ohľadu na vekovú skupinu detí**; o niečo viac sa odlišujú len hodnoty v I. skupine, v ktorej je výraznejšie zastúpená individuálna komunikácia s deťmi, čím stúpa jej polytematicosť. Zvyšuje sa dôraz na jednotlivé slová, pretože čas, ktorý sa venuje jednej činnosti, je kratší a verbálna komunikácia je o niečo jednoduchšia.³

Okrem aplikácie štatistických metód sme sa charakter slovnej zásoby usilovali zistiť na základe frekvencie a distribúcie slovných druhov, ako aj na základe ich sémantickej a tematickej charakteristiky. Naším cieľom bolo vyčleniť spoločnú slovnú zásobu, akési jadro slovnej zásoby, používané v komunikácii učitelky a detí, a to tak z hľadiska inventáru lexém (L), ako aj z hľadiska ich performatívneho využitia (N). Za exaktný ukazovateľ začlenenia lexémy do jadra slovnej zásoby skúmaného typu komunikácie sme si zvolili výskyt danej lexémy najmenej v šiestich súboroch skúmaného korpusu. Absolútnu frekvenciu slovnej zásoby podľa slovných druhov v jednotlivých vekových skupinách i v celkovom priemere zachytávajú tabuľky 2—5 a grafy 1

³ Túto domnenku by mala objasniť ďalšia podrobná komunikačná a syntaktická analýza získa-ného korpusu.

a 2 (s. 114—115).

Tabuľka 2: Percentuálne zastúpenie slovných druhov vo vekových skupinách (N)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
I	24,3	18,91	17,48	9,73	8,58	6,31	5,5	3,15	1,39	0,72
II	25,13	19,55	18,08	9,59	8,55	6,59	5,63	2,43	1,37	0,85
III	22,7	18,33	17,84	8,62	9,74	5,75	5,69	3,1	1,17	0,36
IV	25,02	20,47	20,01	5,03	9,64	6,31	5,66	2,77	0,35	0,04

1 — slovesá, 2 — substantíva, 3 — zámená, 4 — príslovky, 5 — častice, 6 — spojky,
7 — predložky, 8 — adjektíva, 9 — číslovky, 10 — citoslovcia

Tabuľka 3: Percentuálne zastúpenie slovných druhov vo vekových skupinách (L)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
I	32,18	24,75	7,07	7,91	3,7	3,3	2,29	5,92	2,12	1,32
II	34,4	24,67	7,31	8,98	3,95	3,18	2,54	5,18	1,44	2,08
III	29,38	27,09	6,76	7,96	3,45	2,52	2,58	7,06	1,22	0,71
IV	32,62	27,04	8,02	7,66	3,74	2,67	2,85	6,77	0,9	0,18

Tabuľka 4: Percentuálne zastúpenie slovných druhov (N)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
P	24,23	18,84	17,98	9,18	9,13	6,26	5,55	2,84	1,24	0,61
S	17,46	6,48	17,11	7,03	8,79	6,09	5,1	1,29	1,03	0,11

Tabuľka 5: Percentuálne zastúpenie slovných druhov (L)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
P	34,53	37,29	3,54	7,51	2,35	2,92	1,16	8,33	1,56	2,31
S	4,08	2,86	1,49	1,39	0,82	0,58	0,58	0,61	0,27	0,41

P — priemerný výskyt, S — spoločná lexika

Poradie slovných druhov je podobné parametrickým údajom, ktoré pre dialogickú komunikáciu uvádzaj J. Mistrík (1969, 1985a), v ich poradí sú však niektoré rozdiely: menej frekventované sú predložky (na 7. mieste), naopak, frekventovanejšie sú časticie (na 5. mieste namiesto na 7. mieste). Príčinou môže byť to, že výskum reči učiteľiek vychádza z autentických nahrávok „živej“ reči, kym parametrické údaje J. Mistríka sú odvodeneé z dialógu drámy, teda štylizovanej hovorennej reči. Zistené rozdiely však môžu byť ovplyvnené aj konštrukčne menej náročnou a viac subjektivizovanou rečou dospelého v styku s diefaom.

Porovnanie slovníka a jeho využitia v celom korpuse ukazuje, že spoločný slovník je tvorený slovesami, substantívami, zámenami a adverbiami, čo sú (okrem zámen) hlavné tematicke slová, a spoločné využitie zasa slovesami, zámenami, časticami, adverbiami, spojkami a predložkami. Použitie častic, spojok a predložiek je takmer úplne totožné. Vysoké percento spoločného využitia sa zistilo v skupinách slovies a čísloviek, menšie v skupinách substantív a adjektív.

V úsilí odhalíť jadro slovnej zásoby, resp. lexikálny štandard, lexikálne univerzálie v reči učiteľiek, sústredíme sa teraz na najfrekventovanejšie skupiny slov. Odhalíť spoločný lexikálny štandard umožňuje aj podobné využitie jednotlivých slovných druhov v diferencovaných vekových skupinách. Mierne vyšší výskyt substantív a adjektív a azda aj nižšie zastúpenie citoslovieč a onomatopojí v najstaršej vekovej skupine v porovnaní s najmladšou vekovou skupinou možno povaľať za príznak o niečo „intelektuálnejšieho“ charakteru komunikácie v tejto vekovej skupine.

Slovesá. Údaje o výskytu slovies (frekvenčný rozsah od 21,71 % do 27,82 % N a od 25,9 % do 36,33 % L) ukazujú na priemerne vyššie zastúpenie vo využití ako v slovníku. Najfrekventovanejšie spoločné slovesá:

byť (relatívna frekvencia 550, absolútlna frekvencia 1147, vyskytlo sa v 13 súboroch), *mat'* (300, 627, 13), *ist'* (295, 615, 13), *vediet'* (122, 254, 13), *môcť* (120, 251, 13), *povedať'* (116, 242, 13), *dat'* (106, 222, 13), *chcieť* (77, 160, 13), *vidieť* (74, 155, 13), *musieť* (71, 149, 13), *prísť* (65, 137, 13), *robiť* (65, 136, 13), *sadnúť si* (53, 111, 12), *urobiť* (52, 109, 11), *rozprávať* (52, 108, 12), *sedieť* (46, 95, 13), *postavieť* (37, 78, 12), *stačiť* (34, 72, 10), *páčiť sa* (34, 71, 12), *počkať* (32, 66, 11), *dávať* (32, 66, 11), *hovorieť* (31, 64, 11), *hrať sa* (30, 63, 9), *ukázať* (30, 62, 12), *chodiť* (29, 61, 13), *pozrieť sa* (26, 54, 12), *skúsiť* (24, 61, 9), *cvičiť* (24, 51, 11), *stáť* (22, 45, 12), *vystrieť* (22, 45, 8), *zobrat'* (22, 45, 10), *počuť* (21, 44, 11), *položiť* (20, 41, 11), *volat' sa* (19, 40, 7), *vybrať* (19, 39, 7), *spraviť* (18, 28, 6), *odložiť* (17, 36, 13), *pomôcť* (17, 35, 11), *uložiť* (17, 35, 7), *odnieť* (16, 34, 12), *zahráť sa* (16, 33, 9), *jest'* (15, 32, 10), *stat' sa* (15, 32, 7), *prosíť* (15, 31, 10), *hrať* (15, 31, 9), *nechať* (14, 30, 12), *pozerat' sa* (14, 30, 12), *bývať* (14, 30, 7), *pozrieť* (14, 28, 11), *správať*

sa (13, 28, 8), *vyrovnať* (13, 28, 8), *pozerat'* (13, 27, 11), *nakresliť* (13, 27, 7), *zjest'* (13, 26, 8), *nájsť* (12, 26, 11), *pouklaďať* (12, 26, 9), *spat'* (12, 26, 9), *pracovať* (12, 26, 7), *poznať* (12, 25, 8), *skákať* (12, 24, 10), *začať* (12, 24, 9), *sadnúť* (11, 23, 10), *prosiť si* (11, 23, 9), *myslieť* (11, 23, 9), *ukladať* (11, 23, 9), *umyť* (11, 23, 8), *uviedieť* (11, 22, 10), *urážať* (11, 22, 9), *zaspievavať* (11, 22, 6), *dioniest'* (10, 21, 7), *zabudnúť* (10, 21, 6), *čakať* (10, 20, 7), *učiť sa* (10, 20, 6), *otočiť* (9, 19, 12), *držať* (9, 18, 8), *zaspievavať si* (8, 18, 8), *porozprávať* (8, 18, 7), *kresliť* (8, 18, 6), *upažiť* (8, 18, 6), *vyzerať* (8, 17, 10), *dojesta'* (8, 17, 7), *vybrať si* (8, 17, 6), *nadýchnuť sa* (8, 16, 7), *dostať* (7, 15, 7), *vyskočiť* (7, 15, 6), *bolieť* (7, 14, 8), *vstať* (7, 14, 8), *spievať* (7, 14, 7), *zatlieskať* (7, 14, 7), *báť sa* (7, 14, 6), *chytať* (7, 14, 6), *pochodovať* (7, 14, 6), *poprosiť* (7, 14, 6), *obliekať* (6, 13, 7), *otvoriť* (6, 13, 7), *spadnúť* (6, 13, 7), *stavat'* (6, 13, 7), *ukazovať* (6, 13, 7), *brať* (6, 13, 6), *dať si* (6, 13, 6), *chýbať* (6, 13, 6), *lahnúť si* (6, 13, 6), *rozmýšľať* (6, 12, 7), *urobiť si* (6, 12, 7), *volat* (6, 12, 6), *chytiť* (5, 11, 8), *dvíhať* (5, 11, 7), *potrebovať* (5, 11, 6), *pripraviť* (5, 11, 6), *otáčať* (5, 10, 7), *zobrat' si* (5, 10, 7), *upraviť* (5, 10, 6), *vypítiť* (5, 10, 6), *zacvičiť si* (5, 10, 6), *zopakovať* (5, 10, 6), *kázať* (4, 9, 7), *kričať* (4, 9, 7), *pomáhať* (4, 9, 6), *precvičiť* (4, 9, 6), *znamenat'* (4, 9, 6), *posadať si* (4, 8, 6), *nosiť* (4, 8, 6).

Prevládajú slovesá manipulácie, potom hovorenia, zmyslového vnímania a mentálnej činnosti. Podľa klesajúcej frekvencie a zastúpenia v jednotlivých súboroch možno vydeliť tri základné skupiny slovies:

1. Všeobecné slovesá, t. j. pomocné a modálne slovesá. Porovnanie s parametrickými údajmi ukazuje na preniknutie slovesa *rozprávať* do tejto skupiny a na pokles výskytu slovesa *musiť*.

2. Túto skupinu tvoria prevažne operatívne slovesá označujúce organizačnú činnosť: *sedieť*, *sadnúť si*, *chodiť*, *postaviť*, *stať*, *odložiť*, *položiť*, *pozrieť (sa)*, *pozerat' (sa)*, *hovoriť*, *počuť*, *ukázať*, *skúsiť*, *zobrat'*.

3. Skupina tematických slovies s príznakovým zastúpením pomenovaní najčastejšie vykonávanej činnosti: *jest'*, *skákať*, *hrať (sa)*, *zahráť sa*, *spat'*, *zjest'*, *umyť*, *cvičiť*. Priamo úmerne klesajúcej frekvencii slovies stúpa ich tematizácia. Prirodzene, vydelenie jednotlivých skupín nie je nijako striktné a možno ho chápať iba ako naznačenie istej tendencie.

Substantíva. Z hľadiska využitia (frekvenčný rozsah 15,79—22,09 % N) sú substantíva na druhom mieste, z hľadiska slovníka (frekvenčný rozsah 21,37—29,31 % L) sú to najfrekventovanějšie slovné druhy. Medzi jednotlivými vekovými skupinami sú v ich využití minimálne rozdiely, v slovníku sa ukazuje mierna prevaha substantív v najstaršej vekovej skupine. Minimálne sú zastúpené abstraktné substantíva. Pravé abstraktá predstavujú 0,81 % N a 2,29 % L, nepravé abstraktá 1,88 % N a 3,62 % L. Príznakové je frekvenčné zastúpenie proprií, a to hlavne rodných mien, minimálne priezvisk. Priezviská

vo funkcií oslovenia sa vyskytujú len v spojení s rodným menom, najčastejšie na odlišenie detí s rovnakým rodným menom. Využitie proprií je charakteristické pre dialogický text (porov. Těšitelová, 1991) a v sledovanom korpuse sa v každom súbore dostali medzi 10 najfrekventovanejších substantív. Priemerne sa v prvej desiatke vyskytli 3, no v dvoch súboroch bolo v prvej desiatke najfrekventovanejších substantív až 5 rodných mien. Pretože sa rodné mená vo veľkej väčšine (priemerne 76 %) používajú v hypokoristickej podobe, signalizujú uvedené frekvenčné a distribučné údaje kladne emocionálne zameranú komunikáciu s úzкym kontaktom medzi učiteľkou a deťmi, a to i napriek tomu, že detský percipient je kolektívnym percipientom.

Z hľadiska tematickej diferenciácie možno najfrekventovanejšie spoločné substantíva rozdeliť do nasledujúcich ad hoc určených skupín:

1. pomenovania predmetov a nástrojov: *stolička* (64, 143, 13), *stôl* (40, 130, 13), *obrázok* (32, 66, 6), *farba* (27, 57, 6), *bábika* (17, 35, 6), *vec* (11, 23, 10), *auto* (10, 22, 8), *hračka* (10, 21, 10), *farbička* (10, 21, 6), *tabuľa* (10, 20, 6), *koberec* (9, 19, 9), *koleso* (9, 18, 6), *dvere* (5, 10, 8), *skriňa* (5, 11, 6), *okno* (5, 10, 6);
2. pomenovania zvierat: *mačička* (24, 61, 8), *zajačik* (4, 9, 7);
3. pomenovania osôb: *deti* (119, 249, 13), *dieťa* (62, 130, 13), *chlapec* (32, 67, 11), *mamka* (27, 56, 10), *dievča* (22, 46, 12), *dievčatko* (19, 41, 7), *teta* (17, 36, 9), *pani* (11, 23, 11), *kamarát* (9, 19, 7), *učiteľka* (8, 17, 9), *ocko* (7, 15, 7), *chlapček* (7, 14, 7), *upo* (6, 13, 7), *snehulička* (4, 8, 8);
4. pomenovania výsledkov mentálnej aktivity: *pesnička* (20, 41, 6), *rozprávka* (16, 34, 9), *slово* (9, 18, 8), *rytmus* (4, 9, 6);
5. pomenovania častí tela: *ruka* (87, 187, 12), *noha* (35, 73, 13), *rúčka* (19, 40, 9), *hlava* (18, 37, 12), *chrábát* (15, 32, 9), *nôžka* (15, 32, 7), *špička* (12, 36, 10), *koleno* (12, 24, 9), *kolienko* (11, 22, 7), *ústa* (10, 20, 9), *jazyk* (8, 17, 7), *nos* (7, 14, 7), *oko* (6, 12, 8), *bruško* (4, 9, 6), *prst* (4, 8, 6), *telo* (3, 7, 6);
6. pomenovania jedál a potravín (v tejto skupine sa nevyskytli spoločné lexémy);
7. pomenovania prírodných útvarov a javov: *zima* (21, 43, 7), *sneh* (17, 35, 8), *slniečko* (7, 14, 9), *voda* (6, 12, 7);
8. pomenovania miesta: *miesto* (29, 61, 13), *zem* (18, 38, 11), *trieda* (14, 29, 9), *škola* (11, 23, 8), *škôlka* (7, 15, 7), *záchod* (6, 12, 6), *domček* (5, 10, 6);
9. pomenovania časových jednotiek: *ráno* (13, 32, 9), *deň* (11, 23, 8), *chvíľočka* (10, 20, 8), *čas* (7, 18, 6), *chvíľa* (6, 12, 7);
10. pomenovania „organizačných“ útvarov: *kruh* (27, 57, 8), *strana* (21, 43, 12), *rad* (4, 7, 7);
11. pomenovania zmyslovej, fyzickej a sociálnej aktivity: *pozor* (34, 70, 10), *služba* (17, 36, 8), *cvičenie* (4, 8, 6).

Zámená so svojím skoro 96 percentným spoločným využitím (frekvenčný rozsah 15,21 – 20,56 % N a 6,22 – 8,33 % L) sú tým slovným druhom, ktorý spolu so slovesami najvýraznejšie určuje charakter tohto typu komunikácie. Najfrekventovanejšie spoločné zámená:

sa (423, 882, 13), *ten* (356, 744, 13), *čo* (322, 693, 13), *ja* (272, 567, 13), *tu* (231, 482, 13), *on* (203, 425, 13), *ty* (181, 377, 13), *my* (181, 377, 13), *kto* (154, 322, 13), *vy* (127, 264, 12), *tam* (107, 224, 12), *tak* (94, 196, 11), *taký* (82, 170, 12), *všetok* (78, 163, 13), *aký* (70, 145, 13), *tento* (68, 142, 12), *kde* (66, 138, 13), *ako* (63, 131, 13), *každý* (57, 119, 13), *ktorý* (57, 119, 13), *takto* (39, 82, 12), *sem* (35, 74, 12), *druhý* (29, 61, 7), *svoj* (26, 55, 11), *prečo* (25, 52, 10), *náš* (24, 49, 12), *niečo* (24, 49, 11), *nejaký* (21, 43, 13), *môj* (19, 40, 11), *nič* (19, 39, 12), *tuná* (16, 33, 10), *jak* (11, 23, 7), *nikto* (10, 21, 10), *koľko* (10, 21, 9), *niekto* (9, 18, 11), *sám* (9, 18, 10), *iný* (8, 17, 10), *kedy* (7, 17, 7), *niektorý* (7, 15, 8), *takýto* (7, 14, 7), *tvoj* (7, 14, 7), *váš* (6, 13, 6), *čí* (4, 9, 6), *istý* (4, 9, 6), *tol'ko* (4, 8, 7).

Príznakové je frekvenčné posunutie zámena *kto*, ako aj výskyt operatívnych osobných zámen *ja*, *ty* a *my*, *vy*, ktoré sa vyskytujú v prvej desiatke najfrekventovanejších zámen.

Príslovky. Zastúpenie spoločných N adverbí (celkový frekvenčný rozsah 5,53 – 10,91 %) je vyššie ako zastúpenie spoločných L adverbí (celkový frekvenčný rozsah je 6,87 – 10,65 %). Najfrekventovanejšie spoločné príslovky:

ešte (218, 456, 13), *dobre* (196, 408, 13), *teraz* (172, 360, 11), *už* (114, 237, 11), *výborne* (83, 173, 12), *potom* (50, 102, 13), *dolu/dole* (45, 93, 12), *troška* (41, 86, 12), *krásne* (35, 74, 11), *d'alej* (23, 69, 13), *rýchlo* (30, 63, 13), *veľmi* (26, 55, 12), *vonku* (24, 51, 11), *najprv* (24, 50, 11), *spolu* (22, 46, 12), *šikovne* (22, 46, 7), *dnes* (22, 45, 10), *včera* (19, 39, 7), *poriadne* (18, 38, 9), *dneska* (18, 38, 7), *vysoko* (18, 37, 6), *zas/zasa/zase* (17, 35, 9), *nahlas* (15, 32, 8), *tichučko/tichúčko* (14, 29, 7), *pomaly* (12, 26, 9), *treba* (12, 25, 9), *vbok* (11, 23, 7), *doma* (11, 22, 9), *ticho* (10, 20, 7), *dopredu* (9, 14, 8), *naraď* (8, 17, 9), *d'aleko* (8, 16, 8), *pomaličky* (8, 16, 7), *dlho* (7, 15, 7), *hned'* (7, 14, 7), *slabo* (6, 12, 8), *tíško* (5, 11, 6), *ťažko* (5, 11, 6), *zle* (5, 10, 7), *nabudúce* (3, 7, 6), *možno* (3, 6, 6).

Okrem všeobecných prísloviek *ešte*, *d'alej*, *teraz*, *už* sú proti parametrickým údajom príznakovo posunuté do vyššieho frekvenčného pásma axiologické príslovky *výborne*, *krásne* s kladne hodnotiacim významom, *d'alej* príslovka *troška*, príslovky *rýchlo*, *spolu*, ktoré implikujú organizáciu činnosti detí, a príslovky *dole/dolu*, *vonku*, ktoré sú spojené s niektorými základnými detskými aktivitami — telesnou výchovou a pobytom dnu (porov. aj vysokú frekvenciu substantív *škola*, *škôlka*, *trieda*) a vonku.

Častice. Najfrekventovanejšie spoločné častice:

a (436, 910, 13), *no* (411, 858, 13), *áno* (176, 364, 13), *tak* (159, 322, 13), *ale* (118, 247, 13), *aj* (86, 179, 12), *nie* (74, 154, 13), *dobre* (47, 99, 10), *len* (43, 89, 13), *to* (30,

63, 13), *nech* (27, 57, 10), *tiež* (19, 40, 12), *hej* (18, 38, 6), *prosim* (17, 35, 10), *ta* (15, 31, 11), *iba* (11, 23, 10), *keby* (10, 20, 10), *asi* (9, 19, 9), *až* (9, 18, 9), *však* (9, 19, 6), *ani* (9, 18, 7), *už* (8, 16, 7), *napríklad* (6, 13, 6), *vôbec* (5, 10, 6).

Častice (frekvenčný rozsah 7,8—11,82 % N a 2,69—4,29 % L), hlavne častice *no*, *tak*, *a* fungujú ako expletívne slová, zároveň suplujú pauzu z váhania a sú výrazným textotvorným činiteľom. Nielenže spĺňajú konektívnu funkciu, zároveň text rozčleňujú. Hlavne častice *tak* a *takže* naznačujú textový zlom, najčastejšie spojený so zmenou činnosti detí alebo učiteľky. V porovnaní s parametrickými údajmi, podľa ktorých je časticia *áno* v porovnaní s časticou *nie* menej frekventovaná nielen v slovenčine, ale aj v češtine, nemčine, angličtine, francúzštine, španielčine a ruštine, je príznakové umiestnenie častice *áno* na 3. mieste v poradí najfrekventovanejších spoločných častic s frekvenciou viac ako dvakrát vyššou než časticia *nie*, ktorá je na 7. mieste. Zdá sa, že aj tento údaj potvrzuje zistenia o celkovej kladnej orientácii reči učiteliek vo vzťahu k deťom.

Spojky:

a (520, 857, 13), *ako* (96, 200, 12), *ked'* (94, 207, 12), *tak* (89, 186, 13), *že* (84, 176, 12), *lebo* (83, 174, 12), *aby* (64, 133, 12), *aj* (57, 118, 12), *ale* (47, 99, 12), *alebo* (40, 84, 12), *či* (31, 65, 12), *jak* (17, 36, 7), *ani* (16, 33, 9), *takže* (15, 31, 7), *protože* (10, 20, 7), *ved'* (7, 15, 9), *žeby* (7, 15, 7), *kým* (6, 13, 7), *i* (5, 11, 6), *než* (3, 7, 6).

Predložky:

na (340, 708, 13), *v/vo* (138, 287, 13), *do* (124, 259, 13), *s/so* (87, 181, 13), *z/z/o* (67, 139, 13), *o* (66, 138, 13), *k/ku* (63, 131, 13), *za* (51, 107, 13), *po* (38, 80, 12), *pri* (25, 33, 11), *od* (20, 41, 11), *pre* (13, 27, 11), *pod* (13, 23, 11), *pred* (11, 23, 9), *podľa* (9, 18, 7), *cez* (4, 9, 6), *nad* (4, 8, 6).

Údaje o frekvencii a distribúcii spojok (frekvenčný rozsah 3,96—8,68 % N a 1,9—3,79 % L) a predložiek (frekvenčný rozsah 4,72—6,58 % N a 1,99—3,96 % L) nie sú z hľadiska celkovej charakteristiky lexiky relevantné. Mierny pokles výskytu spojok a mierny nárast výskytu predložiek v III. skupine korešponduje s mierne exaktnejšou štylizáciou prehovoru v tejto skupine. Zaujímavé je azda 2. miesto spojky *ked'*, ktoré ukazuje na časovú situovanosť tohto typu komunikácie (porov. aj pomerne vysoké frekvenčné zastúpenie prísloviek *teraz* a *už*).

Číslovsky:

jeden (59, 123, 10), *dva* (40, 83, 11), *raz* (34, 70, 6), *tri* (19, 40, 9), *štyri* (19, 39, 10), *prvý* (13, 28, 10), *veľa* (13, 28, 8), *málo* (7, 14, 8).

Vplyvom témy a situácie sú číslovsky (frekvenčný rozsah 0,35—2,44 % N a 0,88—4,63 % L) najfrekventovanejšie v I. skupine, pretože v jednom súbore

počas telesnej výchovy učitelka deti rozratúvala do jednotlivých skupín. Najfrekventovanejšie číslovky — lexémy sa aj najviac využívajú (*jeden, dva, prvý, veľa, málo*). Vysoká frekvencia číslovek *tri, štyri, raz* súvisí s odpočítavaním cvičenia detí a súťaží počas telesnej výchovy a rozličných hier.

Adjektíva:

dobrý (35, 74, 13), *velký* (33, 69, 12), *malý* (27, 56, 13), *pekný* (18, 38, 11), *krásny* (17, 36, 12), *celý* (16, 34, 11), *šikovný* (12, 25, 7), *d'alší* (12, 24, 9), *červený* (12, 24, 6), *rád* (11, 23, 9), *zlatý* (11, 23, 8), *posledný* (10, 21, 10), *ostatný* (10, 20, 8), *hotový* (9, 18, 6), *biely* (7, 15, 7), *zelený* (7, 15, 6), *zvedavý* (6, 12, 6), *malickej* (4, 8, 6).

Zvýšené zastúpenie adjektívnych lexém⁴ (frekvenčný rozsah 2,49—3,45 % N a 4,48—7,97 % L) v III. skupine korešponduje s vyššou mierou nominálneho vyjadrovania v tejto skupine. V súlade so všeobecnej tendenciou prevažujú kladne hodnotiace adjektíva (*pekný, krásny, šikovný, zlatý* vo význame „milý, dobrý“, napr. v kontexte *vy ste zlaté deti*).⁵ V ďalšej, menej frekventovanej skupine adjektív sú zastúpené pomenovania farebných kvalít. Charakteristická je absencia adjektíva *čierne*, hoci toto adjektívum je podľa Frekvencie slov v slovenčine (Mistrík, 1969) najfrekventovanejším adjektívom pomenovania farebnej kvality.

Frekvenčne najmenej zastúpenou skupinou sú **citoslovcia** (frekvenčný rozsah 0—1,66 % N a 0—2,99 % L). Najnižšie zastúpenie sa zistilo v III. skupine. Jedinými spoločnými citoslovcami, ktoré sa vyskytli v 6 súboroch, sú „organizačné“ citoslovcia *pšt a čšt*, ktorých ilokučným zámerom je udržať ticho v skupine detí. Organizačný zámer je evidentný aj pri používaní citosloviecu *šup a hop*. Citoslovcia a onomatopoje sa vyskytujú pri komunikácii s témuž život zvierat a napodobňovanie ich „rečí“, prípadne pri rytmických činnostiach, ako je cvičenie alebo prednášanie riekaniek.

Analýza pragmatickej príznakovej lexiky potvrdila vysokú mieru deminutívnosti reči dospelých v styku s dieťaťom. Široko rozvinutá substantívna deminutívnosť je sprevádzaná menej početnými slovesnými, adjektívnymi a adverbiálnymi deminutívmi. Celkový výskyt deminutívnych, hypokoristických

⁴ Ide napospol o vlastnostné adjektíva, výskyt privlastňovacích adjektív je zanedbatelný.

⁵ Porovnanie frekvencie kladne hodnotiacich slov, hlavne adjektív a prísloviek, ukazuje na oveľa výraznejšie zastúpenie pozitívneho hodnotenia. Z celovej N slovnej zásoby je 0,59 % kladne hodnotiacich adjektív a 1,97 % kladne hodnotiacich adverbí oproti 0,06 % záporných adjektív a 0,03 % záporných adverbií. Okrem týchto hodnotiacich slov sa výrazne využívajú emocionálne hodnotiace slová (porov. ďalej) i inherentne hodnotiace substantíva (nezbedník, šašovina, šikuľka, živán) a slovesá (ľutovať, nezbedničiť, páčiť sa, pochváliť, súhlasiť), pri ktorých tiež prevažuje kladná axiológia.

a eufemizujúcich slov je v jednotlivých vekových skupinách takýto: v I. skupine 4,07 % N a 6,85 % L; v II. skupine 3,34 % N a 8,5 % L, v III. skupine 2,45 % N a 5,37 % L, vo IV. skupine 3,63 % N a 5,7 % L. Do úvahy sa v tomto prípade nebrali hypokoristické podoby rodných mien, len hypokoristiká označujúce bližších i vzdialenejších rodinných príslušníkov. Celkový podiel emocionálne príznakových kladne hodnotiacich výrazov v slovnej zásobe je 3,37 % N a 6,61 % L. Znamená to, že priemerne každé 34. slovo je deminutívne zafarbené. Mierne rozdiely vo využití medzi vekovými skupinami naznačujú, že ich použitie klesá priamo úmerne s vekom detí.

Z ostatných pragmaticky príznakových slov sú výraznejšie zastúpené kolokvializmy (*dneska, fajn, fakticky, jak, jako, jaký, kamoška, materská, maródovať, mončičina, šaškovať, uštrikovať, vépeenkár, vždycky*), prípadne slová s terminologickým zafarbením (*drep, cval, kľak, končatina*), pomenúvajúce hlavne pojmy z telovýchovnej oblasti.⁶ Sporadicky sa objavujú knižné slová, augmentatíva, skratkové slová a okazionalizmy. Okazionalizmy (*strihár, bobovačka, kurnica, konica*) sa v reči učiteľiek vyskytovali len ako opakovania detských okazionalizmov. V celom korpuse sa objavilo len jedno pejoratívum (*brucháč*).

Prejav učiteľiek v materských školách je z lexikálneho hľadiska takmer úplne v zhode s platnou kodifikáciou. Sporadicky zistené nespisovné lexémy *kamaše, krabica, krabička, krímitko, lehátko, lízatko, pytel, prádlo, sáčok, ukludniť sa, umývárka, zrovna; bo, duplom, hejze, skakano, rutit, kolo* (vo význame „asi“), *kučať, šak, šicko, šukat, ta, toten* sú charakteristické pre celoslovenskú podobu štandardnej variety slovenčiny, resp. pre jej východoslovenský variant (porov. Slančová — Sokolová, 1993). Výnimku tvorí príznakové posunutie častice *ta* do druhej desiatky najfrekventovanejších slov s výskytom v 11 súboroch. Táto častica tvorí súčasť východoslovenského variantu štandardnej variety slovenčiny a vyskytuje sa aj v prejavoch tých hovoriacich, ktorých jazykový prejav je lexikálne úplne alebo takmer úplne spisovný. Nespisovné jazykové prostriedky možno u učiteľiek materských škôl pozorovať skôr na úrovni syntaxe, menej morfológie, no najviac na zvukovej rovine.⁷

⁶ Odráža to tendenciu, uplatňovanú hlavne v najstaršej skupine, podľa ktorej by sa cvičenie malo organizovať „exaktne“ (porov. Keller, 1987). V nižších vekových skupinách sa viac presadzoval princíp hry, pričom sa uplatňovali aj individuálne rozdiely medzi jednotlivými učiteľkami.

⁷ Pri zmene komunikačnej situácie, napr. keď do triedy vojde niekto z personálu škôlky alebo iná učiteľka, sme pozorovali, že niektoré učiteľky prechádzajú na subštandardnú komunikáciu s vý-

Vychádzajúc z analýzy lexiky, ktorú bude nevyhnutné doplniť o ďalšiu analýzu, možno vzájomnú komunikáciu učiteľky a detí v materskej škole charakterizovať ako polytematickú, hovorenú, dialogickú komunikáciu, založenú na primárnom využití slovies, zámen a častíc. Ide o špecifický typ dialógu, pri ktorom sa prekrýva aspekt pedagogického pôsobenia a aspekt bežného dialógu, pričom prevláda pedagogický aspekt. Pedagogický aspekt je podmienený komunikačnou situáciou, určovanou vzťahom učiteľka — skupina detí, bežný dialóg zasa vzťahom učiteľka — dieťa ako individuálny partner. Reč učiteľky je situovaná, konkrétna, explicitná a konštrukčne pomerne jednoduchá. Je výrazne **organizačne** zameraná a aj napriek vysokej „povelovosti“ je celkovo **pozitívne** orientovaná. Táto pozitívna orientácia s vysokou mierou rešpektovania detského príjemcu sa v charakteristike lexiky výrazne odráža. Reč učiteľky je zároveň operatívna, kontaktová s vysokou mierou sociatívnosti. Hoci v jednotlivých súboroch existujú individuálne rozdiely, v lexikálnom štardarde najfrekventovanejších lexém jednotlivých slovných druhov sa výraznejšie neprejavujú. Z hľadiska lexiky ide o spisovnú komunikáciu s prvkami štandardnej variety slovenčiny. Tieto fakty odrážajú spomínanú variabilnú sociálnu rolu učiteľky v materskej škole, ktorá supluje rolu matky, spĺňa rolu ústretovo naladeného priateľského partnera a napokon rolu učiteľky ako organizátorky činnosti i ako predstaviteľky systému vzdelania a etických noriem spoločnosti.

Literatúra

- DOSTÁL, A. M. — OPRAVILOVÁ, E.: Úvod do předškolní pedagogiky. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1985. 256 s.
- KELLER, S. a kol.: Telesná výchova v materskej škole. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladatelstvo 1987. 304 s.
- LIEVEN, E.: Crosslinguistic and crosscultural aspects of language addressed to children. In: Input and interaction in language acquisition. Ed. by C. Galloway and B. Richards. Cambridge University Press 1993.
- MISTRÍK, J.: Frekvencia slov v slovenčine. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1969. 728 s.
- MISTRÍK, J. (1985a): Frekvencia tvarov a konštrukcií v slovenčine. Bratislava, Veda 1985. 320 s.
- MISTRÍK, J. (1985b): Štylistika. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladatelstvo 1985. 584 s.
- OKSAAR, E.: Spracherwerb im Vorschulalter: Einführung in die Pedolinguistik. Stuttgart — Berlin — Köln — Mainz, Kohlhammer 1977. 235 s.

neznačené zastúpenými nárečovými prvками, prípadne na nárečie, takže deťom nie sú tieto variety neznáme ani v inštitucionálnom prostredí, pravda, len v ohraničenej komunikačnej sfére.

PINE, J. M.: The language of primary caregivers. In: Input and interaction in language acquisition. Ed. by C. Galloway and B. Richards. Cambridge University Press 1993.

SABOL, J. — ZIMMERMANN, J.: Štatistika. Exaktné metódy v jazykovede a v literárnej vede. Košice, Univerzita P. J. Šafárika 1986. 158 s.

SAMBOR, J.: Słowa i liczby. Zagadnienie językoznawstwa statystycznego. Wrocław, Ossolineum 1972.

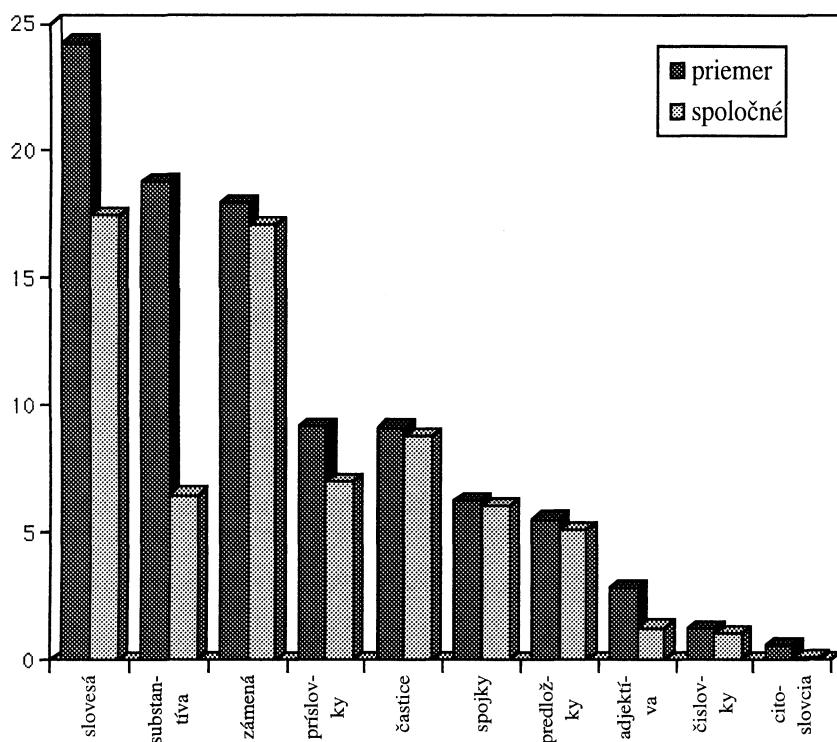
SLANČOVÁ, D. — SOKOLOVÁ, M.: The norms of spoken communication in East Slovakia. Slovo a slovesnosť, 54, 1993, s. 220—224.

TĚŠITELOVÁ, M.: Kvantitativní lingvistika. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1987. 187 s.

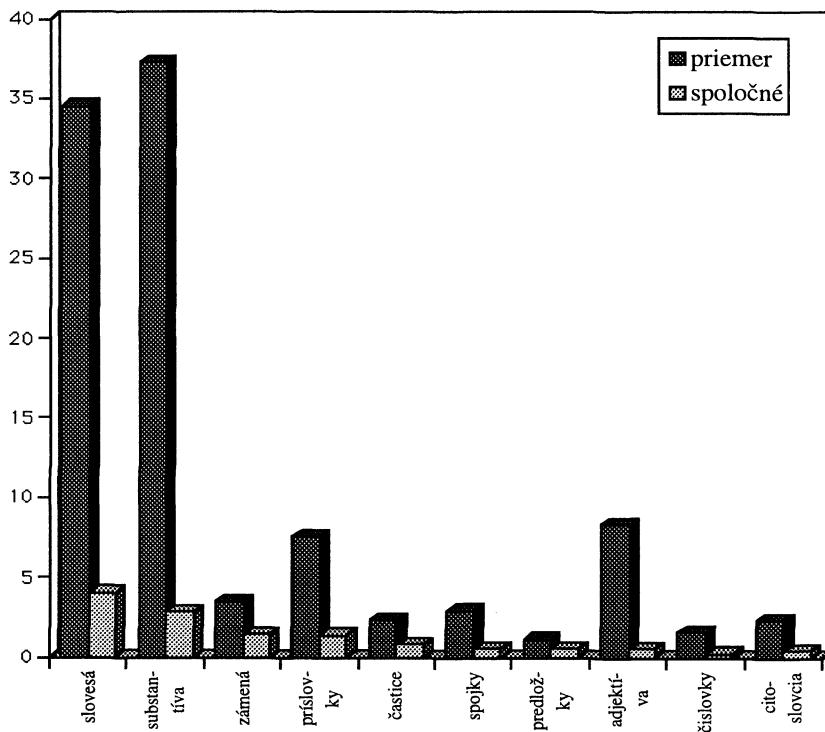
TĚŠITELOVÁ, M.: O frekvenci slov v dialogu a monologu. Slovo a slovesnosť, 52, 1991, s. 109—122.

Graf 1

Percentuálne zastúpenie slovných druhov N

Graf 2
Percentuálne zastúpenie slovných druhov L

JAZYKOVÁ SITUÁCIA VO VYBRANÝCH REGIÓNOCH SLOVENSKA

SOCIOLINGVISTICKÝ PROFIL BEŽNEJ HOVORENEJ KOMUNIKÁCIE V BANSKEJ BYSTRICI (90. ROKY)

Vladimír Patráš

Pri pokuse o lokalizovanie, opis a funkciu charakteristických znakov a vlastností nepripravenej hovorenej komunikácie v konkrétnej mestskej makrosociete vychádzame z axiomu: súčasné mesto (v opozícii voči vidieku) sa manifestuje ako viacrozmerský typ sociálno-priestorového usporiadania spoločnosti so zložitou, vnútorne hierarchizovanou štruktúrou. Treba zdôrazniť, že takto chápany pojem mestskej jednotky nevyjadruje len tzv. urbanizačno-materiálne špecifiká (priemyselné podložie, dopravná sieť, bytové podmienky, zásobovanie a pod.), ale predovšetkým svojrázny sociálny kontext. Pestrej vertikálnej (vekovo-generačnej) a horizontálnej (socioprofesiovej) stratifikácií obyvateľstva potom celkom prirodzené zodpovedá aj zložitejší, komunikačne plastickejší ústny dorozumievací útvar.

Je zrejmé, že každá mestská aglomerácia sa vyznačuje osobitým profilom nepripravenej hovorenej komunikácie, závisiacim od konkrétnych (historických, ekonomických, geografických, kultúrnych) podmienok a predpokladov. Spontánne komunikáty obyvateľov mesta — príslušníkov charakteristických mestotvorných makrospoločenstiev, príp. rôznych (vekových, vzdelanostných, profesiových, konfesijných, záujmových atď.) mikrosociet — sa v kontexte so všeobecnými sociálnymi podmienkami nasycujú jazykovými elementmi, zložkami a mechanizmami rozličnej provenience. Pravda, bežné hovorené komunikáty sa v konečnom dôsledku „dodaļujú“ práve zásluhou zväzku sociodemografických dát komunikantov.

Pri vymedzovaní statusu nepripraveného hovoreného prejavu v mestských podmienkach treba operovať s vektorom hovorenosti/hovorovosti. Rozlišujeme pritom hovorené prejavy — všetky ústne jazykové útvary akéhokoľvek štýlu a žánru, ktoré sa realizujú v bežnej dorozumievacej sfére — a hovorové prejavy patriace fakticky len k hovorovému štýlu (porov. Lesnák, 1980, s. 15), príp. vypĺňajúce komunikačný priestor medzi spisovným jazykom a jazykom bežnej komunikácie (tzv. hovorová slovenčina; porov. Bosák, 1993, s. 174).

Hovorenosť pri funkčnej konfrontácii s termínom hovorosť nadobúda širšie, ale zároveň menej zreteľné kontúry (samořejme, ak hovorosť chápeme ako charakteristickú črtu ústnych prejavov len nositeľov spisovnej formy jazyka). Táto nevyhranenosť v konečnom dôsledku ovplyvňuje aj nejednoduchú štrukturáciu a vnútornú stratifikáciu bežnej nepripravenej komunikácie v súčasnom meste. Aby takýto útvar bolo možné precíznejšie poznať a exaktnejšie profilovať, je nevyhnutné konkretizovať časopriestor (v našom prípade je to Banská Bystrica v prvej polovici 90. rokov) a načrtmúť jeho historické, geografické a jazykovo-komunikačné podmienky a predpoklady.

Banská Bystrica je mesto strednej veľkosti (asi 85 tisíc obyvateľov) lokalizované v Zvolenskej kotline (nadmorská výška 352 metrov) po oboch brehoch rieky Hron. Pôvodne slovanská osada (lat. Bistrica, nem. Bistritz, maď. Besztercebánya) patrila do zvolenského panstva. Mestské výsady a nový názov Neosolium (lat.), Neusohl (nem.) nadobudla lokalita v roku 1255. Mesto sa rozvíjalo a do európskeho kontextu sa postupne dostávalo ako centrum ťažby striebra a medi. Záujem o drahé kovy prilákal do oblasti stredného Hrona nemeckých kolonistov. Tí po otvorení výnosných baní počas niekoľkých storočí ekonomicky, politicky a jazykovo ovplyvňovali život v meste i v jeho okolí.

S rozvojom baníctva sa menila aj sociálna štruktúra obyvateľstva Banskej Bystrice. Ťažiaci baníci — robotníci postupne opúšťali mesto a sústredovali sa do osád blízko samotných baní (Špania Dolina, Piesky, Ľubietová, Staré Hory); v meste zväčša ostali len banskí úradníci a bohatí nemeckí podnikatelia. Prílivom migrantov z okolitých poddanských a povozníckych osád a mestečiek silnelo v meste popri obyvateľstve nemeckej národnosti aj slovenské spoločenstvo (remeselníci, obchodníci, tovariši, nádenníci, sluhovia).

Koexistencia dvoch etník zasiahla aj sféru dorozumievania: osadníci z okolia, ale i slovenskí pristáhivalci v novom pôsobisku reagovali na expandzívnosť „tvrdie“ nemčiny vo svojich dialektoch protichodne, a to bud’ a) prispôsobením (depalatalizáciou konsonantov, ktoré boli pôvodne mäkké), alebo b) palatalizáciou konsonantov *d*, *t*, *n*, *l*, ktoré boli pôvodne tvrdé (tzv. sekundárna mäkkosť: *d'ím*, *do d'ed'iňi*, *mot'ika*). Relikty druhotného mäkčenia ako charakteristická črta fungujú aj v bežných hovorených komunikátoch súčasných obyvateľov Banskej Bystrice (bez rozdielu veku), ktorých s miestnymi dialektmi spájajú silnejšie kontakty.

Po ére protitureckých vojen a stavovských povstaní sa baníctvo stalo nerentabilným odvetvím. Mesto sa však ďalej ekonomicky rozvíjalo vďaka svojej polohe (križovatka obchodných ciest) i surovinovej báze (drevo, stavebné hmoty). Formovala sa zástavba mesta a vzrástal počet obyvateľstva, a to jednak v dô-

sledku populačného vývoja, jednak ako rezultát urbanizačno-administratívnych zásahov (príčlenenie viacerých blízkych obcí k mestu). V súčasnosti je Banská Bystrica ekonomickým, školským, kultúrnym a turistickým centrom stredoslovenského regiónu. Sociologicky ju možno charakterizovať ako hospodársky a funkčne zmiešanú jednotku so značným zastúpením priemyslu, služieb, školstva, malých a stredných podnikateľských aktivít.

Pre mesto ako osobitú sociálno-ekonomickú jednotku je okrem historických a geografických podmienok a špecifík príznačná aj nerovnorodá výrobná činnosť. Táto skutočnosť sa odráža v nehomogénnosti štruktúry mestskej makrosocietys, teda aj v existencii viacerých jazykových kolektívov a spoločenstiev. Jednotlivé jazykové skupiny v závislosti od cieľov a komunikačných situácií využívajú rozličné variety národného jazyka v širokom diapazóne — „školskou“ (kodifikovanou) varietou slovenčiny počnúc cez formujúcu sa hovorovú slovenčinu, dialekty viacerých územných úrovní, sociolekty, prvky, zložky a mechanizmy ino jazykových sústav až po expanzívne idiolektové komponenty.

Je zrejmé, že v mestských podmienkach nemožno globálne uvažovať o nejakom jednoznačnejšom systémovo-komunikačnom útvare (akým je napr. spisovný jazyk, resp. dialekt), ale o komunikačnom konglomeráte, ktorý sa manfestuje ako vyššia sociálno-funkčná varieta národného jazyka, teda ako prienik viacerých autonómnejších variet. Prvky, zložky, príp. mechanizmy z jednotlivých variet využívajú hovoriaci v konkrétnych komunikačných situáciách podľa komunikačných cieľov a individuálnych sociálnych podmienok tak, že komunikáty sa profilujú ako súbory parcelátov viacerých variet. Takýto plastický útvar sme už v etape prvotných výskumov bežnej nepripravenej komunikácie v meste nazvali **hovorenou podobou slovenčiny v meste** (HPSM; porov. Patráš, 1990).

Z chápania HPSM možno okrem iného vyvodiť aj myšlienku o dichotomickom vzťahu medzi relatívne koncizným výsledným stvárnením komunikátov a variabilnou vnútornou štrukturáciou mestského komunikačného konglomerátu. Pri realizovaní HPSM v bežnej hovorenej komunikácii ako výstavbové prostriedky participujú konštantné (špecifickosť mestskej aglomerácie; vek, vzdelanie, sociálne zaradenie, miesto najdlhšieho pobytu komunikantov) a premenné jednotky (módnosť, gestačnosť, recessia atď.) umocňované osobitosťami komunikačných aktov. Plastickosť a adaptabilnosť mestského komunikačného konglomerátu potom umožňuje vytvárať spojivá medzi konkrétnou HPSM a HPSM iných miest, príp. celonárodným hovoreným univerzom. Výsledkom takejto koexistencie je a) vnútorné obohacovanie HPSM prvkami a prostriedkami variet s celonárodnou pôsobnosťou; b) transfer expanzívnych prvkov, zložiek

a mechanizmov konkrétnej HPSM do sféry národného jazyka. Okrem vnútornnej pružnosti je teda HPSM aj vyššou sociálno-funkčnou varietou, ktorá je zdrojom pohybu v národnom jazyku.

Komunikačnou bázou, na ktorej dochádza k uskutočňovaniu komunikačných udalostí, je v meste vo všeobecnosti priestor spisovná (kodifikovaná) varieta — lokálny dialekt, príp. polodialekt (s absenciou primárnych znakov dialektu, teda najnápadnejších odchýlok od spisovnej normy; porov. Švejcer — Ničkoškij, 1983, s. 107). Obidva póly okrem toho, že v HPSM fungujú ako pres tížne variety, vytvárajú zároveň rámec funkčného priestoru, v ktorom sa môžu uplatniť aj iné variety národného jazyka. Treba však zdôrazniť, že rozhodujúcu úlohu pri operatívnom výbere, usporiadanií a využívaní viacerých variet v bežnom dorozumievaní hrá vektor spontánnosti modifikovaný konštantnými a premennými sociokomunikačnými parametrami hovoriacich.

Je známe, že nárečová varieta v posledných troch desaťročiach aj v spontánnom dorozumievaní preskupuje svoje pozície. Nechceme tým povedať, že je od súdená na zánik. Výskumy HPSM signalizujú, že (miestny, regionálny) dialekt funguje ako mestská mutácia (polodialekt), príp. plní iné ako výhradne dorozumievanie ciele: podporuje gestačnosť, manifestačnosť, zatraktívňovanie osoby, resp. jazykového prejavu expedienta/ironizovanie percipienta alebo tretieho, spravidla neprítomného účastníka komunikačnej udalosti. Pôsobenie dialektu s týmito cieľmi sa uskutočňuje v Banskej Bystrici pomerne bezproblémovo a — ako ukazujú najnovšie sondy — nadobúda všeobecnejšie dimenzie, t. j. funguje aj v iných slovenských mestách.

Mestský dialekt, príp. polodialekt si v Banskej Bystrici stále zachováva tieto znaky: 1. fungovanie diftongov v nezmenenej podobe (okrem typu *d'iouka*); 2. výskyt nízkeho stredného vokálu *ä*, a to aj v pozíciiach po velárach (typy *kärovat'*, *gät'e*); 3. len tvrdé *l* v pozícii pred vokálmi *a*, *o*, *u* (typ *gula*); 4. nadužívanie mäkkých konsonantov *d'*, *t'*, *ň*; 5. redukcia spoluhláskových skupín *-st-/z-* na *-s-/z-*, napr. *šťasliví*, *prázni*; 6. subst. mask. zakončené na *-k*, *-g*, *-h* a fem. na *-ka*, *-ha*, *-cha* majú podoby podľa vzorov *stroj* a *ulica* (nom. pl. *vŕtahe*, *kŕke*; *haluške* na *miski*); 7. dat. a lok. sg. vzoru *žena*, gen. sg. vzoru *ulica* a *dlaň* majú tvar s *-i*: *f Prahi*, *na perinku*, *z Bystrici*, *do maštali*; 8. adj. sa používajú v tvaroch *pekní*, *peknúo*, *peknje/peknje*, *dobrīho*; 9. výskyt osobitných podôb *rias[t']*; *nak* „nech“, *nahat* „nechat“; 10. hojný výskyt lexém nemeckého a maďarského pôvodu, ktoré sú nezriedka deformované. Treba dodať, že elementy, ktoré nemajú povahu jazykového znaku, sú ako konštituenty HPSM spravidla najpríznakovejšie.

Ukazuje sa, že nenásilná spolupráca obidvoch pôlových variet v HPSM reprofiluje aj jazykové vedomie komunikantov. Obyvatelia Banskej Bystrice už

nevidia najvyšší cieľ nepripraveného ústneho dorozumievania len v dosahovaní jeho spisovnej úrovne. Za najdôležitejší cieľ v spontánnej interpersonálnej komunikácii považujú pohotové, efektívne/efektné a popri tom charakterizačno-individualizujúce vyjadrovanie. „Školskú“ varietu slovenčiny ponímajú ako jednu z viacerých možností; uvedomujú si pritom systémové odlišnosti spisovného a nespisovného dorozumievania. Spisovnú normu všeobecne považujú za optimálny stav, ale niektoré kodifikované parceláty v bežnej hovorenej komunikácii považujú za nefunkčné. (Až 60 % komunikantov nepreferuje v každodennom dorozumievaní „správnu“, t. j. spisovnú komunikáciu; porov. výsledky ankety z výskumu HPSM — Patráš, 1992a, s. 11.)

Profil nepripravenej hovorenej komunikácie aj v mestských podmienkach zastrešujú ciele (zábery) a téma rozhovoru. Medzi jednotlivými vekovými, profesiovými, záujmovými a i. mikrosocietami však existujú odlišnosti. Ako základný faktor vnútornnej diferenciácie a kľúčový normotvorný činiteľ v HPSM figuruje v súčasnosti predovšetkým vek komunikantov, potom prostredie, temporálny moment (časový priestor na formulovanie komunikátov), regionálny pôvod, až potom vzdelanie a sociálne zaradenie (porov. aj Patráš, 1991, s. 200). Výraznejšia preferencia vzdelanostného faktoru sa manifestuje pri komunikácii s intelektuálne náročnejším tematickým spektrom (napr. odborná problematika), príp. vtedy, ak sa neoficiálna/polooficiálna komunikácia presúva k oficiálnemu pólu.

V mechanizme HPSM dominuje ako jeden z centrálnych princípov snaha o ľahkú výslovnosť a pohodlnú manipulovateľnosť so zvukovými elementmi, príp. súbormi. Tento jav je príznačný pre príslušníkov všetkých vekových štruktúr bez vzdelanostných a sociálnych rozdielov. Zliahčovanie výslovnosti (predovšetkým vypúšťanie samohlások a redukcia diftongov, napr. *môž[e]me*, *ved[i]et*, *mus[i]et*, *m[u]oj*, *p[u]ojd'eme*, *hrúza*; vypúšťanie spoluuhláskových skupín, napr. -*ti*-, -*tl-/dn-*, -*dň*-, -*dl*-, -*stn*-, -*stň-/zdn-*, -*zdň*-, -*stl-/zdl*- a pod.) však nadobúda v jednotlivých vekovo-generačných skupinách odlišné dimenzie.

V komunikátoch starších osôb (nad 60 rokov) sa zjednodušovanie výslovnosti približuje stavu v nárečiach. Starší komunikanti (prevažne s nižším vzdelaním) nezriedka redukujú artikulačne náročnejšie spojenia hlások až po hraniču zrozumiteľnosti: *štas[t]ňe d'eťi*, *štas[t]l'ivie sviatke*, *dáž[d]ňike*, *práz[d]ňiňi*, *s[t]reda*, *f pros[t]rjetku* a pod.

V komunikátoch mladšej a strednej generácie (bez rozdielu vzdelania a sociálneho kontextu) sa nanajvýš uplatňujú artikulačne jednoduchšie črty charakteristické pre polodialekt, napr. zánik spoluuhláskových zložiek a vytváranie kľzávohého pseudovokalického spojenia: *še[stíd]jesiat*, *pe[ťd]jesiat* a pod.

Zjednodušovaniu hláskových súborov sa v bežnej hovorenej komunikácii nevyhýbajú ani profesionálni používatelia spisovného jazyka. Tí však zväčša neutralizujú spoluľáskové skupiny na hraniciach slovných tvarov (morfém) v kontraste so zhodnými, príp. štruktúrne príbuznými konsonantmi, ktoré majú odlišnú vlastnosť korelačného príznaku, napr. *ta[m] má, tera[z] si otvoríš, o[n] ňemá, vie[š] že, je[j] ju priňes[t], ve[d'] doftedy* a pod. V oficiálnych/polooficiálnych ústnych prejavoch dokážu komunikanti zjednodušovanie výslovnosti bez problémov obmedziť na prípustnú normovanú hranicu (porov. Kráľ, 1988).

Osobitým javom (s nadgeneračnou a nadregionálnou platnosťou), ktorý súvisí s výslovnosťou hláskových súborov, je mutilácia rečových elementov (napr. metatézy *kareláp, pernamentka, pirulka, d'elako* a pod.). Skomoleniny sa tvoria z rozličných pohnútok: môže to byť snaha o rýchle odovzdanie informácie, momentálny zdravotný stav, ale aj neznalosť príslušnej podoby, gestačnosť, príp. preexponovaná expresivnosť komunikácie. Rozdiely pri uplatňovaní deformovaných podôb už majú generačné pozadie: v komunikácii stredných vekových skupín (nad 40 rokov) ide zväčša o ich spontánne využívanie, kým generácie do 39 rokov (bez vzdelanostného hierarchizovania) zväčša poznajú náležité formy a mutilácie využívajú pri spontánnych, úzko súkromných, príp. mikroskupinových a priateľských rozhovoroch ako prostriedky upevnenia dialogickosti, zmenšenia medziosobných komunikačných dištancií a pod. Zdá sa však, že v skupinách mladších komunikantov už ide o znižovanie spontánnosti a upevňovanie gestačnosti v komunikátoch.

Fonická stránka HPSM v Banskej Bystrici obsahuje prvky, zložky a mechanizmy, ktoré sú charakteristické pre ústnu komunikáciu vo všeobecnosti: uvoľnenosť, zjednodušovanie artikulácie, účelnosť/účelosť uprednostňovania niektorých zvukových podôb. V konečnom dôsledku sa takýto proces odráža aj na profilovaní väčnejšej komunikačnej normy HPSM (v užšom význame), ktorá sa konštituuje ako prienik viacerých noriem, a to na základe vnútorného — vekového, socioprofesiového a i. — rozvrstvenia HPSM (Patrás, 1991, s. 201).

Jednotlivé mikrosociety obyvateľov mesta ovplyvňujú fonický komunikačný subsystém HPSM rozličnou mierou. Vysoký stupeň vokalických a konsonantických zjednodušení, značné uplatňovanie palatalizovaných korelátorov *d'*, *t'*, *ň*, sporadický výskyt otvoreného *ä*, nahradzanie diftongov a vokalických skupín samohláskami — to sú charakteristické črty komunikátov starších hovoriacich (nad 60 rokov). Príslušníci tejto generácie obyčajne získali základné alebo nižšie stredné vzdelanie, zväčša poznajú lokálne dialekty, príp. ich mestské deriváty, a pôsobili (pôsobia) v robotníckych profesiách, technicko-administratívnej

oblasti či sfére malého a stredného podnikania (remeselníci, živnostníci, obchodníci a pod.). V týchto sociodemografických skupinách vznikajú najvýraznejšie špecifika fonického komunikačného subsystému HPSM.

S klesajúcim vekom a vyšším vzdelaním používateľov HPSM sa znižuje aj výskyt hláskových zmien, ktoré sú charakteristické pre HPSM. Komunikanti vo veku do 39 rokov zväčša poznajú systémové odlišnosti medzi spisovnou a nárečovou varietou HPSM. Ovládajú pestrejší repertoár zvukových prostriedkov, ale nie vždy chcú/dokážu z neho vybrať adekvátny (komunikačne primeraný) komponent. Celkove majú sklon favorizovať spisovné (hovorové) parceláty. Na druhej strane sa snažia aktualizovať spisovnú normu vnášaním stôp dialektu (sociolekta) do svojej komunikácie, módno-recesným zaraďovaním nestruktúrnych prvkov a pod. Komunikanti, ktorí ukončili povinnú školskú dochádzku, študujú, príp. nadobudli stredné a vyššie (humanitné) vzdelanie (15 – 39-roční), prejavujú pomerne vyhranený postoj k spisovnej norme (kodifikáciu), pretože nezriedka disponujú značným stupňom jazykovej sebkontroly (porov. Patráš, 1992a).

Značná migrácia obyvateľstva súčasných miest, ktoré v dôsledku unifikoványch bytových podmienok vo väčšine súčasných mestských aglomerácií nevytvára pevné väzby so svojím bydliskom, prináša aj do banskobystrickej HPSM niektoré črty príznačné pre HPSM iných slovenských miest. Tieto črty pomáhajú určovať všeobecnejšie konstituenty viažuce HPSM k fenoménu bežnej hovorenej komunikácie v mestách a zároveň odrážajú vekové, socioprofesiové a záujmové špecifika konkrétnej HPSM.

Medzi spoločné (stredoslovenské, resp. celonárodné) charakteristické črty fonického subsystému bežnej hovorenej komunikácie, ktoré sa uplatňujú aj v HPSM Banskej Bystrice, patria: 1. rastúca konkurencia *e/a* voči pôvodnému *ä*; 2. elidovanie samohlások a redukcia diftongov na monoftongy (typ *môž[e]me*); 3. preferovanie len stredového variantu *l* v pozíciach pred *e*, *i* a tvrdého *l* v pozíciach pred *u*, *o*, *a*, hoci sa jeho mäkkosť v písanej forme naznameňa mäkčenom: *lucký, malovať, gula*; 4. zjednodušenia konsonantických skupín rôzneho druhu a pod.

Medzi špecifiká, ktoré poukazujú na lokálne sociálnokomunikačné zdroje HPSM v Banskej Bystrici, patria: 1. variabilné využívanie otvoreného *ä* v dorozumievaní starších komunikantov: *d'eváť, päť*, ale už *d'evá[t']d'esjatpeť*; 2. sporadicke používanie *l'* v pozíciach pred *u*, *o*, *a*; 3. vypúšťanie polovokalického *i*, príp. úžinového *j*: *z[ijj]edla, in[ijj]ekcija*; 4. pestrý inventár znelostných neutralizácií a zjednodušení zdvojených spoluhlások podporujúci splývavú výslovnosť a pod.

Terénne výskumy HPSM naznačujú, že fonický komunikačný subsystém v banskobystrickej mutácii relatívne značne korešponduje s celonárodným (hovoreným) variantom slovenčiny. Zároveň však sebazáchovne konzervuje vlastné charakteristické zvukové prostriedky a mechanizmy. Účelovo vzdoruje assimilačným tendenciám, ale zároveň slúži ako jeden z konštituentov vyšej (nad-regionálnej) hovorovej variety spisovnej slovenčiny — hovorovej slovenčiny, ktorá má ambície pôsobiť ako funkčné komunikačné univerzum, pretože jej oprávnenosť a životaschopnosť je podložená úzom a dynamickými komunikačnými normami.

Lexikálny inventár spontánnych hovorených komunikátov ako najtvárnejší a najexponovanejší substitútny systém podlieha najväčším zmenám. Práve v oblasti lexiky dochádza k maximálnemu funkčnému prieniku celonárodnej relevantnosti s miestnymi (skupinovými) komunikačnými normami. Spontánosť ako rozhodujúci parameter však pritom „tlaci“ na expedienta, na jeho slovník a značnou mierou ovplyvňuje konečné stvárnenie komunikátu. Pravda, lexikálnu náplň spontánnych hovorených komunikátov okrem komunikačnej situácie, mimojazykového kontextu a psychofyziologických daností expedientov ovplyvňuje aj súbor sociálno-komunikačných osobitostí: a) módnosť/variabilnosť — tradicionalizmus/stereotypnosť; b) jazyková hra, vtipnosť, nápaditosť — klišéovitosť, traforetnosť, bezduchosť; c) emocionálnosť — vulgárnosť; d) intelektualizácia — demokratizácia; e) jadrosť, koncíznosť — obraznosť, rožvláčnosť a pod.

Zreteľnejší príklon k niektorému členu z dvojice protikladov do značnej miery závisí od postojov k národnému jazyku. Komunikanti s aktívnym vzťahom k spisovnému vyjadrovaniu (profesionálni používateelia jazyka — lektori, učiteľia, redaktori, ale aj manažéri, reklamní agenti, pracovníci realitných kancelárií, bankoví úradníci a pod.) zvyčajne prejavujú v spontánnom dorozumievaní okrem starostlivejšieho výberu lexém aj sklony k jazykovej hre, žartu, estetizovaniu verbálnych prejavov. Komunikanti s pasívnym vzťahom k spisovnému vyjadrovaniu sa sústredujú predovšetkým na nominačné procesy; súčasne sa nezriedka pokúšajú eliminovať problémy spojené s adekvátnym zvládnutím komunikačných situácií. Využívajú pritom rozličné pomenovania, termíny, frázy, ktoré zachytili v masovokomunikačných prostriedkoch, bez toho, aby hlbšie uvažovali o ich vhodnosti (porov. Oravcová, 1990, s. 105).

Materiál z výskumu bežnej nepripravenej komunikácie v Banskej Bystrici podporuje myšlienku o relatívne jednoznačných pozíciách hovorenej podoby (spisovnej) slovenčiny v bežných komunikátoch obyvateľov tohto stredoslovenského mesta. Ani priorita a všeobecne pevný status tejto variety však nezaručuje dostatočnú imunitu voči (viac či menej zámernému) narúšaniu spisovného

vyjadrovania. Ako filter prieniku príznakových lexém funguje faktor komplexnej hovorenosti. Táto vlastnosť podporuje neustály pohyb v konglomeráte HPSM a zabezpečuje pokrytie komunikačných potrieb v akomkoľvek okamihu bez ohľadu na komunikačné situácie a účastníkov komunikačných aktov.

Spontánosť ako jeden z kľúčových parametrov v HPSM podstatne ovplyvňuje výber slov a slovných spojení. Potreba rýchlej a bezšumovej výmeny informácií popri značnom využívaní kolokvializmov podnecuje aj sklonky k automatizovanému výberu lexém, vysokú frekventovanosť jednoslovných pomenovaní, príp. zjednodušených univerbizovaných variantov, množstvo kontaktových, deiktických a expletívnych elementov atď.

Na prevahu nominačných modelov a nivelizujúco-schematizujúcich šablón komunikanti reagujú intelektualizačnými sklonmi (eufemizovanie, multiverbičné postupy — príznačné pre bežnú spontánnu komunikáciu —, slang a slangizmy, tabuizmy ako výplnkové parceláty a pod.).

Najstarší príslušníci mestského komunikačného spoločenstva (nad 60 rokov) nezriedka nasycujú svoje komunikáty výrazivom, ktoré pochádza z miestneho dialekta, príp. polodialektu. Nositelia nárečového vyjadrovania s elementárnym alebo nižším odborným vzdelením využívajú takmer dve tretiny slov a tvarov poukazujúcich na ich (nárečový) pôvod. Pravda, nejde len o samotné dialektizmy. Viacero miestnych nárečových príznakov totiž korešponduje s osobitou fonickou, príp. gramatickou stránkou bežnej spontálnej komunikácie v Banskej Bystrici.

Z dejín mesta je zrejmé, že slovenčina a v rámci nej predovšetkým sféra bežnej spontálnej komunikácie v Banskej Bystrici počas svojho staršieho vývinu (v predspisovnom, ale i spisovnom období) prichádzala do styku okrem latinčiny hlavne s nemeckým a menej s maďarským jazykom. Nemčina zásluhou priamych etnických kontaktov do značnej miery ovplyvnila situáciu v lokálnych nárečiach.

Najstaršia generácia obyvateľov mesta doteraz využíva predovšetkým pomenovania viažuce sa k tradičným mestským remeslám (tesárstvo, kováčstvo, baníctvo a spracovanie rúd, stavebníctvo a pod.), k domácnosti, obchodu, potravinárstvu atď. (porov. Patráš, 1990, s. 100—102; 1994). Inventár petrifikovaných, tzv. kuchynských germanizmov má v tejto vekovo-generačnej skupine používateľov výhradne informačnú funkciu. Mladší hovoriaci si ich vypožičiavajú na ekonomizovanie komunikácie v záujmovo-profesiových sférach. Najmladší komunikanti (do 23 rokov) už zväčša poznajú modernú nemčinu. „Kuchynské“ varianty odsúvajú do sféry pasívnej slovnej zásoby, príp. ich využívajú na manifestačno-gestačné (koloritné) účely, obyčajne ako „synonymické“

rady so vzostupnou expresivitou, napr. *špic/špička* (*Spitze „extratrieda“*) — *špica* — *špik* — *špíko/špika* — *špikola* — *špicába* (zretelná interferencia s maďarským komunikačným systémom) — *super* (porov. Patráš, 1992b, s. 83; 1994).

Výskyt hungarizmov, ktoré sú charakteristické pre bežné hovorené komunikáciu v Banskej Bystrici, je oveľa zriedkavejší; väčšinou sa uplatňujú podoby, ktoré sú známe na celom území Slovenska. Ich využívanie v jednotlivých vekovo-generačných skupinách je podobné ako pri germanizmoch. Oproti germanizmom sa oveľa viacej využívajú fonické osobitosti maďarských parcelátov HPSM, predovšetkým intonácia a artikulovanie niektorých hlások ako napr. zadné labializované *a*, účelové zamieňanie *k/ch/h* s výraznými gestačnými zámermi. Tento poznatok sa týka predovšetkým mladších a najmladších vekovo-generačných skupín (do 39 rokov; porov. Patráš, 1992b, s. 87 n.).

Anglicizmy relatívne bezproblémovo fungujú vo výrobnej, technickej, obchodnej a športovej sfére. Ich šíreniu v bežnej hovorenej komunikácii výrazne pomáha v poslednom období okrem intenzívneho štúdia anglického jazyka aj domáca publicistika. K prenikaniu anglicizmov do HPSM značne prispieva aj rozšírenie satelitného príjmu zahraničných televíznych staníc. Za krátke obdobie od našich skorších výskumov (prelom 80. a 90. rokov) sme okrem prudkého kvantitatívneho vzrastu anglicizmov zaregistrovali aj ich osobitě uhniezdrovanie v bežnej komunikácii.

Pri počiatočnom masívnom rozšírení pomenovaní typu *briefing*, *dealer*, *joint venture*, *know-how*, *market*, *pressclub*, *press(oyer)*, *session*, *shop*, *show* a pod. sme zaznamenali ich vstup do slovenčiny bez výraznejších adaptačných zmien (porov. Patráš, 1990, s. 124). S rozšírením anglicizmov v ústnej komunikácii dochádza v poslednom období jednak k oslabovaniu príznakovosti (cudzojazyčnosti), jednak k prispôsobovaniu sa domácomu fonickému komunikačnému subsystému, ale už aj k rýchlemu odchodu zo sféry bežnej nepripriavenej komunikácie a náhrade domácim ekvivalentom.

Domnievame sa, že pri tretej možnosti vystupujú do popredia obranné potencie preberajúceho jazyka. Dôvod možno vidieť v prílišnom forsírovaní anglicizmov a ich nezriedka násilnej adaptácií na slovenské podmienky, dokonca v celých paradigmách (typ „*namber-uany*“, gen. pl. „*namber-uánov*“ atď.). Tento spôsob komunikovania uplatňujú okrem časopisov tzv. teenagerského zamerania (Bravo, Maxi super a i.) aj moderátori niektorých domáčich rozhlasových staníc v rámci pseudomódneho (kvázimládežníckeho) komunikovania. Ako výrazné idiolektové prvky a postupy ovplyvňujú predovšetkým bežné komunikáty mladších hovoriacich (do 23 rokov), ktorí im však po osvojení často pridávajú výrazný expresivizujúco-gestačný rozmer. Staršia a stredná generácia

sa takýmto pomenovacím postupom zväčša vyhýba, príp. negativizujúco komentuje ich komunikačnú hodnotu.

Oproti vzrastu anglicizmov v bežnej nepripravenej komunikácii možno na druhej strane v HPSM zaznamenať výrazný pokles rusizmov a znižovanie frekventovanosti bohemizmov. Dôvod je zrejmý — zmena spoločenskej situácie po roku 1989, vznik samostatnej Slovenskej republiky a okrem iného aj následné ubúdanie predovšetkým českých textov, obzvlášť v masmediálnej sfére. Oblast lexiky priezračne zachytáva tento proces, pravda, okrem sféry kontaktových javov, bezekvivalentnej lexiky a slangu. Ukazuje sa, že stáročná koexistencia slovenčiny a češtiny sa bude prejavovať nadalej, a to aj v HPSM, predovšetkým v latentnej, „skrytej bohemizácii“, t. j. v gramatickom komunikačnom subsystéme.

Ino jazykové výpožičky, resp. ich zdomácnené varianty majú teda rozličný pôvod, frekvenciu a uplatnenie v nepripravenej komunikácii obyvateľov mesta, ktorí sa vnútornne diferencujú predovšetkým podľa vekovo-generačného kritéria. Stredná generácia (40 — 59 rokov) a starší hovoriaci (nad 60 rokov, s výraznejšími zväzkami s vidieckou komunitou alebo s miestnym dialektom) využívajú predovšetkým hungarizmy a bohemizmy. Mladší komunikanti, ak nepoznajú nemecký, maďarský alebo český jazyk, príp. príslušné mestské varianty, bud' 1. siahajú po domáčich ekvivalentoch, 2. vytvárajú okazionalizmy či neologizmy, bud' 3. zotrúvajú pri rezíduách starších cudzojazyčných vplyvov alebo pri skomoleninách. Posledná možnosť sa viaže s ambíciami štylizovať, ironizovať až spoločensky znemožniť osobu (jej jazykový prejav) alebo skupinu ľudí.

Zotrvávanie pri skomolených variantoch lexém platí aj pre výpožičky z rómskeho jazyka. V tomto prípade sa ironický kontext graduje charakteristickým zmiešaním cudzej lexémy a domáceho komunikačného systému. Napr. pri pozdrave *čau* ako veľmi príznakové členy reťazca fungujú podoby *čaveles* — *čau-vind'el* a (aspirované) *čhávo*.

V HPSM okrem tendencie ekonomizovať dorozumievanie pôsobí aj opačný trend — (aktualizovane) vytvárať a využívať viacslovné spojenia. Fungovanie frazeoschém má v komunikácii vekovo rozdielnych hovoriacich špecifické sociokomunikačné dôvody. Mladšia generácia (do 23 rokov) temer úplne ponecháva bokom expresívne komunikatívne frazémy, ktoré sú pre bežné komunikáty teoreticky najcharakteristickejšie (napr. porekadlá). Namiesto nich sa zväčša uplatňujú ich defektívne aktualizácie (porov. aj Glovňa, 1992) s mikroskupinou platnosťou a so značným recesným zámerom. Naproti tomu expresívne nominatívne frazémy nadobúdajú relatívne vysokú frekventovanosť a širšie skupinové uplatnenie: *byť mínus, nebyť béčko; vyliat' (niekoho) zo skúšky; liezt' na mozog, nebyť fér* a pod. Treba dodať, že tieto súbory sú okrem ich vysokého

stupňa expresivity aj synchrónne dynamické. Ak sa totiž rýchlo stratí ich „primenaná“ komunikačná platnosť, nahrádzajú sa novým, expresívnejším členom, napr. *prekazit' niekomu plány – odsunúť niekoho nabok – odpísat' niekoho – odfajčiť niekoho*.

(Mladšia) stredná generácia (do 39 rokov) v spontánnej hovorenej komunikácii využíva okrem expresívnych frazém aj súslavia, často s nadskupinovou platnosťou: *byť v role niekoho, pozitívne vedieť, ventilovať problémy* atď. Z profilu uvádzaných parcelátov HPSM je zrejmý ich príznak — knižnosť. Prirodzene, komunikanti z tejto časti vekového spektra sa nevyhýbajú ani ustrnutejším nocionálnym (príznakovým) frazémam: *perspektívne matky, to (nie) je sila, to (nie) je víťazstvo*.

V komunikátoch starších hovoriacich (do 59 rokov) možno najčastejšie nájsť expresívne komunikatívne frazémy, napr. príslovia; pravda, nezriedka ide o osobité regionálne mutácie. Mikroskupinovú platnosť nadobúdajú nocionálne spojenia slov typu *malá voda, amen tma, nula bodov* atď. Viacero frazeoschém tohto typu opúšťa charakteristickú vekovú skupinu, dostáva sa do širšieho vekového a komunikačného diapazónu a získava nadgeneračné uplatnenie: *nebyť fér, debatovať s niekým, tým pádom, amen tma* atď. Táto skupina fakticky pravcovne vymedzuje aj jadro frazeológie HPSM.

Záver. Cieľom tohto syntetizujúceho príspevku nie je podanie komplexného profilu hovorenej podoby slovenčiny v Banskej Bystrici. Jednak preto, že to prakticky ani nie je možné, ale aj preto, že rozsiahly pokus už bol vykonaný skôr (porov. Patráš, 1990). Doplňky a výsledky novších, prehĺbenejších bádaní možno nájsť vo výberovom korpusе literatúry (porov. prehľad v závere). Tu sme sa sústredili na tie parciálne komunikačné subsystémy (fonický a lexikálny), ktoré signalizujú najmarkantnejšie príznakové črty hovoreného komunikačného konglomerátu v konkrétnej mestskej jednotke. Pri jeho profilovaní sme sa opierali o zväzok základných sociokomunikačných parametrov reprezentatívnej vzorky obyvateľov mesta, ktorí v komunikačných aktoch vystupovali ako aktívnejšie členy komunikačného reťazca. Ako sekundárne kritériá slúžili ďalšie, prevažne dichotomické parametre: oficiálnosť — neoficiálnosť, individuálnosť — (skupinovosť) — nadskupinovosť a až potom spisovnosť — nespisovnosť inventára jazykovo-komunikačných prostriedkov.

Niet pochýb o tom, že viacrozmerný, viacvrstvový (hybridný) komunikačný útvar sa profiluje v mestských podmienkach ako veľmi tvárny a pestro štruktúrovaný súbor. Musí totiž saturovať komunikačné potreby všetkých obyvateľov mesta, nielen vyššie vzdelaných, nielen mladších, nielen napr. úradníkov v banke. Voči okoliu však vystupuje ako relatívny monolit, pretože charakterizuje

mesto pomocou sociokultúrnych parametrov. Tento útvar je vnútorme dynamický (s priestupnými hranicami medzi jednotlivými varietami) a zároveň sa stáva výrazným zdrojom dynamiky národného jazyka.

Literatúra

- BOSÁK, J.: Skúmanie slovenčiny ako sociálno-komunikačného systému v slovanskom kontexte. *Slavica Slovaca*, 28, 1993, s. 171—177.
- GLOVŇA, J.: Defektívne aktualizácie frazeologických jednotiek. *Slovenská reč*, 57, 1992, s. 315—316.
- KRÁĽ, Á.: Pravidlá slovenskej výslovnosti. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladatelstvo 1988. 632 s.
- LESŇÁK, R.: Umenie živého slova. Bratislava, Veda 1980. 280 s.
- ORAVCOVÁ, A.: O vzťahu k spisovnému jazyku. (Na margo výsledkov ankety Čs. rozhlasu v Bratislave.) *Slovenská reč*, 55, 1990, s. 95—107.
- PATRÁŠ, V.: Hovorená podoba slovenčiny v Banskej Bystrici. [Kandidátska dizertačná práca.] Bratislava, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 1990. 274 s.
- PATRÁŠ, V.: Exponovanie komunikačných noriem v hovorenej podobe slovenčiny v meste. In: Všeobecné a špecifické otázky jazykovej komunikácie. Red. P. Odaloš — V. Patráš. Banská Bystrica, Pedagogická fakulta 1991, s. 198—205.
- PATRÁŠ, V. (1992a): Anketové sondy do bežnej komunikácie v meste. *Slovenská reč*, 57, 1992, s. 10—19.
- PATRÁŠ, V. (1992b): Sociolingvistický vektor inojazykových fragmentov a hovorená podoba slovenčiny v meste. In: *Acta Universitatis Mathaei Belii Banská Bystrica. Zborník vedecko-výskumných prác*. Série spoločenskovedná č. 1. Red. M. Jurčo. Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela 1992, s. 81—94.
- PATRÁŠ, V.: Germanismenspuren in der gesprochenen Urbanform des Slowakischen. In: Satz — Text — Diskurs. Akten des 27. Linguistischen Kolloquiums. Münster 1992. Zost. S. Beckmann — S. Frilling. Tübingen, Niemeyer 1994, s. 283—290.
- ŠVEJCER, A. D. — NIKOĽSKIJ, L. B.: Úvod do sociolingvistiky. Praha, Svoboda 1983. 243 s.

VÝSKUM PODOBY HOVORENEJ KOMUNIKÁCIE NA VÝCHODNOM SLOVENSKU

Dana Slančová – Miloslava Sokolová

Príspevok zachytáva výsledky prvej systematickejšej sondy do podoby hovorenej komunikácie v Prešove. Prešov je štvrtým najväčším mestom na Slovensku a druhým najväčším mestom východného Slovenska. Podľa posledného sčítania ľudu v r. 1991 mal 87 765 obyvateľov. Je priemyselným, kultúrnym a vzdelávacím centrom šarišského regiónu, strednej a severozápadnej časti východného Slovenska. Podobne ako ďalšie väčšie mestá aj Prešov sa v posledných desaťročiach stal centrom imigrácie obyvateľov bližšieho i vzdialenejšieho okolia.

Podobu verbálnej komunikácie v Prešove sme sledovali pomocou metód pozorovania, dotazníka, zaznamenaných rozhovorov a monologických prejavov a pomocou ankety. Dotazník, zameraný na výskum expanzívnych nárečových javov (porov. ďalej), obsahoval polootvorené, čiastočne krížové otázky. Odopovede na ne sa konfrontovali s materiálom zo zvukových nahrávok. Respondenti dotazníkov a interviewované osoby boli totožné. Spracovali sme 40 nahrávok a 90 vyplnených dotazníkov (pričom výber respondentov zodpovedal základným demografickým údajom o zložení obyvateľstva Prešova). Do úvahy sme brali prevažne tých obyvateľov, ktorí žili v Prešove od narodenia, resp. posledných 20 rokov. Aj keď si získané výsledky v nijakom prípade nenárokuju právo na absolútne tvrdenia, domnievame sa, že výskumná sonda je dostatočne veľká na to, aby poukázala na základné tendencie hovorenej komunikácie v ohraničenej lokalite.

Metodologicky sme vychádzali zo stratifikácie národného jazyka (porov. Horecký, 1979, 1984), podľa ktorej v súčasnej slovenčine existuje popri spisovnej forme a teritoriálnych a sociálnych formách aj celoslovenská štandardná forma a celoslovenská subštandardná forma, ktoré fungujú v bežnej komunikácii, a to viac v hovorenej, no čiastočne aj v písomnej. V štandardnej forme sa uplatňujú normy spisovného jazyka, sú však menej prísne. Subštandardnú formu síce J. Horecký bližšie neurčuje, no možno o nej predpokladať, že je sociolingválne nižšou formou štandardu. J. Bosák (1990, 1993) už vydeľuje hovorovú ko-

munikačnú varietu slovenčiny, ktorú „používajú kultivovaní používatelia slovenčiny (vysokoškolsky, príp. stredoškolsky vzdelaní) v polooficiálnych a neoficiálnych (neformálnych) komunikačných situáciach“. I tu možno uvažovať o využití hovorovej variety primárne v ústnej, čiastočne v písomnej podobe. Pravdepodobne má takisto svoju vyšiu, teda spisovnému jazyku bližšiu normu, porovnatelnú so štandardnou formou, a nižšiu, spisovnému jazyku vzdialenejšiu normu, porovnatelnú so subštandardnou formou. Jednotlivé normy sa uplatňujú podľa spoločenskej prestíže komunikačnej situácie.

Domnievame sa, že okrem celoslovenskej podoby týchto foriem slovenčiny, štandardnej formy slovenčiny (bežne hovorenej slovenčiny) možno predpokladať i existenciu jej regionálnych variantov (o regionálnych variantoch porov. napr. Jedlička, 1978), utvárajúcich sa a fungujúcich na západnom, strednom a východnom Slovensku, a o lokálnych podobách týchto variantov, fungujúcich hlavne v komunikácii miest. Regionálne varianty a lokálne podoby týchto variantov sa utvárajú pôsobením dvoch základných foriem národného jazyka — spisovného jazyka a tradičného dialektu, medzi ktorými sa formuje tažisko bežnej (prevažne hovorenej) podoby komunikácie v meste (porov. aj Patráš, 1990). Konkrétny rečový prejav obsahuje v závislosti od komunikačnej situácie, sociologických ukazovateľov a individuálnych rečových zvyklosťí prvky všetkých variet národného jazyka s rozličným pomerom zastúpenia, príp. až absencie niektorej z nich. Našim výskumom sme mapovali v podstate polooficiálnu komunikáciu (interviewované osoby v prevažnej väčšine neboli v blízkom vzťahu k sobe, ktorá rozhovor viedla, nekryli sa vekovo ani v iných ukazovateľoch; navyše treba brať do úvahy aj tzv. mikrofónový efekt), z ktorej možno vyvodzovať predpokladanú podobu neoficiálnej komunikácie. V získanom materiáli sa nevyskytol čisto nárečový prejav, no ani čisto spisovný prejav, ktorý by bol úplne v súlade s platnou kodifikáciou. Natíska sa otázka, ktorú na základe úvahy E. Haugena citoval už J. Chloupek (1991), či totiž je vôbec možné hovoriť spisovne.

V súčasnej komunikácii v Prešove sa využíva: spisovný jazyk — hlavne v písomnej forme komunikácie; celoslovenská štandardná varieta, ktorej tažiskom je hlavne ústna forma oficiálnych prejavov; štandardná varieta s regionálnymi východoslovenskými prvkami, ktorej tažiskom je hlavne ústna forma verejných, polooficiálnych a familiárnych prejavov; subštandardná varieta, založená na uvoľnenej forme šarišských nárečí s výraznými prvkami spisovného jazyka a v porovnaní so štandardnou varietou s výraznejším zastúpením prvkov poloútvarov národného jazyka (slang, profesionálna reč), ktorá je obmedzená na neoficiálnu komunikáciu. Nárečová forma sa vlastne u obyvateľov Prešova

v čistej podobe nevyskytuje a napriek zastúpeniu obyvateľov ukrajinskej (resp. rusínskej) a rómskej národnosti sme vplyv týchto jazykových systémov na komunikáciu nezaznamenali (okrem citátov *teper taki svit, tipirkovať, gadžo*).

Norma bežnej podoby slovenčiny v Prešove, ktorú možno charakterizovať ako uvoľnenú normu spisovnej slovenčiny, vychádza zo základu spisovnej slovenčiny a obsahuje komponenty šarišského nárečia. Ide o intralingválne kontaktové komponenty (Sokolová, 1991), ktoré vznikli na pozadí rozdielov medzi oboma systémami. Uvedené kontaktové komponenty v individuálnych prehovoroch Prešovčanov alebo nahradili spisovné jazykové javy, alebo sa vyskytujú v tom istom prejave ako spisovné aj kontaktové varianty. Táto r o z k o l í s a n o s t je vo všetkých jazykových rovinách jedným z najcharakteristickejších znakov hovorenej variety, používanej v polooficiálnej, ale aj oficiálnej komunikácii. Množstvo kontaktových komponentov závisí od ich jazykovej povahy, ako aj od sociálnej charakteristiky ich používateľov, a to najmä od veku a vzdelania. Najsilnejšie sa vo všetkých sledovaných vekových i vzdelostních skupinách uplatňujú výslovnostné kontaktové komponenty, menej syntaktické a najmenej morfológické a lexikálne prvky. Jedinú výnimku tvoria častice a expletívne slová typu *ta, šak, hej* (výrazná je kontaktová častica *ta*) — nachádzame ich i v takých prejavoch, ktoré sú z lexikálneho hľadiska takmer úplne, resp. úplne v zhode so spisovnou normou. Napríklad:

Ja tu mam.. taký dojem mám že ten život VTEdy bol taký spoločenskejši.. taky DÓ-vernejši.. taký PRIjemnejší jak teraz..teraz to je taký CHLAdný..skoro taký vlčí život..nič..každý extra..jeden druheho NAháňa.. vtedy sa mi to ZDAloť ale to hádam aj preto že..tje masovokomunikačné prostriedky»..televízia rádio a takéto veci to nebolo».. ta to trebalo sa Zísť aby ked' niekto kto mal tú možnosť že počul NEjaké RÁdio mal tu možnosť aj to ostatným vysvetliť..alebo ked' dakto išiel do Košíc ta doniesol NOvinky ta to BO-la Udalosť.. ale ten to musel VYsvetliť...¹ (muž, 73 rokov, vysokoškolské vzdelanie).

Ide zrejme o psycholingvisticky odôvodniteľný jav: častice sú uložené v najhlbšej vrstve jazykového vedomia, aktivizujú sa pri prehovore podvedome, a to aj u hovoriacich s poučeným jazykovým vedomím. Vzhľadom na sledované demografické skupiny sa zvyšuje zastúpenie kontaktových komponentov priamo úmerne veku a nepriamo úmerne výške vzdelania. Zvlášť nápadné je to pri

¹ Špecifická hovoreného prejavy zachytávame pomocou známkov: .. pauza; ⌈ stúpavá melódia; ⌉ klesavá melódia; » polokadencia; podčiarknutá slabika: prízvuk; --- predĺženie poslednej hlásky slova. Fonetickú transkripciu používame len na prepis miest, ktoré sú v rozpore s kodifikáciou.

morfologických a lexikálnych prostriedkoch. V neoficiálnej komunikácii strednej a hlavne staršej generácie so základným a učňovským vzdelaním, ale čiastočne aj v komunikácii Prešovčanov patriacich do iných sociálnych skupín, ak komunikujú s predstaviteľmi vyššie uvedených skupín, napr. medzi sebou v súkromnej komunikačnej sfére, sa používa varieta, ktorej základ tvorí uvoľnená norma šarišského nárečia (gramatika, zámená, častice) s komponentmi spisovnej slovenčiny (spisovné lexémy, najmä termíny a citáty).² Napríklad:

[on ma teraz tak dosc veľo roboty] [bo on skenuje] [znaš co to skenuje] [neznaš] [to skenovaňe to » to take snímaňe obrázkoch» na skeneru] [a skener to je]..[také pridane zariadenie ku počítaču] [to normalne šnura še spája zo šnuru] [s takim prepojoviacim káblom] ..[a .. to ma taki priklop] [a na ten priklop pod tym priklopom su take skenené] [sklenené ».. okno] [a pod tym sklenenym oknom je snímacie zariadenie] [ktoré sníma obrázok] ..[chapeš]..[no a toten obrázok] [toten še] [digitalizuje] [a v tej akóže ako séria nul a jedničiek] [idze do počítača] [no a už tam še normalne @ spracuje] ..[no ale o tom som ci nechcel rozpravac] (muž, 26 rokov, vysokoškolské vzdelanie).

[V Juhoslaviji som bol dva tyžne v šesdesiatom osmom dlhšie] ..a každy dñeň som rozmyšľal».. každy dñeň rozhlas hlašil»..že stači ostat] ..[kdekolvek do sveta brali]..[te raz sebe hlavu bijem o mur..[no ale nikde som nebol dagdze ..rozpravam po šarisky]..rozumim po česky..ked' bude chcieť niegdo jamu vykopac..no JAK mi ukaže] ..[ta se be i sam vykope] ..[ja som vedel pri tej propagandze co tu dakedy bola..co tu ukazovali] ..[len tych co kolo muroch] ..PALce na nohoc vystyrčeno»..už posledne škubaňe no a—chapeš]..nezamesnani] ..[no kto to kedy vedel..kto mi to vedel poradí] (muž, 52 rokov, stredoškolské vzdelanie).

On nebiroval také dačo robiť pre školu..On najradšej sebe krešlil na lavicu svoje veci a do zošitia a učiteľov kreslil... Keby niektorí prišli na to..že on ich kreslil..ta by ho zabilo...znaš jak vedel vystihnúť..lebo on tam dakedy nevystihol ksicht..večšinou vystihoval ksicht ale niektoré sa mu podarilo že vystihol mentalitu člo---mentalitu toho človeka..taky Kaščak..taký tupec..jemu sa to zračilo z tvári..a on tam nakrešlil takého tupca v okularoch..dole posunuté..vieš (muž, 26 rokov, vysokoškolák).

² Ukázalo sa to i pri výskume postojov obyvateľov Prešova k jazyku (porov. Slančová, 1990), v ktorom sa sledoval aj reflex vlastnej komunikačnej schopnosti. V rozličných komunikačných situáciách sa podľa odpovedí respondentov používa nárečie, resp. prevažne nárečie v rozpäti od 1,5 % (rozhovory s neznámymi ľuďmi a nadriadenými) po 18 % (v rozhovoroch s priateľmi). No v rozhovoroch s rodičmi je toto percento 42,1 %.

A: [Boli sme na zahradke] ..no.. šli sme tam asi kolo štvrtej] ..[ked' sme tam prišli] ..[som zapratal svoju ženu] (smiech) [povedz čo si robila...

B: (smiech) [no tak ČO ASI môžem tam robiť] ..[normálka... jak na zahradke]

A: [no čo si robila] [ta však mi povedz BO mi nevéri .. ja som --- neverí]

B: [no čo som robila] [ta som presadzala pflance] [hľ] [prepac] (zapínanie a vypínanie pera)

A: [no vidiš] [nič nerobela] [tota žena nič nerobi v poslednom čase]

B: [no určite] [určite...]

A: [no vidiš] [NErozprava čo robela] [TO ZNAmena, že nérobila]

B: [tá by sa dalo povedať] [že kto nerobil...]

A: [ja som --- nerobil nič] [fakt to je pravda]

B: [nó ty si iba kolo včel-koch » (po slabikách)

A: [no.. nič »

B: [a toto ostatne som všetko robila ja sama] (vrzgnutie skrine)

A: (vpadnutie do reči) [ja len --- robil]

B: [a ty si potom vobec nič nerobil] ..[ešte si išol za susédom] ..[presadzal si vieničky] [a to bolo VŠEtko]

A: [no vidiš] [čiže moja žena nič »

B: (vpadnutie do reči) [a NIČ VIAČej]

A: [no vidiš] [čiže včera bol taký VĒget fájny]

B: [kupil si] [kupil si dve malinofky] [ktoré stáli dvadsať korun] [DVADSAŤ KORUN] (smiech)

A: (smiech)

B: [škoda peňazí] ..[na dnešne pomery]

A: [jaký to je gr

B: (vpadnutie do reči) [DVADSAŤ KORUN]

A: [kukaj aký je to žgrloš tota moja žena]

B: [to vobec nie je pravda] [to každy ti dnes povie že to bolo drahe]

A: [je je.. je je]

B: [a dve deci] ..[v jednej

A: [no A [BÓŽE ta ked' som smedny ta še musím napiť] [ſtúd]

B: [no ta určite] [ale môžeš sa napiť aj čistej vody] [ta je oveľa ZDRAvšia] a [(váhanie) aj na TRÁvenie je dobrá]

A: [a som si mal čo---

B: [a sladké] [to je zbytočné] ..[pretože sa ti za tým chce iba viacej .. pit'] [a od toho sa i pribierať] [a mám čistú pravdu]

A: hm, hm [poho:vor si] [pohovor si] ..[Jožo] [chod' spati]

B: [nemusím si hovoriť lebo to viem]

(A: muž, 33 rokov, odborné vzdelanie bez maturity; B: žena, 33 rokov, odborné vzdelanie bez maturity).

A u našich..šak vieš..to už jak na stanici žijeme...Maťo pride zo školy..pusti si magnetofón..Jana vriska..že sa nemože učiť a keď sa ešte Lenka ešte začne bicygľovať v o-bývačke..ta to už načisto jak v šalenom dome...ja ešte chcem prísť v lete domov..aj s Peterom chceme ísť dakde na dovolenku...no ale keď tam dostaneme za ten čas byť..ta nepojdeme nikde... (žena, 22 rokov, stredoškolské vzdelanie).

Táto nižšia, substandardná varieta je v súčasnej komunikácii Prešovčanov podstatne menej rozšírená než štandardná varieta.

Regionálny výslovnostný variant slovenčiny v Prešove

Materiál z nahrávok ukazuje na tieto základné tendencie:

1. Výslovnosť dlhých vokálov. Pre celoslovenský štandard platí, že najvýraznejšie sa dlhé vokály vyslovujú v prízvučných začiatocných slabikách, najmenej výrazne sa vyslovujú v neprízvučných slabikách troj- a viacslabičných slov (porov. Sabol, 1984; Sokolová, 1986). Východoslovenský variant túto celoslovenskú tendenciu robí len zreteľnejšou. Jednoznačne krátka výslovnosť je pri ľ, ľ (mrtvý, mrtvola, vrba, stlp). Pre väčšinu respondentov je charakteristická rozkolísaná výslovnosť dlhých samohlások, a to v tom istom prehovore: *ja-zyk slovenský/jazyk anglicky, chcem ísť na školu pedagogicku/vysokú*, resp. kríženie prízvuku a kvantity a predĺžovanie krátkych samohlások v prízvučných slabikách: *pékne, triéd, kréšliť, lépiť, čó, pohóvor si, nevéri*. Zvlášť výrazné je to v najmladšej vekovej skupine. S tendenciou krátiť dlhé samohlásky súvisí veľmi rýchle priemerné tempo reči obyvateľov východného Slovenska, ktoré je charakteristickou črtou ich jazykového prejavu. Možno vysloviť predpoklad, že priemerné tempo reči sa zvyšuje priamo úmerne zastúpeniu nárečových prvkov.

2. Prízvuk. Najčastejšie sme zaznamenali výrazné prízvukovanie prvej slabiky dvojslabičných slov a menej výrazné prízvukovanie prvej slabiky troj- a viacslabičných slov. V emotívne podfarbených prejavoch alebo v niektorých spontánnych replikách sa vyskytlo aj prízvukovanie penultimy typu *učiteľka*. V prehovoroch ľudí najstaršej vekovej skupiny a respondentov so základným a učňovským vzdelaním sa predposledná slabika niekedy prízvukuje dôsledne (*kultura, ozdoba, v škatuľke, zvyknuta, kupalisko, matematika*). Aj tu, a to bez ohľadu na vekovú skupinu, sa prejavuje tendencia predĺžiť prízvučnú slabiku

(*domy su staváne* oproti spisovnému *domy sú stavané*). „Posunutý“ prízvuk je jedným z najbadateľnejších javov východoslovenského variantu štandardnej slovenčiny. V našom materiáli sa nevyskytla ani jedna nahrávka, v ktorej by táto tendencia nebola viac či menej výrazne badateľná.³ Ako je v prejavoch tých istých hovoriacich rozkolísaná kvantita, tak je rozkolísaný aj prízvuk.

3. Výslovnosť diftongov. Pre celoslovenský variant je charakteristická výrazná výslovnosť i-ového elementu po perniaciach a spoluhláske *r*: *pjatok*, *vjem*, *vjacej*, *bjely*, *rjaditel*. Za celoslovenský prvok pokladáme aj výrazné hiátové *j* v cudzích slovách: *antibiotika*, *akcija*, *na televíziji*, *na gymnáziju*, *chémiju*. Vo východoslovenskej variete sme zaznamenali redukciu i-ového polovokálu po spoluhláskach *d'*, *t'*, *ň*, *š* a u-ového polovokálu v diftongoch: *ňe*, *vysvečeňe*, *peňaze*, *vedeť*, *boleť*, *odniesť*, *krvácaňa*, *povešá*; *mój*, *dôverne*, *pomož*, *pojdeme*, *gul'očka*, *osmák*. Niekde v tom istom prehovore ide o rozkolísanú výslovnosť *ňe/ňie*. Tendencia k redukcii i-ového a u-ového polovokálu sa ukazuje aj v celoslovenskom variante, no menej výrazne, a to hlavne vo frekventovaných slovách, napr. *možme* oproti štandardnému *môžme* a spisovnému *môžeme*.

4. Zjednodušovanie spoluľáskových skupín. Za celoslovenský prvok možno pokladať dôsledné zjednodušovanie zdvojených spoluľások, podporované stavom vo väčšine slovenských nárečí, aj situáciou v češtine [*preca*, *děník*, *oca*]. Ostatné spoluľáskové skupiny sa vyskytujú aj v zjednodušenej podobe, ale už častejšie aj v kodifikovanej podobe: *vlasne/vlastne*, *úsny/ústny*, *práznniny*, *miesnosť*, *týzne*.

5. Výslovnosť spoluľáskovej skupiny *šť*', *žď*'. V niektorých prehovoroch sa vyskytuje kontaktová nárečová výslovnosť tejto skupiny, teda výslovnosť *šč*, *ždž* alebo výslovnosť s viac palatalizovaným *š* a *t'* (*šť*, *t'*), často ako rozkolísaná: *ešte/ešče*, *ščastlivý*, *opuščák*, *ruščina*, *droždža*.

6. Výslovnosť predložky *s* pred osobnými zámenami. Za typickú východoslovenskú výslovnosť pokladáme spodobovanie predložky *s*: *z nami*, *z vami*, *z nimi*, *z ním*, *z ňou*, *zo mnou*. V dotazníku sme sledovali spôsob výslovnosti predložiek *s/so*, *k/ku*. Za celoslovenský komponent štandardu možno pokladať nespodobovanie predložky v spojení s privlastňovacím zámenom typu *k vašim* (oproti spisovnému *g vašim*). Regionálnym kontaktovým javom je však výslovnosť spojenia *so mnou* ako zo *mnou* a *s vami* ako *z vami*, *s ním* ako *z ním*, *ku nej*.

³ Že ide o nápadný prvok, dokazujú aj výsledky ankety (respondentov), podľa ktorej by východoslovenský pôvod človeka hovoriaceho po slovensky zistila práve podľa prízvuku veľká väčšina opýtaných. Za prízvukom nasleduje redukcia kvantity, rýchle tempo a niektoré iné javy, ktorých vedomie sa objavilo len sporadicky.

ako *gu nej*. Nazdávame sa (a nahrávky to potvrdili), že skutočné percento výskytu tohto typu výslovnosti je podstatne vyššie, než ukázal dotazník, a že výskum pomocou dotazníka skreslila grafická podoba uvedených spojení.

7. Výslovnosť spoluľáska v. Sporadicky sa v prehovoroch vyskytovala aj nekodifikovaná výslovnosť spoluľáska v ako pernozubnýho v a ako f v pozíciach, kde spisovná norma vyžaduje bilabiálne u (*prfky, bytofky, bábofka, stofka*). Proti nášmu očakávaniu výsledky z dotazníka nepotvrdili regionálny kontaktový jav vo výslovnosti spoluľáska v ako f, hoci v nahrávkach sa táto výslovnosť vyskytuje: *malinofka, piſko, staf, Vukof*. Ku kontaktovej výslovnosti sú prikláňajú respondenti v najstaršej vekovej skupine (41 %).

Gramatické a lexikálne javy

Jedným z najexpanzívnejších gramatických kontaktových javov, vyplývajúcich z morfológických rozdielov medzi východoslovenskými nárečiami a spisovnou slovenčinou, je používanie vokatívu, a to hlavne pri vlastných menách a menách rodinných príslušníkov. Napríklad:

Hej..ona je menšia odo mňa asi dvadsať centimetrov..Kúpila si sandálky čo majú osem centimetrov vysoké..A ja hovorím že .. ach ženo ach ženo že ja by som sa polamala..Aj sestra čo má osemesdesať rokov mi povedala..Ici ty si šalená.

V súčasnej komunikácii na celom Slovensku badať výraznú komunikačnú potrebu odlišiť pri pomenovaní osôb nominatív od oslovenia pomocou rozdielnych jazykových prostriedkov (porov. Slančová — Sokolová, 1993). Možno vyslovit predpoklad, že i-ová forma pri ženských menách je súčasťou štandardnej formy slovenčiny, podoby s nulovým vokatívom sú na rozhraní štandardu a subštandardu a formy na -o, -u patria do subštandardu. Formálne odlišujeme oslovenie na -i, formy na -o, -u a podoby s nulovou relačnou morfémou a osobitnú vokatívnu formu na -uš. Oslovenie na -i sa uplatňuje predovšetkým v najmladšej vekovej skupine⁴ (*mami*: 73 % v I. skupine, 46 % v II. skupine a 18 % v III. skupine; *oci*: 52 — 14 — 14, *babi*: 61 — 54 — 36, *dedi*: 6 — 0 — 0); vokatív tvorený nárečovými relačnými submorfémami sa vyskytuje predovšetkým v najstaršej vekovej skupine a v skupinách so základným, stredným a učňov-

⁴ Respondentov sme rozdelili do troch vekových skupín: I. do 24 rokov, II. 25—50 rokov a III. nad 50 rokov.

ským vzdelaním (*mamo, mamčo*: 0 — 11 — 19, *Moniko*: 0 — 3 — 27, *Marto*: 0 — 3 — 14). Okrem toho je v tretej skupine zastúpená podoba s nulovou relačnou morfémou (*Jolan*) a osobitnou vokatívnou formou na -uš (*Martuš*). Vokatív sa často používa aj na charakteristiku reči postáv pochádzajúcich z východného Slovenska (Zimková, Dzvoník, Juščák): *Nepočúvaj ho, Janku, nie* (Dzvoník). A *inakšie jak, Katarínsko, už lepšie?* (Zimková). Uvedení autori z východného Slovenska využívajú aj tzv. plurál úcty ako sociolingválny jav, napr.: *Tetka Hana vždy ked' piekli chlieb, odobrali z cesta na jednu ľapšu, navrch dali sušené hrušky*, ktoré predtým trochu obvarili, alebo lekvárom potreli, ale taký žltučký, taký koláč ako pavučina, navrchu s čerešňami nikdy neupiekli (Zimková). Náš výskum jeho výskyt v Prešove nepotvrdil. Pravdepodobne ide o nárečový kontaktový jav typický pre vidiek. S uvedeným javom súvisí aj nespisovné vykanie typu *kúpila ste to*, ktoré možno považovať za prvok charakterizujúci celoslovenský štandard (porov. aj Sokolová, 1991).

Podobne ako pri vokatíve, aj v relačných morfémach ďalších gramatických tvarov sa nárečové podoby výraznejšie vyskytovali v III. vekovej skupine (Gsg stanici 36 %, Lsg o hokeju 23 %, pol'u 27 %, Prioru 18 %, Ipl orechami 100 %, úrokami 77 %, číslovka v spojení so substantívom typu *pejc litre* 13 %, imperativne formy *píj* 23 %, *skryj* 18 %). V protiklade s kodifikáciou sa vlastné mená typu *Maňa* skloňujú podľa vzoru *žena*, ako to je charakteristické pre celoslovenský štandard (porov. aj genitívnu podobu *od Nadi* 70 %; Sokolová, 1991). V dotazníku sa nepotvrdilo používanie nárečových relačných morfém v Gpl maskulín (*blízko rodinných domoch*: 0 — 6 — 5) a pri skloňovaní substantív typu *kráľovná* podľa vzoru *žena* (18 — 17 — 14). Na rozdiel od stredného a západného Slovenska podporujú nárečové vplyvy spisovné tvary vo východoslovenskom štandarde v typoch *o rádiu* (87 %), *o Priore* (48 %). Pri vyhodnocovaní dotazníkov sme zaznamenali určitý vplyv lexém, resp. ich využívania vo frazémach, na používanie nespisovných gramatických koncoviek: *úrokami* (62 %), *orechami* (88 %), *vlasami* (32 %), *policajtami* (43 %). Podstatne výraznejšie než v dotazníkoch sa gramatické dialektizmy realizujú v reálnych komunikačných aktoch, zachytených na nahrávkach, napr. *do zuboč*, *do nemocnici*, *s Lenku*, *bez kamarátkoch*, *od peca*, *pri pecu*, *trebalo by*,⁵ *dva vajcia* (v tom istom prejave sa však vyskytlo spojenie *dve lyžice*), *pet' predmety*, *desať stupne*, *pet' minuty*, *iba kolo včelkoch*, *išol si*, *svojeho*, *kúpil sebe*, *do babky*, *Jana si ju od nej požiči*.

⁵ Kondenzované tvary predikatíva *treba* a spony *byť* v préterite a kondicionáli (*trebalo*, *trebalo by*) sú charakteristickým znakom východoslovenského variantu štandardnej variety slovenčiny. Presvedčivo to ukázal aj výskum študentov FF UPJŠ v r. 1991.

Vek ako sociolingvistické kritérium zohráva výraznejšiu úlohu pri uprednostnení jedného z viacerých ponúkaných lexikálnych a gramatických variantov. I. veková skupina pravdepodobne pod vplyvom školy uprednostňuje varianty *polovica*, *štvrťtina*, *nepatrí sa*, *áno*, *klavíry*, *samy*, *ony*, *musím*, kým III. veková skupina výraznejšie uprednostňuje varianty zhodné s nárečím: *pol*, *polka*, *štvrťka*, *pôjd*, *sosna*, *len*, *nesvedčí sa*, *hej*, *treba mi*. Bez ohľadu na vek respondenti častejšie uprednostnili varianty zhodné s nárečovými lexémami (*babka*, *čká sa*, *dievčatá*, *však*, *no*, *les*, *zápražka*, *dedo* pred lexémami *stará mama*, *štíkuta sa*, *dievčence*, *ved'*, *nuž*, *hora*, *zásmaška*, *starý otec*), len výnimcočne v rozpore s touto tendenciou uprednostňujú *viac* (73 %), *určite* (79 %) *horný koniec* (60 %), *dolný koniec* (64 %). Vplyv školy sa v I. vekovej skupine prejavuje jednoznačným výberom kodifikovaných tvarov (*zo stanice* 91 %, *vlasmi* 91 %, *päť litrov* 91 %, *sto korún* 100 %, *desať kusov* 100 %, *skry* 91 %, *nepi* 92 %), resp. ako výrazné uprednostnenie kodifikovaných tvarov (*klavíry*: 24 – 6 – 0, *samy*: 36 – 14 – 9, *ony*: 64 – 57 – 32). Ďalšie najčastejšie lexikálne dialektizmy zistené z nahrávok: *toten*, *takoj*, *rezanky*, *het*, *denko*, *hokerlík*.

Ponúknuté vety s východoslovenskými dialektizmami⁶ používa 58 % respondentov a 67,6 % respondentov ich hodnotí ako bežné. Dialektizmy *vonku* v smerovom význame, *šak*, elipsa spony *byť*, tvary *svojeho*, *trebalo*, *bo*, *tota*, *abo* (usporiadané podľa klesajúcej frekvencie s výskytom minimálne 68 %), počítované respondentmi ako najmenej príznakové, možno považovať za súčasť ich jazykovej kompetencie. Súčasťou jazykovej performance sú dialektizmy *vonku*, *s prstom*, *abo*, *trebalo*, ktoré podľa odpovedí používa viac ako 58 % respondentov.

Z hľadiska vzdelanostného rozvrstvenia⁷ sú nositeľmi celoslovenskej štandardnej variety, hlavne jej morfológickej a syntaktickej, menej lexikálnej zložky (podľa vyhodnotenia všetkých údajov z dotazníka), hovoriaci všetkých vzdelanostných skupín; nositeľmi východoslovenského variantu štandardnej a subštandardnej variety sú hlavne hovoriaci 2. a 3. vzdelanostnej skupiny. Pri subštandardnej varieti je zastúpenie vo všetkých vzdelanostných skupinách

⁶ Ide o tieto autentické výpovede: *Šak sa nezbláznim, že on riaditeľ. On abo ja, musíš sa rozhodnúť. Baba prišli do sestry až večer. Ta voláme vás už celý deň. Deti, chodte vonku! Trebalo by už zaplatiť, bo bude neskoro. Rada by som s ním pohovoril. A jak tam tota moja rodina. Keby mi netrebalo peňaži, neprišla by som do dneska. Bola si už u toho svojeho doktora? Ešte aj s prstom pohrozil!*

⁷ Respondentov sme rozdelení do piatich vzdelanostných skupín: 1. základné vzdelanie, 2. stredoškolské, učňovské s maturitou, 3. učňovské bez maturity, 4. vysokoškolské humanitné, 5. vysokoškolské nehumanitné vzdelanie.

nižšie. Ovládanie spisovnej normy je podľa výsledkov dotazníkového prieskumu najvyššie v skupinách s vysokoškolským vzdelaním (75 %), nižšie v skupine so stredoškolským vzdelaním (68 %) a so základným vzdelaním (58 %; sem patrili aj žiaci základných a študenti stredných škôl) a najnižšie je v skupine s učňovským vzdelaním bez maturity. Priemerný stupeň aspoň pasívneho ovládania spisovnej normy je 66 % a priemerné percento neovládania spisovnej normy je 29 %.⁸

Materiálový výskum a jeho výsledky sú v súlade so zisteniami, ku ktorým dospel V. Patráš (1990, s. 10—11). Podľa neho hovorenú podobu slovenčiny v meste Banská Bystrica, ktoré je centrom stredoslovenského regiónu, tvorí v klesajúcim zastúpení ústna podoba spisovnej (kodifikovanej) slovenčiny, formujúca sa hovorová slovenčina, dialekty a sociolekty, čeština⁹ a zložky iných jazykových sústav, expanzívne prejavy idiolektov. Podľa nášho výskumu v Prešove je od týchto zistení odlišné len proporčné zastúpenie jednotlivých variet, súvisiace aj s výraznejšou expanziou kontaktových nárečových komponentov. Aj toto porovnanie s výsledkami podobne zameraného prieskumu v inej lokalite Slovenska podporuje tézu o existencii aspoň dvoch noriem vnútri štandardnej formy slovenčiny: jej celoslovenskej zložky a zložky, ktorú tvoria regionálne varianty.

⁸ Tieto výsledky zodpovedajú zisteniam, ku ktorým sa dospelo v citovanom výskume postojov k jazyku na území Prešova (Slančová, 1990), v ktorom sa 66 % respondentov vyslovilo, že spisovný jazyk je pre nich najprírodnejšou formou dorozumievania, pričom preferencia jednotlivých form národného jazyka zretelne závisí od stupňa vzdelania, ako aj od jeho zamerania. Pri ilustratívnom prieskume vedomia spisovnej normy a kodifikácie, ktorý bol súčasťou tohto výskumu, bola viac ako polovica odpovedí z rozličných príčin neprijateľná. Skúmalo sa však vedomie nielen jazykových, ale aj štýlových noriem.

⁹ Prieskum výskytu českých kontaktových javov u obyvateľov Prešova v porovnaní s celkovým výskumom na východnom a strednom Slovensku (Sokolová, 1991) potvrdil, že najfrekventovanejšie kontaktové javy s najvyššou komunikatívnou efektívnosťou možno považovať za charakteristické pre štandardnú varietu. Používajú sa bez ohľadu na vzdelanie (výnimkou sú len učitelia alebo študenti slovenčiny). České kontaktové javy uvádzame podľa komunikatívnej efektívnosti u obyvateľov Prešova: *posilovňa, strúhatko, kelímok, snímek, sáčkové mlieko, nórština, krabica, čípok proti horúčke, chudokrvný, špáratko, dopisný papier, brebtať, vyvenčiť psa, malorážka, kľik, garniž, kojíť, kojeneček, od princezny, drátenka, od Nadi, číslo jedna, arabština, prádlo, navážovať, kľud, odstavec, baroko, kamaše, vážme si toho, nič nového, mandelinka, žrd'ka, Ostravsko, pomazánka, latka náročnosti, operačný sál, zdrobneliny*. České kontaktové lexémy, ktoré majú vyššiu komunikatívnu efektívnosť na východnom Slovensku, možno považovať za charakteristické pre východoslovenský variant štandardnej variety: *nórština, arabština, garniž, od cárovny, latka náročnosti*.

Literatúra

- BOSÁK, J.: Skúmanie jazyka ako sociálno-komunikačného systému. In: *Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii*. Red. J. Bosák. Bratislava, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 1990, s. 75—84.
- BOSÁK, J.: Skúmanie slovenčiny ako sociálno-komunikačného systému v slovanskom kontexte. *Slavica Slovaca*, 28, 1993, č. 1—2, s. 171—178.
- HORECKÝ, J.: Vymedzenie štandardnej formy slovenčiny. *Slovenská reč*, 44, 1979, s. 221—227.
- HORECKÝ, J.: Na okraj štruktúrnej klasifikácie F. Kočíša. *Slovenská reč*, 49, 1984, s. 162—167.
- CHLOUPEK, J. — ČECHOVÁ, M. — KRČMOVÁ, M. — MINÁŘOVÁ, E.: *Stylistika češtiny*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1991. 296 s.
- JEDLIČKA, A.: Spisovný jazyk v současné komunikaci. 2. vyd. Praha, Univerzita Karlova 1978. 227 s.
- KAMIŃSKA, M.: Zalożenia metodyczne badania polszczyzny mówionej w Łodzi i ich praktyczna realizacja. In: *Socjolingwistyka. 2. Analizy i syntezy*. Red. W. Lubaś. Warszawa — Kraków — Katowice, Uniwersytet Śląski — Państwowe wydawnictwo naukowe 1979, s. 87—94.
- PATRÁŠ, V.: Hovorená podoba slovenčiny v Banskej Bystrici. [Autoreferát kandidátskej di-zertačnej práce.] Bratislava, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 1990. 34 s.
- SABOL, J.: Kvantita v spisovnej slovenčine. In: *Studia Academica Slovaca. 13*. Red. J. Mistřík. Bratislava, Alfa 1984, s. 511—532.
- SLANČOVÁ, D.: Anketový prieskum o postojoch k jazyku. *Slovenská reč*, 55, 1990, s. 1—16.
- SLANČOVÁ, D. — SOKOLOVÁ, M.: Vokatív ako kontaktový jav. In: *Zborník z konferencie Čeština a jazyková kultura 1993* [v tlači].
- SOKOLOVÁ, M.: Niektoré špecifika v jazykovej výchove na východnom Slovensku. In: *Jazyková politika a jazyková kultúra*. Red. J. Kačala. Bratislava, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 1986, s. 341—347.
- SOKOLOVÁ, M.: Komunikatívna efektívnosť českých kontaktových javov v súčasnej slovenčine. In: *Všeobecné a špecifické otázky jazykovej komunikácie*. Red. P. Odaloš — V. Patráš. Banská Bystrica, Pedagogická fakulta 1991, s. 232—242.

POHLAD NA SÚČASNÚ JAZYKOVÚ SITUÁCIU V RAJCI

Miloslav Smatana

1. Rajecké nárečie (RN) obyvateľov Rajeckej doliny (RD) v žilinskom okrese nebolo v minulosti predmetom komplexného dialektologického ani sociolinguistického výskumu. Poväčšine bolo predstavované ako súčasť hornotrenčianskych nárečí, a tak sa ho dosiaľ nepodarilo komplexnejšie opísť alebo prezentovať ako samostatný celok.

Výsledky minulých bádaní spolu s výsledkami našich najnovších výskumov (heuristiké výskumné nárečové akcie v r. 1985—1991 a sociolinguistická anketa, ďalej SLA) tvoria základ nielen pre opis pôvodnej formy nárečia, ale dokumentujú aj súčasnú podobu jazyka na skúmanom území.

2. Jazykovú situáciu (JS) chápeme v širšom zmysle ako súbor jazykových útvarov, ktoré zaistujú komunikačné kontinuum v určitom spoločenstve alebo v administratívnom a územnom celku (Švejcer — Nikoľskij, 1983, s. 126); v užšom chápaní a presnejšie ide o takú situáciu, ktorá je daná vzťahom medzi všetkými účastníkmi a zložkami komunikačných aktov (porov. Chloupek, 1986, s. 10). Termín JS môžeme všeobecne vymedziť aj ako systém sociálne a funkčne rozdelených, hierarchicky usporiadaných systémov a podsystémov. Okrem toho, že sa v danom administratívnom a územnom celku spoločne vyskytujú a vzájomne na seba pôsobia, majú tieto systémy a podsystémy aj tú dôležitú vlastnosť, že členovia jazykových a rečových kolektívov zaujímajú voči nim určité sociálne determinované postoje.

Na opisovanom nárečovom území funguje súbor podsystémov jedného jazyka, ktoré sú priradené k rôznym komunikačným sféram a sociálnym skupinám, pričom zložkami jazykovej situácie sú: 1. miestny dialekt, 2. oblastná (regionálna) forma spisovného jazyka a 3. spisovný (najmä písaný) jazyk. JS vytvárajú a modelujú jazykové špecifiká (jazykový systém, fungujúca podoba jazyka na skúmanom území, vplyv spisovnej podoby jazyka na bežný hovorený jazyk a pod.) a sociálne zložky. Prienikom týchto komponentov vzniká konkrétna JS, ktorej prejavom je formovaná podoba tradičného teritoriálneho dialektu, v našom prípade formovaná podoba rajeckého nárečia (FPRN). V nej sú tlmené (niekedy až silno redukované) nárečové prvky typické pre pôvodnú for-

mu rajeckého nárečia (PFRN), ktoré sa často nahradzajú jazykovými prvkami inklinujúcimi k spisovnému pôlu národného jazyka. PFRN nie je definitívna — vplyvom širších historicko-spoločenských súvislostí sa neustále vyvíja a môže fungovať ako indikátor každej sociálnej zmeny.

PFRN predstavuje akúsi modelovú schému pôvodného nárečového stavu, ktorú máme k dispozícii na základe syntézy doterajších dialektologických výskumov, zachovaných písomných pamiatok a vlastných jazykových skúseností zo skúmaného územia. Predpokladáme, že PFRN dominovala v oblasti RD do 50. rokov tohto storočia.

3. JS na rajeckom nárečovom území charakterizujeme pomocou troch základných kritérií: generačného, sociálneho a teritoriálneho (porov. Smatana, 1990).

3.1. Z generačného aspektu sa jazyk na skúmanom území formuje interferenciou jazykových prejavov troch generačných vrstiev:

1. najstaršej — obyvatelia mesta a blízkeho okolia viazaní na prácu v meste vo veku 60 rokov a viac (1),

2. strednej — obyvatelia mesta a okolia vo veku 35—59 rokov (2) a

3. mladej generačnej vrstvy — obyvatelia mesta a okolia vo veku 10—34 rokov (3).

3.2. Sociálny aspekt vyjadruje vzťah obyvateľov mesta a ich prípadného pracovného zaradenia v minulosti, resp. prítomnosti, a tým aj zaradenosť do určitej sociálnej vrstvy. Podľa neho sme rozdelili obyvateľov na dve základné skupiny s viacerými podskupinami:

1. staré sociálne rozvrstvenie (dodnes funguje v povedomí najstaršej, čiastočne aj strednej generácie):

a) bývalí remeselníci, obchodníci a vlastníci rôznych živností (AA),

b) bývalí sedliaci a gázdovia (BB),

c) bývalá nemajetná vrstva — sluhovia, robotníci, rôzni pomocníci a pod. (CC);

2. nové (súčasné) sociálne rozvrstvenie:

a) pracujúci v priemysle (A),

b) pracujúci v polnohospodárstve (B),

c) pracovníci v administratíve, zdravotníctve a v oblasti komunálnych služieb (C),

d) pracovníci kultúry a školstva (D),

e) študenti gymnázia, žiaci učňovských stredísk a základných škôl (E).

Okrem tohto rozvrstvenia sociálny aspekt v sebe ďalej zahŕňa pohlavie respondenta (informátora), jeho vzdelanie, povolanie, resp. typ pracoviska, na ktorom pôsobí, a sociálny pôvod rodičov či manžela/manželky.

3.3. Teritoriálny aspekt je modelovaný viacerými okolnosťami.

Teritoriálna izolovanosť RN (podmienená geofyzikálnym profilom RD) zaručovala v minulosti jeho relatívne dlhé konzerváciu v takmer nemeniaci sa podobe. V súčasnosti už nemožno hovoriť o izolovanosti RN. Sociálne zmeny značne ovplyvnili spôsob života a prácu obyvateľov tohto kraja, aj samotný jazykový vývin. Mestečko Rajec je (v minulosti bolo vo väčšej mieri) prirodzeným kultúrnym, sociálnym, obchodným a administratívnym centrom tejto oblasti. Pretože dialekty okolitých obcí majú základ v rajeckom dialektke (hoci často obsahujú individuálne jazykové znaky) a zároveň spoluvtvárajú jeho súčasnú podobu, považujeme ich za organickú súčasť RN. Každodenná migrácia obyvateľov obcí za prácou aj ich prirodzený vzájomný kontakt s mestským obyvateľstvom naznačujú, že v meste dochádza k interferencii jestvujúcich pod-systémov (čiastkových územných dialektov), pričom sa ich hlavné znaky koncentrujú v systéme RN.

Opisované nárečie patrí do skupiny severných západoslovenských nárečí. Svojimi osobitnými znakmi tvorí podtyp nárečí označovaných v doterajšej dialektologickej literatúre ako hornotrenčianske nárečia, resp. nárečia severnej časti Trenčianskej stolice — tak napr. v Atlase slovenského jazyka. I (Štolc a kol., 1968). V našej práci označujeme toto nárečie ako rajecké alebo aj nárečie RD. Jeho jadrom je mesto Rajec (ďalej Rj) a obce strednej a južnej časti RD (bližšie o zemepisnom rozšírení RN porov. Smatana, 1990, s. 215—216).

Okrem základného geografického a z neho odvodeného nárečového členenia teritoriálny aspekt obsahuje aj vzťah bydliska respondenta a miesta jeho trvalého zamestnania. Dostávame štyri základné skupiny:

1. obyvatelia mesta, ktorí nemigrujú, sú zamestnaní (pôsobia) v meste (a),
2. obyvatelia mesta, ktorí denne odchádzajú za prácou (b),
3. obyvatelia okolitých obcí dochádzajúci za prácou do mestského centra (c) a
4. obyvatelia okolitých obcí viazaní na prácu v rodnej obci (d).

Zaradenie skupiny c do SLA zdôvodňujeme dostatočnou početnosťou jej členov, ktorí sa teoreticky môžu zúčastňovať na formovaní JS v meste (porov. Smatana, 1990, s. 215—216).

Zástupcov skupiny d sme do SLA nezaradili. Svojou viazanosťou na rodné (mimomestské) prostredie sa totiž stávajú zložkou, ktorá sa podstatne nepodieľa na formovaní JS v meste.

4. Spracovanie jazykových javov v závislosti od nejazykových faktorov ponúka široké spektrum možností. Kombinácia základných položiek umožňuje separovať jednotlivé aspekty, vytvárať podľa rozličných kritérií špecifické skupiny a skúmať ich ako samostatné celky. Tak možno skúmať napríklad základný

generačný aspekt a vybraný jazykový/nárečový jav (jazykovú premennú) v závislosti od pohlavia respondenta, miesta narodenia respondenta, miesta jeho súčasného bydliska, v závislosti od jeho vzdelania, povolania, typu pracoviska, na ktorom pôsobí a pod.

4.1. Kvôli operatívnejšiemu a detailnejšiemu spracovaniu získaných informácií sme zaviedli tzv. doplnkový údaj, ktorý vyplynul z istých položiek v SLA, resp. sme sa ho pokúsili určiť pri heuristických nárečových výskumoch. Tento údaj pomáha pri orientácii v základných charakteristikách respondentov/informátorov a užie špecifikuje teritoriálny aspekt tým, že umožňuje dešifrovať vzťah rodiska respondenta a miesta jeho trvalého, resp. súčasného pobytu. Doplnkový údaj tvorí dvojčíslo, kde prvé číslo udáva pohlavie respondenta (1 = muž, 2 = žena) a druhé číslo vyjadruje vzťah rodiska respondenta a miesta jeho súčasného trvalého pobytu:

ÚZEMIE	VZŤAH Miesta narodenia k miestu bydliska	MUŽ	ŽENA
RAJEC	rodák z Rj — žije v Rj	10	20
	rodák z Rj — žije v oblasti RD, nie v Rj	11	21
	rodák z Rj — žije v inej nárečovej alebo zemepisnej oblasti	neskúmame	
OBLAST RAJECKEJ DOLINY	rodák z RD (nie z Rj) — žije v Rj	12	22
	rodák z RD — žije v oblasti RD (nie z Rj) (nie v Rj)	13	23
	rodák z RD — žije v inej nárečovej (nie z Rj) alebo zemepisnej oblasti	neskúmame	
INÁ NÁREČOVÁ ALEBO ZEMEPISNÁ OBLASŤ	rodák z inej nárečovej — žije dlhší alebo zemepisnej oblasti čas v Rj	14	24
	rodák z inej nárečovej — žije dlhší čas alebo zemepisnej oblasti v oblasti RD	15	25
	rodák z inej nárečovej — žije v inej alebo zemepisnej nárečovej alebo oblasti zemepisnej oblasti	neskúmame	

Dôvodom zašifrovania pohlavia do doplnkového údaju bola aj možnosť vytvoriť tzv. základný sociálny vzorec respondenta/informátora, ktorý predstavuje základnú sociálnu charakteristiku každého účastníka ankety, resp. výskumu: pr-

vé číslo označuje generačnú vrstvu, nasledujúca dvojica veľkých písmen, resp. jedno veľké písmeno alebo kombinácia rôznych veľkých písmen (tzv. variabilná časť sociálneho vzorca, ktorá presnejšie vystihuje sociálne zaradenie informátora) označuje sociálny status, malé písmeno na treťom mieste charakterizuje respondenta z teritoriálneho aspektu a posledné dvojčísle vo vzorci je spomenutý doplnkový údaj (označenie zodpovedá kódovaniu jednotlivých skupín, ako sme ho predstavili v predchádzajúcej tabuľke). Napríklad základný vzorec respondenta v podobe **1 CC a 22** dešifrujeme takto: ide o príslušníčku najstaršej generácie z nemajetnej sociálnej vrstvy (podľa starého sociálneho rozvrstvenia), ktorá bola zamestnaná v meste, nie je rodáčka z Rj, ale narodila sa v niektornej z obcí RD a už dlhší čas žije v Rj.

4.2. V terénnom nárečovom výskume sme získali nahrávky približne 60 informátorov z Rj i okolitých obcí. Sústredili sme sa na najstaršiu generáciu, no urobili sme aj prieskumnú sondu medzi príslušníkmi strednej a mladšej generácie, pričom sme dbali na sociálnu rôznorodosť informátorov.

4.3. SLA sa po starostlivom výbere zúčastnilo 161 osôb, z toho 70 mužov (43,5 %) a 91 žien (56,5 %). Toto množstvo sa vzhľadom na počet obyvateľov Rj javí ako dostatočné (porov. podobné výskumy, napr. Krčmová, 1981; Patráš, 1990; Slančová, 1990).

Menší počet reprezentantov staršieho sociálneho rozvrstvenia (teda aj staršej generácie) bol podmienený ich značným zastúpením v terénnych nárečových výskumoch.

4.4. Získané údaje boli spracované v dvoch fázach.

V prvej, kvantitatívnej fáze sme zisťovali percentuálne zastúpenie jednotlivých jazykových premenných. Na prezentácii výsledkov tejto fázy sme väčšinou použili stĺpcové alebo kruhové diagrame (napr. celkové zastúpenie respondentov vo vzťahu k základným aspektom).

Kvalitatívne hodnotnejšou, no aj náročnejšou časťou bola druhá fáza, v ktorej sme kombinovali získané kvantitatívne údaje s niektorým z nosných aspektov vplývajúcich na jazykový prejav respondentov. Môžeme tak sledovať kvalitatívnu závislosť zvolenej jazykovej premennej od sociálneho či generačného aspektu, od pohlavia, od územného aspektu a pod.

5. Charakteristické znaky PFRN a ich transformácia do FPRN

V ďalšej časti príspevku predstavíme základné nárečové znaky PFRN a ich postupnú transformáciu do FPRN. Príčinnosť jednotlivých zmien neopisujeme komplexne: takýto opis a charakteristika si vyžadujú samostatnú štúdiu.

5.1. Vokalizmus vo výsledkoch SLA

a) Reflexy za tvrdý a mäkký jer po labiálnych konsonantoch

Za staré jery vznikla vokalizáciou na celom území jediná striednica: *-e-*. Ta- kýto pomerne vyrovnaný stav sme zaznamenali vo všetkých generačných i so- ciálnych vrstvách. Výnimku tvorí tá časť najmladšej a strednej generácie, ktorá na istý čas stratila kontakt so skúmaným územím (štúdium, práca mimo rodného regiónu a pod.), a vrstva občanov pracujúcich v meste vo sfére kultúry a škol- stva. Ukazuje sa tu nová tendencia používať popri pôvodných tvaroch s jerovou striednicou *-e-* spisovné tvary *chrbát, von, ocot, raž, ľan, vo vode, odo mňa, gu kostolu* a pod.

Situáciu bližšie ilustruje napr. používanie jazykovej premennej v prípade *ocot/ocet* a *chrbát/chrbet* (porov. obr. 1—4 a tab. 1—4 dokumentujúce kvantitu jednotlivých jazykových foriem v závislosti od základných aspektov). Spisovnú podobu *chrbát* používa v bežnom jazykovom prejave 120 respondentov (75 %), nárečovú podobu *chrbet* 39 respondentov (24 %), využívanie oboch týchto fo- riem označili dvaja respondenti.

Tab. 1: Generačný aspekt — jazykový jav

	chrbát	chrbet	obe
1	47,1 %	52,9 %	—
2	70,9 %	29,1 %	—
3	80,9 %	16,9 %	2,2 %

Tab. 2: Teritoriálny aspekt — jazykový jav

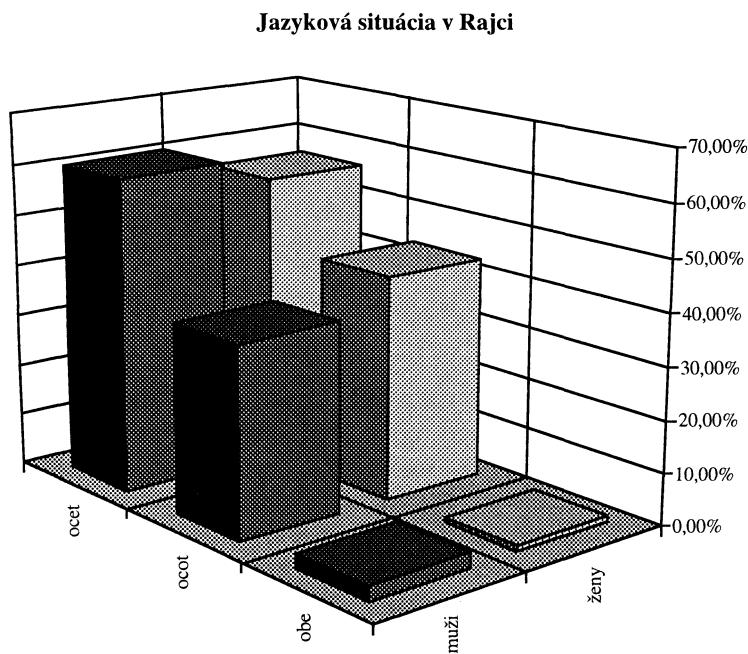
	chrbát	chrbet	obe
a	73,5 %	25,6 %	0,9 %
b	62,5 %	25 %	12,5 %
c	75 %	25 %	—

Tab. 3: Pohlavie — jazykový jav

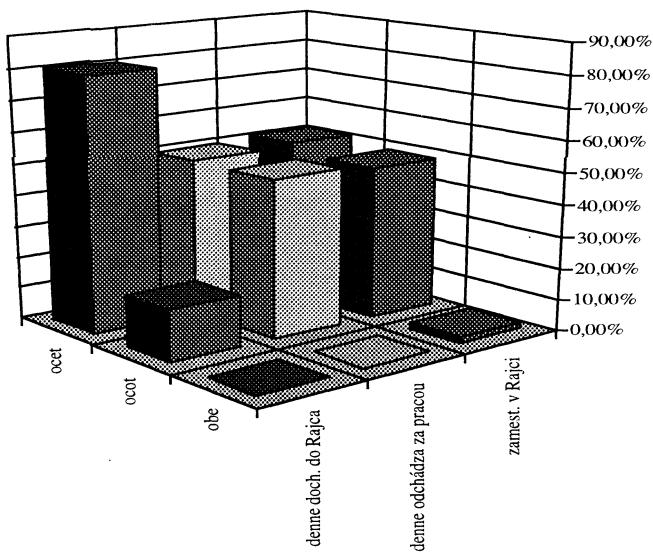
	chrbát	chrbet	obe
M	68,6 %	28,6 %	2,8 %
Ž	79,1 %	20,9 %	—

Tab. 4: Sociálny aspekt — jazykový jav

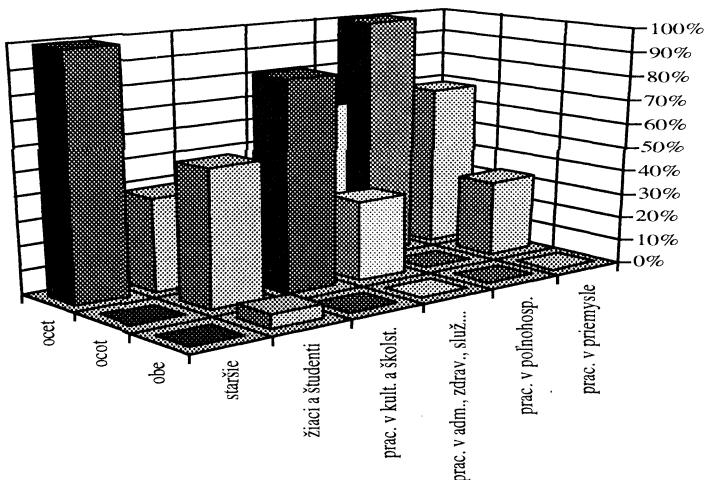
	chrábát	chrabet	obe
staré soc. rozvrstvenie	33 %	67 %	—
A	72 %	26 %	2 %
B	16,5 %	67 %	16,5 %
C	75,8 %	24,2 %	—
D	92,9 %	7,1 %	—
E	82,7 %	17,3 %	—

Obr. č. 1

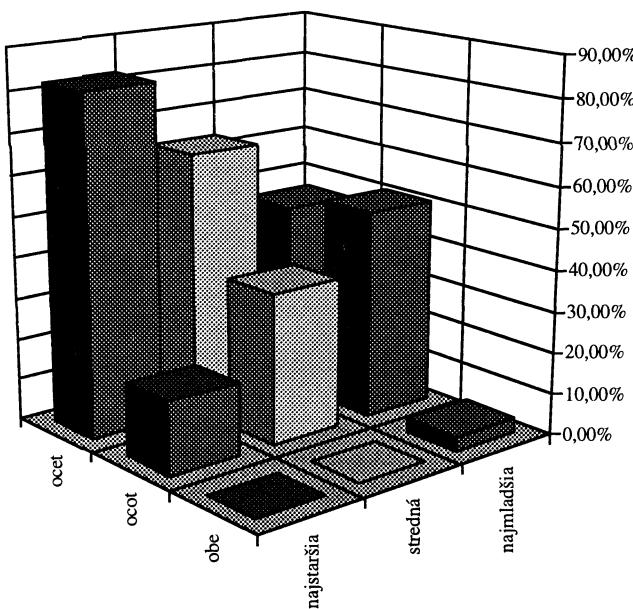
Jazyková situácia v Rajci

Obr. č. 2

Jazyková situácia v Rajci

Obr. č. 3

Jazyková situácia v Rajci

Obr. č. 4

b) Reflexy za tvrdý a mäkký jer po iných ako labiálnych konsonantoch (čísla udávajú počet respondentov, ktorí používajú tvar uvedený pred pomlčkou):

doska — 65, *deska* — 89, *obe* formy — 7;

kotol — 76, *kotel* — 85.

c) Reflexy za tvrdý a mäkký jer v slovotvornom sufixe *-čkə*, *-čkə*:

piesok — 64, *piesek* — 93, *obe* formy — 4;

cesnak — 44, *cesnek* — 113, *obe* formy — 4.

d) Reflexy za tvrdý a mäkký jer v gen. pl. fem.:

hrušiek — 157, *hrušek/hrušék* — 2, *hrušíek* — 2;

sviečiek — 33, *svieček* — 38, *sviečok* — 89, *sviečiék* — 1;

stoviek — 116, *stovák* — 32, *stovek* — 6, *stoviek i stovák* — 2, *stovék* — 4, *stoviék* — 1.

Výsledky ukazujú na mierne prevládajúcu formu nárečových tvarov. Ich používateľmi sú obyvatelia mesta zo staršej a strednej generačnej vrstvy, oby-

vatelia okolitých obcí a z predstaviteľov mladej generácie najmä obyvatelia vidieka. Spisovné formy najviac využívajú pracujúci v oblasti kultúry a školstva.

e) Vkladné vokály v prípadoch *vietor*, *svokor*, *kmotor*; *tehiel*, *ihiel*:

vietor — 74, *vieter* — 82, obe formy — 5;

kmotor — 70, *kmoter* — 91;

tehiel — 43, *téhál* — 55, *téhél* — 1, *tehel* — 7, *tehiel* i *téhál* — 1, *téhlí* — 1, *tehiel* i *cehiel* — 1, *cehel* — 19, *cehieł* — 25, *cehél* — 5, *cehál* — 3 (odopovede na túto otázku umožňovali sledovať aj výskyt asibilácie);

ihiel — 126, *ihel* — 21, *ihél* — 5, *ihál* — 3, *ihel* aj *ihál* — 3, *ihiéł* — 1.

f) Reflexy za *ort-*, *olt-* v prípadoch typu *ražeň*, *rásť*, *loket'*, *vlaní*:

ražeň — 143, *rožeň* — 16, *ražeň* i *rožeň* — 2;

rásť — 101, *rásć* — 36, *ruost'* — 2, *ruosc* — 6, *rásć* i *ruosc* — 7, *rvosc* — 3, *rásť* i *ruost'* — 4, *rásť* i *rásć* — 1, *ruost'* i *ruosc* — 1;

lokec — 52, *lakec* — 11, *loket'* — 73, *lachet* — 2, *loket'* i *lachet* — 1, *lokec* i *lakec* — 2, *laket'* — 12, *lakec* i *loket'* — 3, *lokec* i *loket'* — 4, *loket'* i *laket'* — 1; *loní* — 8, *laní* — 1, *vloňi* — 45, *vlaní* — 96, *loní* i *vlaní* — 6, *laní* i *vloňi* — 1, *laní* i *vlaňi* — 1, *loní* i *vlaňi* — 2, *vloňi* i *vlaňi* — 1.

Uvedený stav signalizuje tendenciu mladšej generácie používať tvary inklinujúce k spisovnému pôlu: (*v*)*laňi*, *laket'* a pod.

g) Reflexy za nosovku *ę*

g1) V krátkej pozícii po labiálnych konsonantoch:

mäso — 29, *maso* — 71, *meso* — 59, *meso* i *maso* — 2;

pamac — 24, *pameť* — 77, *pamec* — 6, *pomac* — 1, *pamac* i *pameť* — 1

(v tomto prípade bol sledovaný aj výskyt asibilácie);

hovädzí — 29, *hovadzí* — 63, *hovedzí* — 68, *hovadzí* i *hovedzí* — 1;

päť — 46, *pet'* — 84, *pac* — 27, *pat'* — 1, *pat'* i *pet'* — 1, *pac* i *pet'* — 2.

Pri tomto type sa najväčšmi prejavovalo prečenovanie spisovného jazyka, a to hlavne u mladších respondentov, čo vyplýva pravdepodobne z toho, že spisovné jazykové povedomie je v škole (najmä v písomných prejavoch) vedome pestované, a preto tu evidujeme akúsi neschopnosť odpútať sa od spisovného úzu.

g2) V dlhej pozícii po labiálnych konsonantoch:

piat'i — 138, *piaci* — 17, *paci* — 3, *pacovia* — 1, *päťi* — 1, *péťi* — 1;

viac — 87, *vác* — 86, *viacej* — 60, *väc* — 1, *viac* i *viacej* — 6, *viác* i *viacej* — 1.

g3) V dlhej pozícii po iných ako labiálnych konsonantoch:

d'esiati — 137, *d'esiaci* — 1, *dzesiaci* — 21, *dzesacovia* — 1, *d'esiati* i *dzesiaci* — 1.

Výslovnosť hlásky ā je zachovaná u staršej generácie (najviac na juhu RD), no tendencia vyslovovať na jej mieste a, resp. e je evidentná: *pet'* (RD), *pac* (Rj), *naspet'*; *maso* (RD — staršia generácia), *meso* (Rj, niekedy aj iné obce — mladá generácia) a pod. V Rj sme výslovnosť ā zaznamenali len sporadicky, v obciach severne a severozápadne od Rj sme výslovnosť ā nezaznamenali vôbec. U strednej a mladej generácie zanikol reflex ā (za pôvodné nosové e v krátkej pozícii) na celom území RD. Pôvodný 6-členný systém krátkych samohlások, kde proti nízkemu zadnému vokálu a stál nízky predný vokál ā, sa zmenil na 5-členný.

5.2. Konsonantizmus vo výsledkoch SLA

a) Jedným z najvýraznejších a najdynamickejších znakov RN je prítomnosť asibilácie. Na juh od Rj asibilácia postupne mizne. Výskyt asibilácie patrí k tým znakom, ktoré vydelenie južný

variant RN (obce Čičmany, Fačkov — ďalej Či, Fa) oproti ostatným obciam s RN.

Výskyt asibilácie je podľa výsledkov ankety nasledujúci:

- skupiny *te, *de: *d'esať/dzesac* (porov. vyššie — 5.1 g3);
- skupiny *tň, dň*: *laket'* (porov. vyššie — 5.1 f); *tma* — 96, *cma* — 53, *tma i cma* — 12;
- skupiny *ti, *di: *d'eti* — 105, *dzeci* — 52, *d'eti i dzeci* — 4, *za hod'iu* — 95, *za hodzinu* — 55, obe formy — 11, *hňet'* — 103, *hňec* — 51, obe formy — 7.

Asibilácia je pevne zakotvená v najstaršej generačnej vrstve obyvateľov spomenutých obcí RD aj samotného Rj. Často pretrváva i v strednej, menej v mladej vrstve obyvateľov. Jej menšiu frekvenciu (v porovnaní s frekvenciou v obciach) sme zaznamenali u predstaviteľov mladej generácie v meste. Prítomnosť asibilácie je závislá od charakteru rozhovoru a situácie komunikačného aktu. Asibilácia je rozšírená najmä medzi tými predstaviteľmi mladej generácie, ktorí nestratili kontakt s rodným prostredím, a objavuje sa dokonca aj u mladších rodákov z Rajca, vracajúcich sa po dlhšom čase do rodného kraja.

b) Ďalšou typickou črtou je zmena slabičného ľ (zo skupín *tſt*, *tſt*) na u v pozíciah po všetkých spoluďlăskach okrem perných p, b, v (porov. Ripka, 1969, s. 69 — 73). Slabičné ľ zostało v slovách *vlk*, *plní* (často zaznamenané aj s mäkkou výslovnosťou *vľk*, *vľčí*, *pľný*), *mlčac* a i., v ostatných je zmena ľ na u: *duhí*, *dužoba*, *tustí*, *žuč*, *tuč!*, *túček*, *kupko*, *sunko*, *žutí*, *stúp* (= *stľp*), *jabuko*, *buča*, *prehutnúc*, *suza*, *kúb* (= *kíb*) atď. Podobne ako v prípadoch asibilácie aj pri tejto zmene sme zaznamenali len čiastočnú tendenciu k výslovnosti s ľ.

Výskyt slabičného ť, l (podľa výsledkov SLA):

- *dlhí* — 94, *duhí* — 64, *dlhí i duhí* — 3;
- *žltí* — 98, *žutí* — 60, *žltí i žutí* — 3;
- *slnko* — 23, *sunko* — 27, *slunko* — 11;

- *jablko* — 88, *jabuko* — 70, *jablko i jabuko* — 3;
- *vlna* — 34, *vľna* — 4, obe formy — 3.

c) Neutralizácia v na f je na celom území RD takmer dôsledná. Pred neznelými spoluľáskami na morfológickej hranici, na začiatku slova, vo vnútri aj na konci slova sa tieto spoluľáske neutralizujú ako iné šumové párové konsonanty: *hňef*, *krv/krf* (Rj), *krf* (Či, Fa), *(f)čela*, *fták*, *(f)táčence*, *f kotľe* a pod. V niektorých prípadoch začiatočné v (najmä predložkové) pred neznelou a často aj pred znelou spoluľáskou zaniká: *šaje*, *šetko*, *šeci*, *dovec*, *čera* a pod.

5.3. Tvaroslovie

Na tvaroslovnej rovine nesie RN všeobecné črty západoslovenských nárečí. Niektorími znakmi predstavuje nárečie RD samostatnú oblasť v rámci hornotrenčianskych nárečí. V minulosti sa prejavovala väčšia tendencia zovšeobecňovať istý prostriedok na vyjadrenie gramatickej kategórie, v súčasnej situácii sa v RN využívajú viac gramatické tvary (najmä slovesné) spisovného jazyka; toto tvrdenie platí hlavne pre mladú generáciu.

Vo flexii substantív sú v gen. a akuz. pl. mask. prípony *-voch*, *-vov* -*vo*: *mal* už *moc rokvoch*, *moc chlapvoch*, *pánvoch*, *rodžičvoch/rodičvov*, ale aj *rodžiči*, *grajcárí*, *tol'iarí* (Rj), *chlapov*, *pánnov* (okolité obce), *dožila sa sto rokvo*, *vištvanie na kohútovo* (Fa, Či). V inštr. pl. mask. je prípona *-oma* (*s chlapoma*, *s koňoma*), podobne aj pri fem. (*ženoma*); v inštr. sg. fem. je koncovka *-u*, *-ú* (*se mnú*, *s tebu*, *s pravú ruku*, *z levú nohu*, *pojal hu ze sebu*, *ze ženu*, *dol'ialo sa to z vodu*, *s kúpenú brindzu* a pod. — celá RD). V nom. a akuz. sg. neutier je častá prípona *-o* (*mesto*, *srco*, *vajco*, *pľeco*). Staršia generácia používa tvar nom. sg. fem. *dracva* (popri *dratva*) aj *dracef*, tiež *mrkef*, lok. sg. fem. *noze*, *ruce*, *macose*, lok. sg. neutr. *oce*, *use* (staršia generácia najmä v Či ešte i dnes). V jazykovanom prejave staršej generácie sú podoby nom. pl. mask. *richtária*, gen. pl. neutr. *dziefčeniec* a inštr. pl. mask. *gazdoma*.

Spomenuté podoby z FPRN miznú — v jazykovom prejave strednej a mladej generácie sa už takmer vôbec neobjavujú.

Vo flexii adjektív je v lok. sg. muž. a str. rodu koncovka *-ém* (podľa tvarov iných pádov): *o dobrém sinovi*, *f cudzém/cudziem sa ňehrap*, *hovorel len o zlému* a ī. Adjektíva žen. rodu majú koncovku *-ú* (-*iu*): *ze staršiu*, *z dobrú*, *z visokú*, *bol tam s tú mlačiu*. Lok. sg. adjektív muž. a stred. rodu typu *dobrí* má príponu *-em* (-*ém*) podľa tvarov iných nepriamych pádov (-*eho/-ého*, *-emu/-ému*): *bola v druhém stave*, *žil Ľen o vodze a suchém chľeve*, *postavel na Duhém radze* a pod.

Vo flexii zámen prevažujú západoslovenské tvary *já*, *mňa*, *ma*, *se mnú/se mnú*, *s tebú/s tebu*, *ju/hu* a pod.; nom. sg. mask. a fem. 3. os. je *von*, *vona* (RD), nom. pl. 3. os. je *voňi* (RD).

Vo flexii čísloviek sú ustálené tvary *dvaja*, *dva* (pre fem. *dve*), *tria gazdovia* (Či); gen. číslovky *päť* je *piacich/piatich*, v Či aj *peitich*.

Tvorenie slovesných tvarov je taktiež principiálne zhodné s tvorením príslušných tvarov v západoslovenských, užie v hornotrenčianskych nárečiach.

V RN je slovesný l-ový tvar *robel*, *robela*, rozšírené sú tvary prítomníka a neurčitku slovies typu *ňesem*, *tučem*, *berem*, taktiež tvary *rozumec*, *šed'ivet/šedzivec*, *trec*, *zemrec* a pod. s -e- v prítomníkovej kmeňotvornej prípone. Záporná podoba slovesa *byť* sa tu používa vo forme *ňení som*, *ňení si*, *ňení*. Prézent 3. os. pl. slovesa *chciet* má podobu *kcú/chcú*, ale aj *chcia/kcia*. Imperativ slovesa *budem* je *buc!/budz!* (RD), v Či je tvar *bid!*; imperativ slovesa *ťst* je v sg. *choj!/choc!*, vo Fa a Či *chot!*, v 1. os. pl. je v Rj podoba *pome/pojme*, vo Fa a Či *podme/pojme*, v 2. os. pl. má sloveso *ťst* imperativnú podobu *icce/icte*, často aj *chojce* (Rj) a *chot'e* (Fa, Či). Infinitívne prípony sú -c (Rj a okolité obce) a -t' (Fa, Či). Tvar particípia prét. akt. slovesa *môct* — *môžem* má v RD (prevažne v obciach, v meste najmä u príslušníkov staršej, menej strednej generácie) podobu *mvohel*, *mvohra*; particípium prét. akt. slovesa *robit* — *robím* má v blízkych dedinách Rajecká Lesná a Žurčina podoby *robol*, *placol*, *strašol* (často aj s kvantitou), a to bez ohľadu na predchádzajúci konsonant. Zo zložených slovesných tvarov sú v reči staršej generácie pri slovesách typu *volat* — *volám* ešte i dnes živé tvary kondicionálu prez. v podobe *volal bich*, v prét. *bol bich volal*. Mladšia generácia (a väčšina strednej) používa príslušné spisovné tvary: *volal bi som*, *bol bi som volal*.

5.4. Tvorenie slov

Tvorenie slov v RN takisto obsahuje črty tvorenia slov v západoslovenských nárečiach. Typické je napr. tvorenie obyvateľských mien príponami -ec, -an/-čan: *Čičmaňec*, *Fačkovec*, *Porubec*, *Čerňaňec*; *Rajčan*, *Šujan* a pod., ako aj tvorenie názvov rodín pomocou prípon kolektívnych privlastňovacích prídaných mien -ech/-éch, -ich: *Ribár* — *Ribárech*, *Židek* — *Židekéch/Židekech*, *Smutný* — *Smutních*, *Ďurčanský* — *Ďurčanských/Dzurčanských* a i. Podobne sa tvoria mená detí: k pomenovaniu príznačnému pre celú rodinu (utvorenému pomocou prípony -ech/-éch, -ich) sa pridá muž., resp. žen. hypokoristikum alebo apelativum: *Cibul'kech Hanka*, *Ribárech Joško*, *Ko'adech sin* a pod.

Pôvodní obyvatelia Rj majú popri svojom úradnom priezvisku obyčajne ešte aj prezývku, ktorá slúži na dešifrovanie konkrétnej osoby a rozlíšenie občanov toho istého mena. Prezývky nasvedčujú, že vznikli buď od krstného mena hlavy rodiny (*Lajošech*, *Urban*, *Klemo*), buď od zamestnania nositeľa prezývky (*Štrangár*, *Kolárech*, *Bednár*, *Kordovánik*, *Krkuliar*), alebo sa nou vyjadrovala niektorá výrazná vlastnosť osoby (*Striga*, *Bachor*, *Havran*, *Stuchlí*, *Skríbel'a*).

Prezývky sa zväčša dedili, novšie vznikali v priebehu tohto storočia. Zachované písomné záznamy svedčia o tom, že prezývky mali dlhú a pevnú tradíciu. Podľa nich možno spoznať, či ide o starý rajecký rod, pretože pristáhovaní obyvatelia prezývky nedostali.

Ženy často používajú v dôvernom styku neoficiálne (familiárne) ženské mená, utvorené od priezviska manžela. Tieto mená sa tvoria príponami *-ová* (*Špániková, Jakubíková, Šujanová*) — takto najmä mladá generácia a časť strednej generácie — a *-ka* (*Ribárka, Špánička, Hanuska*) — túto príponu využíva stará generácia a väčšina strednej generácie. V prípadoch, keď nemožno uplatniť slovotvorný model s príponou *-ka*, použije sa v tom istom význame už spomenutá prípona *-ech* (*Anča Lakech, Hana Cibul'kech, Tonko Bačech*).

5.5. Z lexiky

Lexiku mesta a okolia formovala mimoriadne rozvinutá tradícia remesiel a dobre rozvinuté tie formy poľnohospodárstva a chovu dobytka, ktoré dovoľovalo prírodné prostredie regiónu. Stará sociálna štruktúra mesta výrazne vplývala na bohatosť i rôznorodosť lexiky. Dodnes sú v zachovaných remeselnických (zväčša terminologických) výrazoch zakonzervované najstaršie typické črty nárečia. Je zaujímavé, že popri nových terminologických výrazoch sa vo všetkých pracovných odvetviach využíva aj stará terminologická vrstva lexiky. Na druhej strane sa do PFRN vnášajú nové lexikálne prvky, ktoré sa často hláskoslovne prispôsobujú domácomu nárečiu. Tieto nové výrazy nie sú charakteristické len pre strednú a mladú generáciu, ale prenikajú aj do lexiky najstaršej generačnej vrstvy.

V SLA mali respondenti uviesť niekoľko slov (slovných spojení) a ich významov, ktoré považujú za typické pre RN. Odpoveď na túto otázkou neuvedlo 45 respondentov (= 27,7 %), a to najčastejšie z dôvodu neznalosti (vyznačili odpoveď „neviem“), ale aj nedôslednosti či neuvažovania nad odpovedou (odpoveď „nerozmýšľal/-a som nad tým“). Rajčania (žijúci a zároveň pracujúci v meste) si často neuvedomujú nárečové prvky obsiahnuté vo vlastnom jazykovom prejave, nepocitujú ich ako niečo zvláštne, atypické. Používanie nárečových prvkov (nárečia) je pre rodákov z nárečovej oblasti prirodzené a samozrejmé. Tradícia miestneho nárečia, ktoré bolo v minulosti pre väčšinu tamojších obyvateľov výlučným (jediným) nástrojom každodennej bežnej komunikácie, je dodnes citelná a veľmi silná najmä v neoficiálnom dorozumievanom styku. Hovoriaci RN však stále viac (pravdepodobne pod vplyvom masmédií) uvažujú o rozdieloch medzi nárečovými a spisovnými formami a dokážu ich aj rozlísiť.

5.5.1. Ako typické rajecké nárečové výrazy, slovné či vetné spojenia uvádzali reprezentanti najstaršej generácie najmä kontaktové optytovacie i rozkazovacie

formulky (frázy) bežné v každodennom dorozumievaní (*gdze si bol?*, *načo sce tam bolí?*, *prídz nás pozrec!*, *jako sa máce?*, *na hanbu sveta!* ...) a oznamovacie výpovede typu *bívam pri koscel'e, tato sú v roboce, idzeme do rínsku* a pod.

Značne frekventované boli aj jednotlivé slová, a to najmä slovesá (v rôznych tvaroch): *póš* (= pôjdeš), *ňepóš*, *póm* (= pôjdem), *robel*, *chlapnem*, *mlácič* a pod. a podstatné mená bežné aj v spisovnom jazyku (bez uvedenia významu, napr. *humno*, *stvol*). Mnohé z nich napísali respondenti s charakteristickými asibilačnými prvkami (*cetka*, *cma*, *poscel'*, *lokec*, *dzeci*, *mlácič*, *smeci*), so zmenou į na u (*stúp* = stíp, *chup*, *jabuko*) i s ďalšími typickými nárečovými javmi (*lokec*, *cinter*, *ve vreci*, *v kľeci*, *masiar* a i.). Ako typické nárečové slová sú uvádzané aj slová cudzieho (najčastejšie nemeckého) pôvodu: *rínek*, *ratúz*, *soft*, *furt*, *dach* a pod.

Niektoré lexikálne jednotky (slovné spojenia) respondenti sami vysvetľujú: *hal'apatki* (= ženské topánky na vysokom podpätku, lodičky), *haluški s prpu* (= zemiakové jedlo s haluškami), *macenie* (= jedlo zo zemiakov a múky) a pod.

Pre najstaršiu generáciu je najťažšie posúdiť/ohodnotiť jazykovú stránku vlastného prejavu a určiť typické nárečové znaky, lebo tie sú vlastne súčasťou bežného dorozumievania starších ľudí. Zástupcovia tejto generácie s vyšším vzdelením však jasne rozlišujú dva systémy vyjadrovania: spisovný a nárečový.

5.5.2. Odpovede reprezentantov strednej generácie boli v mnohom podobné odpovediam predchádzajúcej skupiny: *čo robíce ve fabrike?*, *chodzí ako cel'a*, *jazdzel na bicikli*, *l'ecel ako eroplán*, *čo stojíš ako stúp!?*, *mám štiriac rokvoch*; *kíbel'*, *kastról'*, *rínek*, *ujco*, *ridikel'* (= kabelka), *kisel'ica* (= kyslá zemiaková polievka), *obarec*, *vochtereck*, *sofki* a pod.

Reperoár typických nárečových výrazov (slov, slovných spojení, viet), ktorý uviedli členovia strednej generácie, sa príliš neodlišuje od repertoáru najstaršej generácie. Predsa však je „sortiment“ príslušníkov strednej generácie na jednej strane pestrejší o novšie výrazy (často prispôsobované fonologickému alebo morfologickému systému nárečia), ktoré už táto skupina hodnotí ako príznakové (stará generácia ich ako príznakové nevníma), no na druhej strane je ochudobnený o staré nárečové výrazy zo slovníka najstarších obyvateľov RD.

Zástupcovia strednej generácie zreteľnejšie pocitujú rozdiely medzi spisovnou normou a nárečím — práve u nich dochádza vari najčastejšie ku kontaktu a konfrontácii týchto jazykových pôlov, nie sú však schopní definitívne sa zbaťiť niektorých pevne zakotvených nárečových znakov. Miera ich využitia závisí od vzdelenia hovoriaceho, od miesta jeho narodenia, zamestnania a pod.

5.5.3. Najmladší respondenti okrem výrazov uvedených predchádzajúcimi generáciami vypísali v tomto bode SLA rozličné novšie výrazy, zväčša také,

ktoré sa zvyčajne charakterizujú ako nespisovné, oni ich však označili ako nárečové: *chemodroga* (= drogéria), *skampolo* (= ľahké letné tričko), *technokov* (= obchod so železiarskymi potrebami), *fajermúr* (= štítový múr), *tégel'*, *trafika*, *motor* (= auto), *foter*, *rínok* (menej *rínek*), *ringešpír* (= kolotoč); *kámoška*, *makaj*, *bacha* (mládežnícky slang); *sichta*, *fajront*, *oldomáš* a i. Aj o mladej generácii platí tvrdenie, že si vo vedomí uchováva niektoré výrazy s typickými hláskoslovnými a tvaroslovnými znakmi RN: *rínok* (popri staršom *rínek*), *cetka*, *al'e ic!*, *ti ceľa!*, *žufaňa*, *bľinda* (= hrča), *gánek*, *kíbel'*, *ratúz*, *koscel*, *sunko*, *cma*, *jakubo*, *vidzel som susedoch*, *dzeci*, *stromek*, *šporhel'*, *vreco*, *hodzina*, *zadusic*, *chrbet* a pod.

Najmladšia generácia si plne uvedomuje rozdiely medzi spisovným a nárečovým vyjadrovaním. Nárečový pól aj u tejto generácie ostro rezonuje a často sa úspešnejšie presadzuje oproti spisovnému pólu, a to v závislosti od vzdelenia, prostredia komunikácie, od komunikačnej situácie a pod. Niekedy však ani také prostredie ako škola, kde je spisovné vyjadrovanie relatívne najdôslednejšie, nedokáže determinovať a zmazať prvky nárečových návykov. Tvrdenie platí najmä o deťoch prichádzajúcich do školy z okolitých obcí, ale aj o deťoch, ktorých rodičov charakterizujú určité sociálne parametre (miesto narodenia, vzdelenie, zaradenie v zamestnaní a pod.).

6. Záver

Súčasnú jazykovú situáciu v Rajci charakterizuje vývinová dynamika na všetkých jazykových rovinách, predovšetkým v hláskosloví a lexike. Používateľ rajeckého nárečia si pri bežnej komunikácii vytvára individuálny súbor výrazových prostriedkov, ktorý nesie základné znaky PFRN, no v mnohých prípadoch prekračuje jeho hranice. Najstaršia generácia je stále nositeľom tej formy jazykového prejavu, ktorá sa najmenej vzdialila od pôvodného nárečia; aj do nej už však prenikajú smerom od strednej a mladej generácie novšie prvky, najmä lexicálne, ktoré sa postupne hláskoslovne adaptujú pôvodnému nárečiu. Modelu ideálnej normy nárečia — teda PFRN — sa približuje aj relatívne nemigrujúca časť strednej a mladej generácie, zväčša spomedzi robotníkov, učňov a pracujúcich v poľnohospodárstve. Tieto sociálne vrstvy sú spolu s najstaršími obyvatelmi RD nadalej nositeľmi mierne modifikovaného pôvodného nárečia, čiže formovanej podoby rajeckého nárečia. Od ideálnej nárečovej normy sa najviac vzdáľuje vysokoškolsky a stredoškolsky vzdelená stredná a mladá generácia. Jej členovia používajú v polooficiálnych a neformálnych komunikačných situá-

ciách bežnú hovorenú slovenčinu viac alebo menej poznačenú niektorými výraznými črtami PFRN, profesiovým zameraním, prejavmi sociálnych skupín, v ktorých sa pohybujú, znakmi prostredia, v ktorom dlhší čas pôsobili a pod. Od PFRN sa najviac odkláňajú pracovníci kultúry a školstva. Prostredníctvom nich prenikajú do ideálneho modelu tradičného nárečia, do všetkých jeho jazykových rovín nové, relatívne spisovné i spisovné prvky.

Náš výskum potvrdil všeobecnú tendenciu k mierne dominantnému, nie však výlučnému postaveniu spisovného jazyka v oficiálnych komunikačných sférach a dominantné postavenie nárečia v súkromnej komunikačnej sfére a v jazykovom styku so staršou generáciou.

V súčasnosti je v meste proces ústupu nárečových prvkov výraznejší ako v okolitých obciach. Zároveň však môžeme konštatovať, že model aktuálneho jazykového systému (FPRN) dôsledne neakceptuje také zásadné vonkajšie vplyvy, ktoré by boli v rozpore s jeho štruktúrnymi potrebami. Dynamické zmeny tradičnej formy nárečia (PFRN) i jeho pomalá a postupná transformácia do FPRN v žiadnom prípade nenaznačujú zánik dialekta. Nárečie je v niektorých konkrétnych komunikačných situáciach veľmi frekventované a jeho jestvovanie sa v mnohých prípadoch nedá funkčne nahradíť.

Literatúra

- CHLOUPEK, J.: *Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti*. Brno, Univerzita J. E. Purkyně 1986. 132 s.
- KRČMOVÁ, M.: *Běžně mluvený jazyk v Brně*. Brno, Univerzita J. E. Purkyně 1981. 198 s.
- PATRÁŠ, V.: *Hovorená podoba slovenčiny v Banskej Bystrici*. [Kandidátska dizertačná práca.] Bratislava, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 1990. 274 s.
- RIPKA, I.: *Slabičné / v trenčianskych nárečiach*. In: *Jazykovedné štúdie. 10*. Štolcov zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1969, s. 69–74.
- SLANČOVÁ, D.: *Anketový prieskum postojov k jazyku*. Slovenská reč, 55, 1990, s. 3–19.
- SMATANA, M.: *Špecifika jazykovej situácie v nárečovej oblasti Rajca (teoreticko-metodologická inštrukcia)*. Slovenská reč, 55, 1990, s. 213–221.
- SMATANA, M.: *Sociolingvistická anketa a jej využitie pri výskume súčasnej jazykovej situácie v konkrétnej nárečovej oblasti (na materiáli nárečia Rajckej doliny)*. In: *Varia. 1*. Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1992, s. 77–82.
- ŠTOLC, J. a kol.: *Atlas slovenského jazyka. I. Vokalizmus a konsonantizmus*. Časť prvá. Mapy. Časť druhá. Úvod — komentáre — materiály. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968. 314 s. + 200 s.
- ŠVEJČER, A. D. — NIKOLSKIJ, L. B.: *Úvod do sociolingvistiky*. Praha, Svoboda 1983. 242 s.

SLOVENČINA V KONTAKTE S INÝMI JAZYKMI

ASPEKTY KONTAKTOV SLOVENČINY A ČEŠTINY

Klára Buzássyová

Časové a priestorové súradnice pojmu a terminu kontaktový variante

Kým v dialektológii sa termín jazykový kontakt používa tradične najmä pri opise tzv. pomedzných nárečí, termín kontaktový variant, ako ho tu chápeme, sa viaže na kontakt slovenčiny a češtiny predovšetkým a prvoplánovo ako spisovných jazykov (Budovičová, 1974), pričom sa uznáva i dosah nespisovných útvarov, resp. rozličných komunikačných variet na tento kontakt. Z hľadiska pretítkladu diachrónie a synchrónie fungovania jazykových javov, ktoré v dôsledku kontaktu slovenčiny a češtiny vznikajú v úze často ako prostriedky konkurujúce domácim (nekontaktovým) jazykovým jednotkám, kontaktový variant sa ozrejmuje na základe synchrónnej konfrontácie kontaktujúcich sa jazykov. Ide nám o kontaktové javy v súčasnom slovenskom jazyku, pričom v súlade s dnes všeobecne prijímaným názorom J. Ružičku (1970) obdobie súčasného spisovného jazyka počítame od 40. rokov nášho storočia. Tento medzník rešpektuje späťosť vývinu jazyka s vývinom spoločnosti, súvisí s uznaním osobitosti slovenského národa v etnickom, kultúrnom aj politickom zmysle, je však podoprený aj faktami vnútroatajšej povahy. Od 40. rokov sa výrazne prehľiba funkčná diferenciácia slovenčiny: fungovanie slovenčiny v odbornej komunikačnej sfére, vo sfére vzdelávania, riadenia a organizácie spoločenských procesov sa naplnzo rozvinulo až v období, na ktorého začiatku stojí vlastná národná štátosť (Kačala, 1993, s. 6). Protiklad synchrónie a diachrónie pri skúmaní kontaktových javov však nemožno absolutizovať. Do výskytu kontaktových javov v súčasnom jazyku a do postojov používateľov jazyka k týmto javom sa premietajú výsledky dlhodobého kontaktu slovenčiny a češtiny na diachronickej osi, ako aj odlišné psychologické a dejinné skúsenosti z individuálneho i kolektívneho prežívania tohto kontaktu u príslušníkov obidvoch jazykových spoločenstiev.

Samo Česko-Slovensko, ako aj rozdelenie tohto spoločného štátu je príkladom toho, že kontakt slovenčiny a češtiny a problematika slovensko-českých a česko-slovenských jazykových vzťahov podliehali v priebehu historického vývinu premenám, v ktorých nemalú úlohu hrala politika a jazyková politika štá-

tu, či už sa realizovala v transparentnej alebo skrytejšej podobe. Vymedzenie A. Jedličku (1985, s. 16), že „pod kontaktovými variantmi sa rozumejú prostredky vznikajúce v kontaktových podmienkach jazykov predovšetkým pri ich fungovaní v spoločnom štátom útvare“, je vhodné chápať s dôrazom na príslovku „predovšetkým“, t. j. definičný znak spoločný štát neplatí bezpodmienečne. Kontakt slovenčiny a češtine rozdelením Česko-Slovenska na dva samostatné štáty nepochybne nezaniká, obidva jazyky budú fungovať nielen v intralingválnej, ale aj v interlingválnej, nadnárodnej komunikácii, hoci podmienky kontaktu slovenčiny a češtine sa od roku 1993 zmenili a v ďalšej budúcnosti budú asi podliehať modifikáciám, ktorých dôsledky na vývin obidvoch jazykov dnes ešte nepoznáme. Poznatky obsiahnuté v našom príspevku vychádzajú z analýzy kontaktu slovenčiny a češtine vo federatívnom štáte vrátane javov podmienečných spoločensko-politickými zmenami po novembri 1989 a príznačných pre posledné roky ČSFR.

Používanie termínov kontaktový variant, kontaktové synonymum

Historická reminiscencia svedčí o tom, že termíny kontaktový variant, kontaktové synonymum ako lingvistický reflex kontaktu slovenčiny a češtine, dvoch spisovných, resp. aj širšie národných jazykov, predpokladajú aspoň de jure rovnoprávnosť týchto jazykov a vzájomné pôsobenie. Uplatnenie týchto termínov v slovenskej jazykovede neprichádzalo do úvahy za I. ČSR, keď jazyková politika bola založená na koncepcii čechoslovakizmu — koncepcii jednotného československého národa a jazyka s dvoma „zneniami“, ani v 30. a 40. rokoch, v čase diferenciáčného úsilia o odstup slovenčiny od češtine v mene zachovania identity jazyka. Toto úsilie (slovenský purizmus) bolo reakciou na mocensky (štátom) podporovanú unifikačnú tendenciu. Termíny kontaktový variant a kontaktové synonymum nemali živnú pôdu ani po roku 1945, v 50. a 60. rokoch, lebo napriek oficiálne odmietnutej štátnej doktríne čechoslovakizmu sú pre vtedajšie obdobie príznačné intervencie politikov autoritatívneho režimu, prejavujúce sa ako presadzovanie umelého, násilného zbližovania jazykov, čo v praxi značilo umelé približovanie slovenčiny k češtine. Svedčia o tom najmä konferencie o marxistickej jazykovede v Libliciach r. 1960 (Problémy marxistické jazykovědy, 1962) a o vývinových tendenciách slovenčiny a jazykovej kultúre v Bratislave r. 1962 (Jazykovedné štúdie VII, 1963). Duch týchto konferencií sa negatívne premietol najmä do práce v oblasti odbornej terminológie a do lexikografickej práce. Eliminovať nepriaznivú tendenciu bolo úlohou ve-

deckej konferencie o kultúre spisovnej slovenčiny r. 1966, ktorej teoretickou platformou sa stali Tézy o slovenčine vypracované J. Ružičkom (Kultúra spisovnej slovenčiny, 1967).

Na rozdiel od konferencií zo začiatku 60. rokov, kde sa v referátoch a diskusiách o problematike vzťahu slovenčiny a češtiny polarizovali dve hlavné kritériá (zásady) posudzovania adekvátnosti jazykových prostriedkov — funkčnosť a ústrojnoscť —, v súčasnosti časť lingvistov sociolingvistickej orientácie poukazuje na potrebu pristupovať k javom, ktoré sú dôsledkom kontaktu dvoch jazykov, s diferencovanejším počtom kritérií, resp. faktorov. Nepokladáme za náhodné, že širšie chápanie problematiky, ako ho implikuje pojem jazykový kontakt a termíny kontaktový variant, kontaktové synonymum, sa začalo v slovenskej a českej jazykovede rozpracúvať po vzniku federatívneho usporiadania v Česko-Slovensku, približne od 70. rokov. Vidíme v tom lingvistickú reflexiu odlišného postavenia, do ktorého sa slovenčina dostala voči češtine z hľadiska miery rovnoprávnosti (aj keď nie rovnovážnosti a rovnocennosti). Dovoľujeme si toto tvrdenie napriek tomu, že koexistencia slovenčiny s češtinou priniesla pre obidva jazyky, ale najmä pre slovenčinu (jazyk v slabšom postavení) aj nové problémy, a napriek tomu, že česko-slovenská federácia v dôsledku nepriaznivých okolností času svojho vzniku po okupácii Česko-Slovenska v auguste 1968 a čoskoro nastúpenej „normalizácii“ bola vlastne vonkajškovou formou centralizovaného štátu, v ktorom politické komunistické vedenie odbúravalo pôvodné princípy federácie už od r. 1970 (porov. Žatkuliak, 1992). V česko-slovenských vzťahoch, ktoré sa premietali aj do jazykových vzťahov, sa znova prejavuje anomália ideologickej a politickej zasadovania, teraz v skrytej forme, aj do jazykovedného výskumu, najmä na Slovensku. Napríklad politici nezakazovali slovenským jazykovedcom skúmať vzťah slovenčiny a češtiny, ale výsledky tohto výskumu mohli byť publikované len v odborných časopisoch, ich popularizácia v širšej verejnosti bola stažená. V praktickej činnosti zameranej na jazykovú kultúru sa celé roky nesmelo povedať, že istý výraz nie je slovenský, ale český. Pôsobil tu strach z možného obvinenia z tzv. slovenského nacionalizmu (Pisářčíková, 1992).

Napriek tomu sa dosiahli pozoruhodné výsledky najmä pri charakteristike jazykovej situácie v ČSFR, poznanie špecifickosti česko-slovenskej dvojjazykosti oproti klasickému bilingvismu (porov. početné štúdie publikované v zborníkoch Slavica Pragensia, v časopise Slovenská reč, Kultúra slova a i.); popri nespornej veľkej výhode česko-slovenskej dvojjazykovosti (spočívajúcej v tom, že každý účastník komunikácie hovorí svojím jazykom, pričom sa navzájom rozumejú) sa však hovorí aj o istých ťažkostiah, o semikomunikácii ako neplno-

hodnotnej komunikácií aj o komunikačne „vypätej situácii“ dvojjazykovosti (Budovičová, 1986, 1988).

Z názorov slavistov, ktorí jazykovú situáciu v Česko-Slovensku sledovali zvonka, pripomeňme aspoň mienku J. Toporišiča (1984) a R. Martiho (1993). Pri porovnaní postavenia slovinčiny vo vzťahu k srbochorvátkine v bývalej Juhoslávii so vzťahom slovenčiny a čeština sa J. Toporišičovi rovnoprávnosť slovenčiny s češtinou, meraná spôsobom komunikácie v rámci česko-slovenskej dvojjazykovosti, javila ako nedosiahnutelná metá. Problémové stránky vzťahov slovenčina — čeština a chorvátkina — srbčina veľmi citlivu a ako viacaspektívny lingvistickej, historický a jazykopolitický problém postrehol R. Marti (1993). Nestabilitu variantového modelu spisovných jazykov (v ktorom dva varianty vytvárajú zjednotením jeden spisovný jazyk) oproti modelu dvoch príbuzných, ale samostatných jazykov zapríčinil podľa autora najmä nedostatok vhodnej kompenzačnej jazykovej politiky, ktorá by vyrovňávala jestvujúci asymetrický, nerovnovážny vzťah medzi danými jazykmi aj príslušnými národnými spoločenstvami.

V chápaniu pojmu kontaktový variant, resp. kontaktové synonymum v podmienkach kontaktu slovenčiny a čeština vidno istý vývin, a to od chápania kontaktových variantov ako zhrnujúceho pojmu pre tzv. návratné chyby, odchýlky od jazykovej normy (Budovičová, 1974) k chápaniu kontaktových variantov (u tej istej autorky) ako štylisticky príznakových neologizmov a synónym, ktoré z hľadiska jazykového systému slovenčiny stojia často na periférii systému, pritom však nepredstavujú zbytočné prvky, ktoré by zatažovali vyjadrovací systém a nezodpovedali vyjadrovacím potrebám, ale naopak, v bohatu diferencovanom jazyku je to výrazivo stojace akoby v zálohe pre štylizačné potreby (Budovičová, 1983, s. 262). Chápanie A. Jedličku (1968) je do istej miery obdobné, keď z pohľadu češtiny videl v kontaktových variantoch najprv lexikálne slovakizmy, ktoré sú prejavom kontaktu v lexikálno-štylistickej oblasti, neskôr dáva kontaktovým variantom širší pojmový obsah, rozumie nimi „variantné prostriedky vznikajúce v kontaktových podmienkach jazykov predovšetkým pri ich fungovaní v spoločnom štátom útvare“ (Jedlička, 1985, s. 16). Predpokladá sa pritom vzájomné pôsobenie jazykov. M. Sokolová (1991) hovorí o českých kontaktových javoch v súčasnej slovenčine ako o nadradenom pojme (či problematike) a v rámci neho rozlišuje kontaktové a nekontaktové varianty v jednotlivých jazykových rovinách, pričom sociolingvistikou (anketovou) metódou skúma komunikatívnu efektívnosť obidvoch variantov. J. Dolník (1992) hovorí o českých slovách v slovenčine (skúma ich jazykové aj mimojazykové predpoklady a príčiny) a o češtine hovorí ako o kontaktovom, nie cudzom jazyku. Nazdávame sa, že nie je žiaduce hľadať pre pojmom a termín kontaktový variant nejakú univerzálnejšie platnú definíciu; vhodné je chápanie, kto-

ré umožňuje vystihnúť špecifickú, resp. až jedinečnú situáciu charakteristickú pre kontakt dvoch konkrétnych jazykov. Pri slovensko-českom kontakte rozlišujeme kontaktové javy ako hierarchicky nadradený pojem zahŕňajúci aj javy, ktoré nemajú status kontaktového synonima (resp. im ho lingvisti „neudeľujú“), ďalej kontaktové varianty a kontaktové synonymá, ale napr. aj citátovo používané české slová v slovenskom teste (komunikáte). Kontaktové synonymum je užší pojem.

Kontaktový jav možno charakterizovať ako istú konfiguráciu jazykových a mimojazykových činitelov. Sú to: jazyková štruktúra, etnosignifikatívna (národnoreprezentatívna) funkcia, komunikatívno-pragmatická (resp. užšie štýlistická) funkcia, kultúrno-historický faktor (niekedy sa hovorí o kritériu historickej kontinuity, resp. o tradícii kultivovaného slovenského prejavu), (etno)psychologický faktor. Od pozitívnej hodnoty, negatívnej hodnoty, prípadne irelevantnosti týchto faktorov (dimenzií) závisí celková axiologická hodnota kontaktového javu a jeho prípadná špecifikácia ako kontaktového variantu, resp. pri zameraní na lexikálno-sémantickú rovinu ako kontaktového synonyma. Medzi sociolingvisticky relevantnými skupinami používateľov slovenčiny s ich odlišným typom jazykového vedomia (laické či spontánne vedomie bežných používateľov jazyka, kultivované jazykové vedomie tzv. prestížnych používateľov spisovného jazyka, teoretické jazykové vedomie jazykovedcov — porov. Horrecký, 1991) môžu existovať rozdiely v používaní, hodnotení i v postojoch ku kontaktovým javom.

Uznávaním možných rozdielov a rozporných postojov k jazyku a v rámci toho aj ku kontaktovým variantným prostriedkom sa však nepopiera, že jazyk jednotlivca (a individuálne jazykové vedomie) vzniká v komunikačných aktoch s inými členmi toho istého jazykového spoločenstva, a teda že existuje aj celospoločenské (kolektívne) jazykové vedomie. Aj o používaní kontaktových variantov platí to, čo všeobecne o slovnej zásobe a súhre stálosti a premenlivosti jazykových znakov konštatauje E. Pauliny (1984, s. 120). Pri zmenách slovnej zásoby každý jednotlivec podľa intenzity svojho spoločenského pôsobenia spolupracuje pri upevňovaní a rozširovaní jej členitosti, bohatstva a využívania. Sociolingvistické metódy a prístupy sú pre poznanie fungovania kontaktových prostriedkov prínosné tým, že sa zameriavajú aj na hodnotenie kontaktových prostriedkov samými používateľmi jazyka, pomáhajú poznávať komunikačné normy a dávajú aj podnety kodifikácií. (Porov. určovanie miery komunikatívnej efektívnosti kontaktových a nekontaktových variantov na základe ich frekvencie a hodnotenia používateľmi ako bežných, umelých a nenáležitých, nekultúrnych — Sokolová, 1991.)

K poznaniu etnosignifikatívnej (národnoreprezentatívnej) a kulturologickej dimenzie kontaktových variantov, resp. ich nekontaktových náprotívkov

prispieva aj sledovanie postojov najmä prestížnych používateľov jazyka — spisovateľov. Zaujímanie konkrétnych postojov spisovateľov nielen v publicistických textoch, ale aj v umeleckej literatúre je zaujímatvým kultúrno-historickým slovenským javom. Ked' spisovateľ zaujme ku kontaktovému javu istý postoj, pôsobí na adresáta (čitateľa) textu prostredníctvom umeleckej (estetickej, zážitkovej) komunikačnej sféry, teda inak a iným spôsobom, ako pôsobia na používateľov jazyka jazykovedci.

Z metodického hľadiska pripomíname, že medzi kontaktové varianty a synonymá nezaraďujeme javy, ktoré sú výsledkom paralelného vývinu slovenčiny a češtiny, ba aj viacerých slovanských jazykov a ktoré sú podmienené rovnakými alebo blízkymi spoločenskými a komunikačnými podmienkami. Viaceré takéto jazykové javy a tendencie zachytáva opis synchrónnej dynamiky slovnej zásoby súčasnej slovenčiny (Horecký — Buzássyová — Bosák a kol., 1989), napr. produktívnosť tvorenia kauzatívnych slovies s významom „robiť sa akým“, produktívnosť tvorenia vzťahových adjektív a ich polyfunkčnosť, sémantickú a štýlistickú diferenciáciu v rámci abstraktnej lexiky, tendenciu k univerbizácii a ďalšie. Treba to spomenúť preto, že zahraniční bádatelia, ktorí sú primárne bohemisti a slovenčinou sa zaoberajú popri češtine, majú niekedy sklon hodnotiť ako dôsledok vplyvu češtiny na slovenčinu aj javy, ktoré sú výsledkom paralelného vývinu v slovanských jazykoch. Z výrazov, ktoré vznikli v slovenčine a češtine paralelne v súvisе so spoločenskými a politickými zmenami po novembri 1989, možno ako príklad uviesť na rovnakom metaforickom princípe založené publicistické pomenovania typu slov. *zoštíhlование полногосподарства, ведекých ústavov* — čes. *zeštíhlování zemědělství, vědeckých ústavů* (= redukovanie); slov. *pritvrdiť pozíciu* — čes. *přitvrdit pozicii; polčas rozpadu* (charakteristika istého štátia delenia spoločného štátu) a i.

V ďalšej časti s uvedením ilustratívnych príkladov charakterizujeme kontaktové varianty ako súhru jazykových a mimojazykových dimenzií, pričom postupujeme vždy od inej dimenzie ako východiskovej, resp. hierarchicky rozhodujúcej. Podotýkame, že konfigurácie dimenzií nechápeme ako akési štrukturalisticky pevné, uzavreté entity. Skôr je nám bližšie postštrukturalistické a postmoderné uvažovanie (napr. Kořenský, 1992), t. j. chápanie kontaktových variantov prostredníctvom konfigurácií dimenzií ako otvorených štruktúr, ktorými sa neašpiruje na objektívnosť opisu, predstavuje sa iba jeden z alternatívnych prístupov, v ktorom sa počíta so subjektivitou lingvistu aj so subjektívnymi postojmi nositeľov jazykov ku kontaktovým jazykovým prostriedkom.

Pred vlastnou charakteristikou ešte pokladáme za vhodné uviesť jednu všeobecnejšiu konštatáciu: v dôsledku protirečení, do ktorých sa môžu dostávať jed-

notlivé dimenzie kontaktových variantov a nekontaktových náprotivkov, majú kontaktové varianty vo vývine aj pri fungovaní slovenčiny v komunikácii negatívne aj pozitívne aspekty. Negatívnu stránku je stieranie hraníc medzi dvojma blízkymi jazykmi, v dôsledku pôsobenia češtiny (ako jazyka v silnejšom postavení) vytláčanie pôvodných domáčich (slovenských) gramatických väzieb, lexém, frazém a pod. „agresívnejšími“ inovačnými kontaktovými prostriedkami. Na druhej strane je pozitívne, že kontaktové varianty prispievajú k sémantickej a štýlistickej diferenciácii a sú schopné splňať aj niektoré komunikačno-pragmatické funkcie. Na tento pragmatický aspekt sa doteraz v slovenskej lingvistike nepoukázalo.

Dimenzia štruktúrnych vlastností kontaktových jazykov

Kontaktové varianty často stierajú, niveližujú výrazné aj jemné lexikálno-syntaktické rozdiely, ktoré existujú medzi blízko príbuznými jazykmi, akými sú slovenčina a čeština. Javy vznikajúce pri kontakte slovenčiny s češtinou často porušujú štruktúrne vlastnosti rozličných rovín jazykového systému slovenčiny. Ako nenormatívne, a teda odporujúce kultivovanému jazykovému prejavu sa odmiestajú najmä také kontaktové varianty, ktoré sú neštruktúrne súčasne z hľadiska lexematických aj väzobných vlastností. Nezriedka sú neprimerané aj štýlisticky, čiže majú negatívnu axiologickú hodnotu pri viacerých sledovaných dimenziách. Napr. kontaktové sloveso *zdieľať s niekým starosti* (čes. *sdílet s někým starostí*) — nekontaktové slov. *podeliť sa s niekým o starosti*; kontaktové *opomenúť niečo, niečo neprávom opomínané* (čes. *opomenout, opomíjet; zapomenout* atď.) — nekontaktové slov. *zabúdať na niečo, obchádzať niečo; niečo neprávom obchádzané, zabúdané*. Podľa súčasného normatívneho Krátkeho slovníka slovenského jazyka (1987) lexéma s nedomáčim základom funguje v slovenčine v terminologickej lexike; porov. práv. *opomenúť, opomenutie zákona* (= zanedbanie), *opomenutý dedič* (= vynechaný z testamentu).

Po novembri 1989 v rámci rozvíjajúcej sa demokracie, teda v istej spoločenskej podmienenosťi, sa veľmi rozšírili kontaktové pomenovania so slovesom *jednať*, aj verbálne substantívum *jednanie*, ktorým v každom význame zodpovedá v slovenčine rozdielny ekvivalent: 1. *konat, robiť*; 2. *rokovovať, diskutovať*; 3. *zaobchádzať, vychádzať s niekým*. Relatívne vysoká frekventovanosť slovesa *jednať* vo význame „*rokovovať, diskutovať*“ v úze je vysvetlitelná fungovaním formalno-sémantickej analógie (o typoch analógií pri slovensko-českem kontakte porov. Dolník, 1992) s lexémou *jednať sa* (= dohovárať sa o cene pri kúpe ale-

bo predaji) aj vecnými súvislostami: diskusie poslancov majú často podobný priebeh ako dej vyjadrený týmto slovesom.

Z hľadiska dimenzie jazykovej štruktúry je dôležité aj negatívne vymedzovanie kontaktových javov, v slovotvorbe napríklad určenie tých slovotvorných typov, pri ktorých nedochádza k vzniku kontaktových variantov. Porovnávací výskum slovenčiny a češtiny ukázal, že jedným zo slovotvorných typov, ktorý je charakteristický iba pre češtinu a v slovenčine sa nevyskytuje, je slovotvorný typ s formantom *-l*, pomocou ktorého sa tvoria štýlisticky príznakové názvy osôb podľa nápadnej činnosti. Ekvivalenty českých názvov ako *babral*, *žvanil*, *rejpal* a pod. majú v slovenčine iné slovotvorné formanty a často sa tvoria aj z odlišných, nie paralelných základov: *babrák*, *táraj*, *vyrývač* (porov. i Peciar, 1970; Bartáková, 1989). Kontakt s češtinou v tejto oblasti nevedie k používaniu kontaktových variantov. Z celkovej tendencie sa vyníma bohemizmus *kutil*, ktorý je v bežnej hovorenej reči pomerne frekventovaným kontaktovým variantom konkurujúcim slovenským nekontaktovým výrazom pre ten istý denotát: *domáci majster*, *všemajster*. Jeho výskyt je podmienený fungovaním v nadnárodnej slovensko-českej komunikácii, okolnosťou, že existuje náklonnosť slovenských komunikantov „obetovať“ štruktúrnu korektnosť výrazu v prospech lexikálnej motivácie (vysvetlenie J. Dolníka, 1992). Istú úlohu tu má, nazdávame sa, aj to, že ide o výraz do značnej miery príznačný pre česko-slovenskú spoločnosť posledného dvadsaťročia so širšími asociáciami a konotáciami spoločnými v obidvoch jazykoch — výrazmi *kutil*, *kutilstvo*, resp. *domáce majstrovanie* sa reagovalo na stav, keď v dôsledku úpadku remeselníckej práce boli ľudia nútene zhotovovať si veľa vecí po domácky, prípadne svoju tvorivosť realizovali v tejto sfére činnosti, lebo ju nemohli plne uplatniť vo svojom zamestnaní. Sociolingvisticky aj kulturologicky pokladáme za relevantné, že na konkurenciu štruktúrne nekorektného pojmenovania *kutil* preskripciou odporúčaným domácom pojmenovaniam *domáci majster*, *všemajster* reagoval vo svojich beletristických dielach spisovateľ Alfonz Bednár, a to tak, že prichádza na pomoc komunikácií autorským novotvarom *tisícmajster* („...každý sa vyučí za tisícmajstra, každý si bude všetko robiť sám“), ktorý možno chápať ako výraz utvorený na pozadí spojenia *majster tisícich remesiel*, ale aj ako kalk maďarského slova *ezermeister* (porov. Buzássyová, 1988).

Etnosignifikatívna (národnoreprezentatívna) a etnosociokultúrna dimenzia

Je pochopiteľné, že tieto dimenzie sú skôr kompatibilné s protipóлом kontaktových variantov, teda s nekontaktovými jazykovými jednotkami, s takými,

ktoré sú charakteristické, svojské pre jeden alebo iba pre druhý jazyk existujúci a fungujúci v kontaktových podmienkach a ktoré sú najvýraznejšie späť s oso-bitostami kultúry daného národa. Za etnolingvisticky aj etnosociokultúrne výraznú zložku každého národného jazyka sa pokladajú názvy reálií (etnografizmy), frazeologický fond, ale aj metaforika v rámci nefrazeologických jednotiek. Za jeden z negatívnych dôsledkov dlhodobého kontaktu slovenčiny a češtiny a jazykovej situácie v bývalej ČSFR možno povaľať vytláčanie pôvodných slovenských frazém inovačnými kontaktovými frazeologizmami.

K etnosociokultúrnej dimenzií, ktorá sa v našom chápání do istej miery prekrýva s etnosignifikatívnou, národnoreprezentatívnou funkciou, pričom obidve sa môžu dostávať do antinómie s komunikatívnou funkciou, pokladáme za dôležité zdôrazniť dve veci. Po prvej, hierarchické postavenie národnoreprezentatívnej funkcie jazyka ako celku (aj jednotlivých jeho prvkov) v porovnaní s inými funkciami, napr. s dorozumievacou funkciou, kolfske; stúpa vtedy, keď sa jazykové spoločenstvo (národ) cíti byť ohrozené. V dejinách 20. storočia sa niekoľkokrát vystriedali takéto obdobia a v slovenskej lingvistike pocity (podľa názorov vyslovených na konferenciach spomínaných v úvode), že sú alebo už nie sú potrebné obranárske postoje voči češtine. Po druhé, ak sa frazeologický fond pokladá za najsamobytnejšiu časť jazyka v kultúrnonárodnom aspekte a táto sféra je kontaktom s iným jazykom istým spôsobom dotknutá, dotýka sa to negatívne národnej kultúry. Ak sa niekedy kladie otázka, prečo my, Slováci, tak ľahko zabúdame, opúšťame svojské slovenské frazémy aj iné výrazy a sme takí otvorení voči kontaktovým frazémam českej proveniencie, odpoveď treba hľadať nielen v bezprostrednom tlaku češtiny ako kvantitatívne (počtom nositeľov) silnejšieho jazyka. Zohrala tu svoje aj neprirodzene rýchlo prebiehajúca urbanizácia nečitlivu riadená centralistickou vládnou politikou pod heslom vyrovnanávia dediny s mestom. Najlepší slovenskí spisovatelia vo svojich dielach zachytili tento civilizačný proces, ktorý popri istých pozitívach predstavuje zároveň jednu z chorôb slovenskej spoločnosti. Napr. už spomínaný Alfonz Bednár vo svojich románoch z mestského prostredia, povedané slovami literárneho vedca Stanislava Rakúsa (1982), zachytil rozpoltenosť, schizofréniu dnešnej ani mestskej, ani dedinskej generácie, ktorá síce žije v meste, ale myslením, cítením korení hlboko vo vidieckom, dedinskem životnom archetype. V jazyku sa to odrazilo v tom, že mnohé frazémy sa z úrovne ľudovej reči alebo lokálnych nárečí nedostali či nestačili dostať na úroveň celonárodného používania (do celonárodného hovorového jazyka).

Aby naše poukázanie na spomenutý negatívny dosah rýchlej urbanizácie Slovenska na vývin slovenčiny nevyznalo ako jednostranný, azda pripesimistický pohľad, pokladá-

me za užitočné doplniť v tejto súvislosti sociologické poznatky o procese urbanizácie na Slovensku. Uvádza ich J. Stena v rámci informácie o výskume predpokladov a formovania občianskej spoločnosti na Slovensku (Stena, 1993, s. 224—230). J. Stena sa najprv odvoláva na komparáciu Čiech a Slovenska uskutočnenú v Anglicku žijúcim českým historikom J. Krejčím, ktorý svoje výsledky prezentoval na Svetovom kongrese českých a slovenských vedcov a umelcov *Česko-Slovensko, Európa a svet* (Praha 29. 6. 1992). J. Krejčí tvrdí, že Slovensko sa v najdôležitejších civilizačných ukazovateľoch fakticky dokázalo vyrównať tej časti federácie, ktorá preň bola vždy výzvou. Slovensko charakterizujú väčšie tempá rozvoja; pre svoju dynamiku dokázalo pragmaticky využiť každú historickú epochu, obdobie nadvlády komunistickej ideológie nevynímajúc. Ak, ako uvádza J. Stena, zohľadníme túto rozvojovú dynamiku Slovenska, na otázku, čo dodnes zostało v platnosti z obrazu obyvateľov Slovenska podanom v diele zakladateľskej osobnosti slovenskej sociológie A. Štefánka (*Základy sociografie Slovenska*, 1944), musíme odpovedať, že štefánkovský obraz Slovenska je dnes už odľahlou minulosťou. (Podľa neho na Slovensku ľudia viac dôverujú zvykovým normám a pravidlám ako ustanoveným zákonom, naturálny charakter života tu spočíva stále na význame vidieka, je spojený s vierou v osudovosť, nedôverou voči novotám, ale aj cudzincom, charakterizuje ho tradicionalizmus, izolacionizmus a z neho vyplývajúci provincializmus.) A. Štefánek podľa mienky J. Stenu zachytil vo svojom obraze obyvateľov Slovenska tie vlastnosti, ktoré sa nášmu obyvateľstvu vtláčali počas stáročného útlaku a niekoľko ich účelovo interpretoval ako národný charakter Slovákov (op. cit., s. 226). Prudké zmeny v urbanizácii krajiny v nadväznosti na industrializáciu Slovenska za posledných päťdesiat rokov napriek rozporným efektom urbanizácie znamenali prenesenie tăžiska verejného života z vidieka do miest a otvorenie sa dedinských spoločenstiev, priniesli sociálnu migráciu a vyúsťili do rapídneho pozdvihnutia vzdelanosti obyvateľov Slovenska. Hoci si sociológ J. Stena všíma dôsledky urbanizácie ako jeden z predpokladov formovania občianskej spoločnosti na Slovensku, jeho postrehy sú užitočné aj pre sociolingvistické bádanie.

K protirečeniu komunikatívnej a kulturologickej funkcie dochádza napr. v niektorých lexikografických riešeniacach Česko-slovenského slovníka, kde sa oproti bežným frazémam (zo spisovnej alebo obecnej češtine) uvádzajú ako slovenské ekvivalenty menej známe, nárečovo lokálne ohraničené frazemy (porov. Ripka — Skladaná, 1980). Uvádzanie menej známych alebo zabudnutých frazém, vytlačených z aktívneho používania kontaktovými frazémami, sa z čisto komunikatívneho hľadiska môže niektorým používateľom slovníka zdať ako príťaž. Má však významnú kulturologickú funkciu — zaznamenáva sa to, čo má ostat v pamäti národa — a navyše táto informácia môže byť užitočná a hľadaná inými používateľmi tohto istého slovníka. Ilustratívny príklad: oproti čes. frazeme *rozlít si ocet s nékym* (SSJ uvádza aj kontaktovú frazemu *rozliat' si ocet*

s niekým = pohnevať si niekoho, znepriateľiť ho) Česko-slovenský slovník (1979) uvádza slov. *prevrhnúť si hrnček u niekoho*; dnes veľmi frekventovanej frazéme *dostať sa k váľovu, k mastnému hrncu* konkuruje kontaktová frazéma *dostať sa ku korytu*.

Niektoré z frazém, ktoré stredná a mladšia generácia nositeľov slovenčiny zabúda, resp. vypadávajú z jej aktívnej slovnej zásoby, nachádzame dnes v reči staršej generácie, ako sú uchované napr. v dielach autorov exilovej slovenskej literatúry. Z korešpondencie Jána Okáľa s Milanom Ferkom (publikovanej v Literárnom týždenníku č. 33/1992) máme doložené frazeologické spojenie *vážiť (slová) na apatekárskych vážkach*; dnes je bežnejšia variantná podoba *vážiť (slová) na lekárnických vážkach*, ktorá má bezprostrednú paralelu v čes. *vážit (slova) na lékárnických vážkách*. V tom istom teste sa vyskytuje aj frazéma *pozerať na niečo dolu nosom* (*Pokial' ide o coridy v Mexiku ... pozeral na ne dolu nosom*); dnes sú v slovenčine bežnejšie frazémy *pozerať na niečo zhora, zvyšoka, ohŕňať nos nad niečím*, ktoré takisto majú paralelné ekvivalenty v češtine.

V dôsledku kontaktu s češtinou sa najmä v reči dnešnej mladej generácie, ako ju reprezentuje napr. jazyk prispievateľov časopisu Dotyky, objavuje veľké množstvo novších frazém, ktoré vznikli na pôde češtiny. Sú pre mládež prítážlivé expresívnosťou, hravým prístupom k jazyku, ich používanie však môže byť aj výrazom rovnakého generačného pocitu (a komunikovania o rovnakých témach). Napr.: *vie, čo to obnáša* — čes. *ví, co to obnáší*; *o čo kráča?* — čes. ob. *vo co kráčí?*; *schytat to za niekoho* — čes. *schytat to za někoho* (= byť potrestaný za niečo, čo spôsobil niekto iný).

Národnoreprezentatívnu funkciu môže splňať napr. aj ustálenosť deminutívnej alebo nedeminutívnej podoby substantíva v istej frazéme, prípadne ich variantnosť (porov. Mlacek, 1992). Volba jednej alebo druhej podoby zvyčajne neovplyvňuje komunikatívnu efektívnosť a často ani štylistickú platnosť frazémy. Mechanickému prevzatiu podoby z kontaktového jazyka nemožno dať status kontaktového synonima — takéto podoby majú negatívne hodnoty podľa štruktúrnej, etnosignifikatívnej, kulturologickej aj komunikatívnej dimenzie. Ide o prípad vyskytujúci sa iba jednotlivzo: *urobiť si o niečom obrázok* namiesto slov. *urobiť si o niečom obraz*; rozšírenejšie je terminologizované spojenie *slovná hračka*, ktoré pod vplyvom čes. *slovní hříčka* začalo vytláčať ustálený slov. výraz *slovná hra*.

Ako príklad slov, v ktorých konfiguráciu je relevantná etnosignifikatívna dimenzia aj dimenzia kultúrno-historickej tradície, pričom kontaktový a nekontaktový variant sa využíva aj štylisticky, možno uviesť vzťah výrazov *oberačky a vinobranie*. (Tento príklad sa spomína aj v Tézach o slovenčine: Preto sa ne-

odporúča namiesto ustáleného slova *oberačky* používať novotvar *vinobranie*.) Zo širšieho kulturologického aj zo sociolingvistického hľadiska pokladáme za zaznamenaniahodné, že o vytláčaní ustáleného výrazu *oberačky* kontaktovým variantom *vinobranie* existuje aj svedectvo v umeleckej literatúre, a to postoj spisovateľa Vincenta Šikulu v spomienke na režiséra Ela Havettu (Elo. Nokturná, 1983, s. 201): „*Bol u mňa štyri dni. Zvyčajne toľko trvajú Oberačkové slávnosti, ktorým už aj v Modre hovoria vinobranie. Hoci za môjho detstva bývali v Modre aj v Dubovej iba Oberačky.*“ Zo štýlistického, resp. komunikačného hľadiska je zasa dôležité, že práve preto, lebo v spisovnej slovenčine je pomenovanie *oberačky* (vo význame „čas zbierania hrozn“ aj „oberačkové slávnosti“) dominantný, resp. výlučný kodifikovaný prostriedok (v písanej aj ústnej komunikácii), môže vo funkcií ozvláštňovacieho štýlistického prostriedku slúžiť aj kontaktový variant *vinobranie* (jeho komunikatívna efektívnosť má oporu v prekrývaní bohemizmu a dialektizmu). Takto pôsobí použitie lexémy *vinobranie* ako výrazu vyššieho štýlu s odťienkom knižnosti v prenesenom význame, ako je to v titulku *Zeljenkovo vinobranie* (v článku je reč o hudobnom skladateľovi Iljovi Zeljenkovi, ktorý zožímal plody svojej práce, keď mu v priebehu niekoľkých týždňov premiérovali tri nové diela). Lexéma *oberačky* so zámerom vyjadriť iróniu je použitá v publicistickom texte v článku s nadpisom „*Oberačky*“ s nadtitulom *Gabčíkovo v Hágu, Trnava v Budapešti* (Slovenský denník 27. 10. 1992; v článku opozičného denníka sa kritizuje politika vládneho hnutia).

Štýlistická dimenzia — kontaktové varianty a expresivita

Značná časť lexikálnych prostriedkov, ktoré vznikajú v slovenčine v dôsledku kontaktu s češtinou, je zo sféry štýlisticky príznakovej lexiky. Kontaktové jazykové prostriedky sú pritom v zásade príznakové podľa dvoch protikladných základných štýlistických hodnôt a odlišujú sa aj podľa časovej dimenzie. Ako výsledok diachronického vývinu slovenčiny sa mnohé lexikálne bohemizmy (vyskytujúce sa v literárnom jazyku slovenských realistov aj u autorov medziwojnovej literatúry) v priebehu posledných štyridsiatich rokov vysunuli zo živej slovej zásoby, dnes majú charakter knižných a knižných zastaraných slov; na druhej strane je značná časť kontaktových neologizmov, ktoré sa používajú v bežnej hovorenej reči spravidla na oživenie a expresivitu prejavu. Väčšina týchto kontaktových variantov má v normatívnom Krátkom slovníku slovenského jazyka (1987 — ďalej KSSJ) kvalifikátor substandardné slovo; takto označené slová v chápaní autorov slovníka sa používajú na zámerné odlišenie od

spisovnej normy, na oživenie prejavu. Používajú sa teda ako prostriedky synonymizácie vo vzťahu ku komunikačnej norme, ktorá pripúšťa také komunikačné sféry a situácie, v ktorých hovoriaci používajú vo väčšej alebo menšej miere aj nespisovné prostriedky (o komunikačnej synonymizácii navrhuje hovoriť J. Doľník, 1992). Súhlasíme s J. Dolníkom, že pri časti slov zaradených v KSSJ medzi substandardné slová možno skôr pozorovať analógiu s bežnou expresívou synonymizáciou založenou na využívaní osobitosti formy slova než analógiu s komunikačnou synonymizáciou, ktorá by slúžila zdôrazňovaniu opozície spisovné — substandardné slovo. Expresívne synonymá vidí autor napríklad vo výrazoch ako *kočka* (pekné dievča), *makat'*. (robiť, drhnúť), *blbý* (sprostý, hlúpy), *sakramentský* (prekliaty, čertovský, potvorský) a i. Možno pripomeneú, že relatívne značný počet kontaktových lexém nájdeme aj medzi výrazmi, ktoré sa pokladajú (aj v KSSJ) za expresívne alebo pejoratívne prostriedky hovorovej vrstvy slovenčiny, ktorá sa v súčasnej slovakistike prevažne hodnotí ako súčasť spisovného jazyka. Ide o výrazy, ktorých hláskoslovňa alebo morfológická podoba neodporuje štruktúre slovenčiny, napr. *barak* expr. (rodinný dom), *dožrať* sa expr. (nazlošíť sa), *fedrovať* hovor. expr. (podporovať, uprednostňovať), *flákať* hovor. pejor. (povaľač), *frmol* hovor. expr. (ruch, zhon), *šmrnc* hovor. expr. (švih, pikantný pôvab), *trhák* hovor. (lákavé dielo, lákavé podujatie) a i. České paralely týchto výrazov nájdeme v Náčrte slovníka obecnej češtiny, ktorý vypracovali P. Sgall a J. Hronek ako podnet na zachytenie slovnej zásoby obecnej a hovorovej češtiny v knižke Čeština bez příkras (Sgall — Hronek, 1992; porov. i kritický ohlas na úsilie autorov preklenút podľa nich nezdravý veľký rozdiel medzi českou spisovnou normou a bežnou hovorenou rečou zo strany O. Hauenblaša, 1993).

Pri skúmaní expresivizačnej funkcie kontaktových jazykových prostriedkov pokladáme za závažný poznatok, ktorý vyslovil dávnejšie U. Weinreich (1972, s. 42), že v istých sémantických sférach existuje všeobecná potreba synónym, najmä keď ide o expresívnu lexiku majúcu za cieľ nahradíť slová, ktoré stratili svoju expresivitu. Súčasťou poznania prenikania výrazov z jedného jazyka do druhého v kontaktových podmienkach s funkciou obohacovať vrstvu expresívnych synónym a aktuálnou výskumnou úlohou je potom aj určenie toho, v akých konkrétnych sémantických sférach alebo pre aké kognitívne obsahy sa zvyčajne hľadajú aj expresívne vyjadrenia. Z našich pozorovaní uvedieme ako príklad aspoň dve takéto sféry.

V kategórii spravidla polysémnych lexém so sufikom *-ina* vyjadrujúcich v rámci expresívnych pomenovaní významy „hlúpa reč“, „hlúpy skutok, čin“, prípadne „bezvýznamná, malicherná vec“, kde pomenovacím motívom je meno

zvieraťa, pričom jednotlivé lexémy sa odlišujú stupňom expresivity, pejoratívnosti, resp. aj vulgárnosti, dochádza k istému obmieňaniu. V istom čase je vždy osobitne frekventovaný „vychytený“ novší, sviežejsí výraz, kým jestvujúce lexémy ustupujú trochu do úzadia. Tak svojho času „módné“ (t. j. čerstvo expresívne) nespisovné pejoratívne expresívne slovo *hovadina* a výraz s miernejšou expresivitou *somárčina/somarina* vystriedali v slovenčine výrazy *vulg. kravina*, novšie *capina*. Do radu týchto pomenovaní patrí aj kontaktové synonymum *volovina*.

Existuje komunikačná potreba nahradzať novšími, sviežejsími expresívnymi výrazmi výrazy z kategórie tzv. intenzifikátorov, ktoré môžu patríť k rozličným slovným druhom, lebo špecifikujú vlastnosti, deje aj predmety (substancie). Označujú významy „vynikajúci, veľmi vysoký stupeň“ (vlastnosti), „vysoká miera“ (deja), „veľmi veľké množstvo niečoho“ (vo vzťahu k predmetom, k substanciam). Tak sa v posledných desaťročiach obmieňala frekventovanosť a sviežosť expresivity slovenských a českých prísloviek *bohovsky, fantasticky, strašne ... krásny*. Už zotretú expresivitu výrazov *kopa, hrba* kontaktového *hromada, spústa niečoho* nahradilo v súčasnosti kontaktové slovo *kopec*; porov. *kopec starostí* (oproti lexéme *kopa* ide o expresivizačnú variatívnosť formy aj významu výrazu). Do širokej kategórie expresívnych intenzifikátorov, ktoré fungujú v dôsledku kontaktu v obidvoch jazykoch v slovenčine aj v češtine, možno zaradiť aj slangový výraz *špica* v predikatívnom postavení: *je to (bolo to) špica* (= je, bolo to vynikajúce, výborné, špičkové). O komunikačnej potrebe spomenutých výrazov svedčí to, že ich hovoriaci používajú napriek tomu, že niektoré z nich lingvisti neodporúčajú. Do kategórie expresivizačných intenzifikátorov možno zaradiť aj výraz *neúrekom*, ktorý máme doložený ako citátovo použité slovenské slovo v českom teste (porov. ďalej).

Komunikačno-pragmatická dimenzia

Komunikačno-pragmatická funkcia sa môže stať rozhodujúcim činiteľom ovplyvňujúcim udržiavanie sa kontaktového variantu v danom synonymickom rade ako komunikačného synonyma, hoci je v istom protirečení s lexikálno-sémantickou štruktúrou synonymického radu. Motivačná zahmlenosť základu slova, ktorá je často nežiaducou vlastnosťou, môže byť v istých komunikačných situáciách naopak želanou vlastnosťou, a to vtedy, keď komunikujúci subjekt sa chce zámerne vyjadriť menej ostro, uplatňuje eufemizáciu (meliorizáciu) výrazu. Takúto komunikačno-pragmatickú funkciu spĺňa v slovenčine kontaktové

synonymum *záludný* v synonymickom rade *zákerný, zradný, záludný, nepríjemný, háklivý, nelahký*. V spojení so substantívom *otázka* je zahmelenejším, eufemistickejším vyjadrením denotatívnej skutočnosti oproti „ostrejšiemu, silnejšíemu“ označeniu toho istého denotátu pomocou spojenia *zákerná alebo zradná otázka*; výrazy *zradný, zákerný*, ale bez tejto exemplifikácie, sa uvádzajú v Česko-slovenskom slovníku (1979) ako ekvivalenty k heslovému českému slovu *záludný*. Adjektívum *záludný* označuje a štylizuje pomenovanú skutočnosť aj trochu inak a zastrejtiešie ako nekontaktové slovenské synonymá: *nepríjemná, nelahká, háklivá otázka*. Istá meliorizácia výrazu sa uplatňuje aj v iných príkľadoch: *Tak sa Gregor po druhý raz zoznámil so záluďom nosťou prirody, ukrytou v ženskom tele* (A. Ferko) — ... *dalšia sopranistka Božena Berková, ktorá sa vyrovnila aj s nájazdami už v miestami scény Lucie z Lammermouru* (tlač).

Javom, ktorý nepatrí medzi kontaktové varianty a kontaktové synonymá, ale nepochybne je dôsledkom kontaktu slovenčiny a češtiny (čiže je súčasťou širšej kategórie kontaktových javov), je citátové používanie českých výrazov, slovných spojení, viet atď. v slovenských komunikátoch a naopak slovenských výrazov, slovných spojení a viet v českých komunikátoch (textoch). Citátové používanie českých výrazov v slovenských textoch odbornej a publicistickej komunikačnej sféry vo vyšे sedemdesiatročnej koexistencii slovenčiny a češtiny v spoločnom štáte sa sporadicky vyskytovalo aj v predchádzajúcich rokoch, značnú frekventovanosť však nadobudlo najmä po novembri 1989 v posledných rokoch fungovania federatívneho Česko-Slovenska (1989—1992). Stalo sa charakteristickou črtou publicistických komunikátov rozličných žánrov, osobitne polemicky a diskusne ladených článkov. Svedčí o schopnosti expedientov aj príjemcov komunikátov prepínať z jedného jazyka (kódu) do druhého. Ide o citátové používanie výrazov z kontaktového jazyka v rozmanitých funkciách a významoch: irónia, zvýšenie expresivity a intenzifikácie výrazu s cieľom upútať adresáta, uvádzanie známych výrokov politikov, uvádzanie doslovných viet kvôli zvýrazneniu autentickosti referovania, uvádzanie výrazu, ktorý pôvodca komunikátu pokladá z istého dôvodu za priliehavý a pod.

Napríklad ironický úchinok a zároveň aj autentickosť sleduje novinár citovaním úslavia charakteristického pre českého politika Václava Klause: *Na všeobecný údes, ktorý nastal, sa zatváril nechápavo, v starom dobrom štýle: „To je hlboké nedorozumění“* (Nové slovo 6/1991). České slová citátovo použité ako prostriedok expresivizácie a intenzifikácie výrazu na upútanie pozornosti sa často vyskytujú v titulkoch novinových článkov: *Nebol to „blábol“* (Nové slovo 37/1992) — *Je nutné „vzít klacek?“* (Pravda na nedelú 13. 9. 1991).

Je príznačné, že v slovenských textoch citátový charakter použitia výrazu, teda príslušnosť k češtine pôvodca komunikátu vždy zreteľne signalizuje: meta-komunikačnou poznámkou (typu *ako sa hovorí po česky, aby som sa vyjadril česky* a pod.), úvodzovkami alebo je česká domovská príslušnosť výrazu jasná z kontextu. Za povšimnutiahodný pokladáme aj fakt, že funkcie citátovo používaných českých slov a kontaktových slovensko-českých synónym majú oblasť prieniku, oba tieto kontaktové javy sa používajú sčasti v zhodných funkciách, a to: 1. v štýlistickej funkcií expresivizácie výrazu; 2. v štýlistickej, resp. komunikačno-pragmatickej funkcií eupemizácie, meliorizácie výrazu (v schopnosti vystupovať v tejto funkcií sa citátovo používané české slová správajú obdobne ako iné cudzie slová, napríklad internacionalizmy s gréckymi a latinskými základmi).

Príklady 1. typu: *V časoch najtotalitnejšej totality (česky „za totáče“), ked naši publicisti hrali so svojimi čitateľmi všelijaké hry...* (Nové slovo 29. 8. 1991) — *Vraj to boli hry slobodné, radostné, kde nechýbala možno príchuť trpkosti, väznosti, ale aj herecké, divadelné „vydovádení“* (Večerník 19. 9. 1992: rozhovor s režisérom J. Nvtom; menej nápadný by bol štýlisticky a sémanticky ekvivalentný slovenský výraz *vybúrenie sa*) — *Vlastné šetrenie je potrebné. Dotácie vlády neznamenajú, že je už „vystarano“, ako sa hovorí česky (ústny prejav; ide o relatívne novšie frazeologizované spojenie, živšie, nápadnejšie v porovnaní s ustáleným domácom frazeologizmom (*neznamenajú*), že už máme po starosti).*

Príklad 2. typu: *Okrem faktov je tu aj veľa hypotéz a toho, čomu v Čechách hovoria „smyšlenky“* (Slovenské pohľady 12/1990). Ide o príklad z recenzie a recenzent zrejme siahol po českom výraze z komunikačno-pragmatického dôvodu: vypožičané slovo *smyšlenky* označuje príslušnú denotatívnu skutočnosť zastrejtie, teda v porovnaní s priamym, „nezaobaleným“ označením výmysly má eupemizujúci účinok.

Citátové slovenské výrazy v českých komunikátoch môžu mať takisto ako české výrazy v slovenských textoch funkciu prostriedkov zvyšujúcich expresivitu, prípadne intenzitu výrazu a môžu spĺňať aj isté komunikačno-pragmatické funkcie. Napríklad česká herečka V. Galatíková v dialógu naživo vysielanom na federálnom televíznom okruhu (M-Session 21. 3. 1991) v čase, keď sa zauzlovali česko-slovenské vzťahy, uvažujúc o dôvodoch svojej účasti v dialógu na túto tému, sa vyjadriala takto: ...co kdybych se chtěla dobrat pravdy, také za mé přátele na Slovensku, kterých tam mám „neúrekom“, abych tak řekla... Polifunkčné čisto slovenské slovo *neúrekom* (v danom kontexte s platnosťou číslovky) nielen štýlisticky oživuje, expresivizuje českú výpoved' nezvyčajnou morfo-

logickou a lexematickou formou a charakteristickou syntaktickou pozíciou. Odosielateľka správy mohla vo vypätej komunikačnej situácii použiť slovenské slovo aj s komunikačno-pragmatickým zámerom prejaviť istú empatiu, ústretovosť voči Slovákom a uľahčiť tak dialogickú komunikáciu Slovákov a Čechov, ktorá hrozila nedorozumením.

Inokedy majú citátové slovenské výrazy v českých komunikátoch skôr iba funkciu ozvláštnenia, prípadne sú prejavom istej hry s jazykom, miernej či väčšej irónie a pod. Napríklad nekontaktové slovenské spojenie *prišlo nám na um* pôsobí ozvláštnujúco v porovnaní s kontaktovým českým aj slovenským (z nemčiny kalkovaným) spojením *napadlo nám: Přítel mi nedávno nadšeně vykládal, že mu v trafice místo dvoukoruny vrátili německou jednomarkovku. Chvíli jsme zdíleli radost společně, ale nakonec nám „přišlo na um“, že daleko lepší by bylo, kdybychom mohli být naštvaní* (Mladý svět 6/1991). Porov. i v rámci hry s jazykom alúziu na známu slovenskú ľudovú pieseň: *Vzpomeňme, že kdykoli „naháňali“ z Prahy nějakého Slováka, Slovensko se za něho postavilo, at' už si tak Praha počínala právem nebo neprávem* (P. Příhoda, Prítomnosť 3/1992). Vo všetkých uvedených príkladoch išlo o slová z kontaktového jazyka citátovo používané individuálnymi hovoriacimi. Všeobecnejšie sa za posledných dvadsať rokov používala v českom jazykovom prostredí veta *To sa (se) mi nepáči* (porov. „*Celej jeden africkej národ v patách*“ otŕašl se Kelp, „*to by se mi teda vúbec nepáčilo*“; Donald Wertlate: Jak neuloupit smaragd. Odeon 1970, s. 28.) Jej používanie je súčasťou tendencie označovať nepríjemné, resp. negatívne skutočnosti a postoje k nim slovenskými výrazmi, čím sa zástupne vyjadrovala averzia Čechov proti politike „normalizácie“ uskutočňovanej pod husákovským vedením.

Psychologická dimenzia kontaktových javov, presnejšie psychologických predstáv (vedomia, stereotypov) kontaktových etník o vlastnom a kontaktovom jazyku predstavuje závažnú problematiku, ktorej tu z priestorových dôvodov nemôžeme venovať dostačujúcu pozornosť. Viaceré zaujímavé postrehy prináša citovaná štúdia J. Dolníka (1992). Ak platí, že slovenské etnické sebahodnotenie je poznačené prestížnym hodnotením českej kultúry (i jazyka) a že u priemerného nositeľa slovenského jazyka pretrváva predstava, že čeština je prirodzeným zdrojom výrazov, ktorými si Slovák môže vypomôcť v prípade pocitu absencie slovenského výrazu, prijímanie českých výrazov bez zábran je v súlade s tradičnými návykmi jazykového správania Slovákov (Dolník, op. cit., s. 9), treba pripomenúť, že isto nezanedbateľný počet nositeľov slovenského jazyka používa iba nekontaktové (slovenské) jazykové prostriedky, kontaktovým slovensko-českým variantom sa vedome vyhýba. Títo Slováci konajú tak z delimi-

tačných dôvodov, z potreby vyvažovať, resp. aspoň sčasti eliminovať dôsledky najmä v poslednom dvadsaťročí zosilneného pôsobenia češtiny na slovenčinu, keď v rámci česko-slovenskej jazykovej situácie dvojjazyčná prax v hromadných oznamovacích prostriedkoch značne stierala a doteraz stiera hranice dvoch blízkopribuzných jazykov, zneistovala jazykové vedomie slovenských hovoriacich, otupovala uvedomený vzťah k vlastnému jazyku. V kultivovaní schopnosti rozlišovať medzi jazykovými prostriedkami dvoch jazykových systémov ne treba apriórne vidieť puristický prístup (však súčasťou systému jedného jazyka je nadálej aj preberanie z kontaktového jazyka), ale prirodzený jav, ktorého potreba vyplýva aj z toho, že kontakt Slovákov s češtinou je intenzívnejší aj vďaka ich otvorenosti voči českej kultúre — Slováci vo všeobecnosti čítajú české knihy od detstva. Opak neplatí. České jazykové vedomie je odolnejšie voči vplyvom slovenčiny nielen pre objemovú prevahu českej komunikácie proti komunikácii v slovenskom jazyku vyplývajúcu z pomeru medzi českým a slovenským obyvateľstvom 2 : 1, ale aj preto, že nositelia českého jazyka sa vo všeobecnosti (z rozličných dôvodov) neskúsenostne „separujú“ od slovenčiny podstatne menším čítaním slovenských textov (kníh, periodickej tlače). Recepcia slovenskej literatúry je skôr vecou jednotlivcov ako masovou záležitosťou.

Dejiny spisovnej slovenčiny v 20. storočí ukázali a aj dejiny lingvistického myslenia na Slovensku ukazujú, že pre vývin spisovného jazyka a jeho adekvátnu lingvistickú reflexiu sú dôležité obidve základné tendencie prístupu k jazykovým prostriedkom, ktoré sú výsledkom a dôsledkom kontaktu slovenčiny a češtiny a do ktorých sa premieta v súčasnej lingvistike aktuálny konflikt medzi preskriptívno-normatívnym a deskriptívno-komentovaným prístupom (porov. Ďurčo, 1992): aj prístup konzervatívnejší, zdôrazňujúci opozíciu domáce/cudzie, ktorého prednosti sú v jednoznačnejšom hodnotení jazykových javov a zdôrazňovanie a uchovávanie jazykovej osobitosti a teda v úsilí o jasnú hranicu medzi slovenčinou a češtinou, aj prístup rešpektujúci kontaktové varianty ako jazykovú realitu a prostriedok možnej sémantickej, štýlistickej resp. komunikačno-pragmatickej diferenciácie. Tento prístup väčšmi rešpektuje dynamiku jazyka, aj komunikačné normy jazyka, vo väčšej miere rešpektuje aj hodnotacie a hodnotové postoje hovoriacich v reálnej komunikácii. Obidva prístupy sú totiž komplementárne (akokoľvek sa zdá, že stoja proti sebe vo vylučovacom vzťahu). Možno aj vďaka obidvom týmto prístupom možno konštatovať, že dl-hodobý kontakt slovenčiny a češtiny znamená nielen tlak, silnejšie pôsobenie jedného jazyka na druhý, ale aj vzdorovanie tomuto tlaku, vyrovnanie sa s ním, obrazne povedané — aj istú „sútaživosť“ týchto jazykov a kultúr. Slovenčina si našla svoj „modus vivendi“ popri češtine ako koexistenciu dvoch

blízko príbuzných, ale samostatných jazykov. Aj vďaka spomenutému vyrovnananiu sa (ktoré našlo svoj výraz aj v prekladoch prekladateľsky náročných beletristických diel a odbornej literatúry) popri iných tendenciách v celku konvergentného a v jednotlivostiach divergentného vývinu slovenčina „sa upevnila“, zosilnela, postupne sa rozvinula na pružný, tvárny jazykový systém adekvátnie fungujúci vo všetkých komunikačných sférach, v ktorých sa realizuje súčasná komunikácia.

Literatúra

- BARTÁKOVÁ, J.: K česko-slovenským diferenciám v oblasti expresívnych názvov osôb. In: Slavica Pragensia. 30. Red. V. Budovičová. Praha, Univerzita Karlova 1989, s. 105—114.
- BUDOVIČOVÁ, V.: Spisovné jazyky v kontakte. Sociolingvistický pohľad na dnešný vzťah slovenčiny a češtiny. Slovo a slovesnosť, 35, 1974, s. 171—181.
- BUDOVIČOVÁ, V.: Z konfrontačnej lexikológie príbuzných jazykov — lexikálne paralely v slovenčine, ruštine a češtine. In: Konfrontační studium ruské a české slovní zásoby. II. Praha, Univerzita Karlova 1983, s. 257—273.
- BUDOVIČOVÁ, V.: Koexistencia a interakcia dvoch národných jazykov a jej dôsledky pre jazykovú politiku a jazykovú kultúru. In: Jazyková politika a jazyková kultúra. Red. J. Kačala. Bratislava, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 1986, s. 125—134.
- BUDOVIČOVÁ, V.: Semikomunikácia ako faktor medzijazykovej dynamiky. In: Dynamika současné češtiny z hľadiska lingvistickej teorie a školskej praxe. Red. R. Brabcová — F. Štícha. Praha, Univerzita Karlova 1988, s. 45—54.
- BUZÁSSYOVÁ, K.: Jazyk v románe Ako sme sušili bielizeň. (Sociolingvistický príspevok ku skúmaniu postojov k jazyku.) Slovenská reč, 53, 1988, s. 269—282.
- Česko-slovenský slovník. Red. G. Horák. Bratislava, Veda 1979. 792 s.
- DOLNÍK, J.: České slová v slovenčine. In: Studia Academica Slovaca. 21. Red. J. Mlacek. Bratislava, Stimul 1992, s. 1—10.
- ĎURČO, P.: Sociolingvistika a lexikografia. Kultúra slova, 26, 1992, s. 90—95.
- HAUSENBLAS, O.: K tzv. pronikání obecné češtiny do spisovného jazyka. Slovo a slovesnosť, 54, 1993, s. 97—106.
- HORECKÝ, J.: Jazykové vedomie. Jazykovedný časopis, 42, 1991, s. 81—88.
- HORECKÝ, J. — BUZÁSSYOVÁ, K. — BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989. 436 s.
- Jazykovedné štúdie. VII. Spisovný jazyk. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963. 245 s.
- JEDLIČKA, A.: Studium současných spisovných jazyků slovanských a problematika variantnosti normy. Slovo a slovesnosť, 29, 1968, s. 113—124.
- JEDLIČKA, A.: Kořeny a rozvoj konfrontačního studia češtiny a slovenštiny. In: Slavica Pragensia 25. Red. V. Budovičová. Praha, Universita Karlova 1985, s. 11—24.
- KAČALA, J.: Súčasná spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Kultúra slova, 27, 1993, s. 3—9.
- KOŘENSKÝ, J.: O řeči postmoderně? Jak? Jazykovedné aktuality, 29, 1992, s. 141—145.

- Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala — M. Pisářčíková. Bratislava, Veda 1987. 592 s.
- Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967. 296 s.
- MARTI, R.: Slovakisch und Čechisch vs. Čechoslovakisch, Serbokroatisch vs. Kroatisch und Serbisch. In: Slavistische Studien zum XI. internationalen Slavistenkongreß in Preßburg/Bratislava. Red. K. Gutschmidt — H. Keipert — H. Rothe. Köln — Weimar — Wien, Böhlau Verlag 1993, s. 289—315.
- MLACEK, J.: Zdrobnenie slová vo frazeológii. Slovenská reč, 57, 1992, s. 72—79.
- PAULINY, E.: Premenlivosť a stálosť významovej stránky jednotky slovnej zásoby. In: Obsah a forma v slovnej zásobe. Red. J. Kačala. Bratislava, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 1984, s. 117—121.
- PECIAR, Š.: Slovenské ekvivalenty českých činitel'ských mien na -l. Kultúra slova, 4, 1970, s. 333—338.
- PISÁŘČÍKOVÁ, M.: Štyridsaťročná Jazyková poradňa. Kultúra slova, 26, 1992, s. 257—259.
- Problémy marxistické jazykovedy. Red. J. Bělič — L. Doležel — Š. Peciar. Praha, Nakladatelství Československé akademie věd 1962. 454 s.
- RAKÚS, S.: Próza a skutočnosť. Bratislava, Smena 1982, s. 125—179.
- RIPKA, I. — SKLADANÁ, J. (rec.): Česko-slovenský slovník. Bratislava, Veda 1979. Slovenská reč, 45, 1980, s. 364—372.
- RUŽIČKA, J.: Spisovná slovenčina v Československu. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1970. 256 s.
- SGALL, P. — HRONEK, J.: Čeština bez příkram. Praha, Nakladatelství a vydavatelství H + H 1992. 182 s.
- SOKOLOVÁ, M.: Komunikatívna efektívnosť českých kontaktových javov v slovenčine. In: Všeobecné a špecifické otázky jazykovej komunikácie. Red. P. Odaloš — V. Patráš. Banská Bystrica, Pedagogická fakulta 1991, s. 232—242.
- STENA, J.: Je občianska spoločnosť na Slovensku frázou? (Rozhovor s J. Stenom pripravil L. Turčan.) Verbum, 4, 1993, s. 224—230.
- Tézy o slovenčine. Kultúra slova, 1, 1967, s. 33—40.
- TOPORIŠIČ, J.: Enakopravnost slovenščine u Jugoslaviji kot teoria in praksa. Sveske 5—6 (1984), s. 171—176.
- WEINREICH, U.: Unilingualism and Multilingualism. Citované podľa ruského prekladu: Odnojazyčje i mnogojazyčje. In: Novoje v lingvistike. 6. Jazykovye kontakty. Red. V. J. Rozencvejg. Moskva, Progress 1972, s. 25—51.
- ŽATKULIAK, J.: Deformácia ústavného zákona o československej federácii po októbri 1968. Historický časopis, 40, 1992, s. 473—486.

SLOVENSKO-ČESKÁ DIGLOSNÁ KOMUNIKÁCIA

Ján Horecký

Pojem a termín diglosia začal používať Ch. Ferguson (1959) na označenie tejto komunikácie, pri ktorej jeden hovoriaci striedavo používa dva varianty alebo dva štýly jedného jazyka, napr. spisovný jazyk a niektoré z jeho nárečí alebo spisovnú a hovorovú formu istého národného jazyka. Sám Ch. Ferguson hovorí v tejto súvislosti aj o vysokej a nízkej forme, ale takéto hodnotenie nemusí byť u všetkých používateľov daného jazyka zhodné, preto sa zdá vhodnejšie označovať tieto formy ako bázolekt a akrolekt. Podľa J. Fishmana (1967) by bolo výhodné označovať ako diglosiu aj takú komunikáciu, pri ktorej hovoriaci používa výrazy z viacerých jazykov, pričom však vie bezpečne prepínať z jedného kódu na druhý. Zo starších období by bolo možné takúto komunikáciu ilustrovať napr. niektorými pasážami z hry J. Chalupku Všetko naopak, kde sa do slovenčiny mieša maďarčina a miestami aj latinčina. Veľmi podobne chápe diglosiu aj C. M. B. Brann (1989), ktorý na základe svojich skúseností z mnohojazyčnej Nigérie sa usiluje rozlísliť diglosiu ako vec individuálneho používania jazyka od tzv. lingvizmu ako otázky spoločenského úzu.

Ak je takéto prepínanie kódov umožnené veľkou blízkosťou používaných jazykov, hovorí sa o semikomunikácii. Podľa V. Budovičovej (1987) je semikomunikácia „takmer vždy prítomná forma interlingválnej komunikácie. Možno ju charakterizať ako komunikačný šum následkom špecifickej komunikačnej prekážky v prípade bilingvizmu, ktorý sa realizuje pri dvoch nepríbuzných alebo vzdialene príbuzných jazykoch, alebo bilingvizmu v prípade simultánneho používania dvoch blízko príbuzných kontaktových jazykov s dostatočne vysokým stupňom vzájomnej zrozumiteľnosti“. Treba však pripomenúť, že termín semikomunikácia — práve pre použitie polopredpony *semi-* — navodzuje skôr predstavu neúplnej, polovičnej či polovičatej komunikácie. Podľa citovanej definície však nejde o neúplnosť, ale o istý šum v komunikácii. Preto by sme aj pri skúmaní komunikácie na základe slovenského a českého kódu, resp. ich prepínania odportúčali hovoriť skôr o diglosnej komunikácii.

Podľa našej mienky totiž treba vymedziť pojmy diglosia a bilingvismus, ako aj pojem viacjazykovosť (polylingválnosť) vzhľadom na oblasti výskytu týchto troch javov, resp. vzhľadom na spoločenskú situáciu (Horecký, 1990). Ak sa v istej teri-

toriálnej oblasti používajú viaceré jazyky (najmä spisovné), ide o viacjazykovosť, polylingvismus alebo polylingválnosť. Pravda, sú tu dva rozdielne typy. Ak sa napr. v Česko-Slovensku ako rovnoprávne jazyky používajú slovenčina a čeština, pričom v Čechách prevažuje čeština a na Slovensku slovenčina, ide o horizontálny polylingvismus, resp. presnejšie bilingvismus. Ale ak sa povedzme v Abcházsku na tom istom území používa abcházština, gruzínčina i ruština, ide o vertikálny polylingvismus, resp. konkrétnie o vertikálny trilingvismus. Podobný stav zisťuje už citovaný C. M. B. Brann v Nigérii. V rámci kmeňa alebo národa tu funguje etnický jazyk, ako spoločná lingua franca v neoficiálnej komunikácii sa používa niekotory domáci jazyk a napokon ako jazyk oficiálnej komunikácie funguje angličtina.

Ak istý hovoriaci ovláda viac jazykov, teda má vo svojom jazykovom vedomí osvojených viac systémov verbálneho správania, ide o plurilingvismus (napr. bilingvismus, trilingvismus). Ale ak niektorý účastník komunikácie vo svojich komunikátoch, textoch popri základnom kóde využíva aj niektoré prvky iného kódu, teda ak sa v textoch na pozadí napr. rodného jazyka vyskytuju, prirodzené s istou motiváciou, aj prvky iného jazyka, ide o diglosiu, resp. diglosnú komunikáciu. Podmienkou úspešnosti takejto diglosnej komunikácie je popri známych všeobecnych podmienkach (spoločný kód, spoločné encyklopédické a kultúrne znalosti) predovšetkým jej opretie o viacjazykovosť v oblasti istého komunikačného spoločenstva. Preto nepokladáme za diglosnú takú komunikáciu, pri ktorej sa izolované a vcelku nemotivované používajú citátové výrazy ako *cum grano salis* a pod.

V uvedenom zmysle osobitným typom diglosnej komunikácie, dôležitým najmä v našej jazykovej situácii, je diglosná komunikácia slovensko-česká (české prvky na slovenskom pozadí), resp. aj opačná, česko-slovenská diglosná komunikácia (slovenské prvky na českom pozadí). Osobitosť tohto typu je v tom, že ide o dva veľmi blízke jazyky, resp. kódy a že práve preto vlastne ani nejde o prepínanie kódu, ale v širšom zmysle o striedanie kódov, resp. o viac alebo menej zámerné vnášanie prvkov, obyčajne jednotlivých, do výpovedí formulovaných v základnom kóde.

Pri takejto diglosnej komunikácii možno rozlíšiť dva základné postupy. Pri prvom sa na pozadí slovenského kódu striedajú slovenské a české repliky, pri druhom sa v slovenskom texte citujú výrazy alebo aj celé texty v češtine. Pritom citovanie môže siaháť od preberania celých pasáží cez doslovné uvádzanie potrebných výrazov (často v úvodzovkách) až po nevdojaké, resp. aj zámerné nejako motivované uvádzanie výrazu z českého kódu.

Možno uviesť niekolko príkladov na striedanie replík v dialógu:

*Ked' sme vošli, videli, že máme ústa od čučoriedok, a začudovane sa pýtali:
„Vy jste byli na borůvkách?“ „Hej, boli sme na čučoriedkach,“ prikývli sme.*

„A kde?“ spozorneli českí trampi. „Tuto v lese,“ ukázal som cez okno na les. „Ale vždyť jsou tam Rusáci! Vždyť ten les je vobsazenej.“ Nuž a ja som im prestoreko, po našsky: „To už je vaša vec, nemali ste si nechať obsadiť les!“ (J. Satinský).

Iný príklad ukazuje, že do takého dialógu autor takmer vôbec nezasahuje:

Predniesol som to bez chyby, muž pozorne počúval. „Kdo že to napsal?“ „Janko Jesenský.“ „Starej nebo mladej?“ „Jesenský je iba jeden. Jesenský.“ „Já myslím ako ... současník?“ „Nie. To je o Maďaroch. Protimadarská báseň. Starina.“ „Tak jô,“ povie zamyslene chlapík. „A ja ju idem predniesť do Akadémie. Hradební ulice čtyři,“ dodám po česky. „Maďarům?“ usmeje sa muž. „Nie. Čechom a Slovákom. Bude tam slovenský večierok. S literárnym pásmom. Mám tam vystúpenie.“ „Poslyšte, kdo chodí na takový slovenský večírky?“ „To neviem.“ „Kdo tam třeba dnes přijde?“ „Mňa zavolali recitovať.“ „No jo, recitace,“ prikyvuje muž (M. Bútora, Slovenské pohľady 1990, č. 4).

Diglosný môže byť aj text pod kresleným vtipom. Napr. pod obrázkom je nápis *Demokracia* a pod ním dve repliky: *Kto ju naháňa? — Moc a peníze.*

Ako vidieť z ukážok, diglosnosť textu sa podčiarkuje aj tým, že repliky sa neuvádzajú ako osobitné odseky označené pomlčkou, ale lineárne za sebou.

Druhý typ diglosnosti, ako sme už spomenuli, sa realizuje citátmi. Funkcia citátu v odbornom, resp. aj publicistickom texte je dostatočne známa: má sa ním naznačiť, že ide o autentickú výpoved. Bežne sa cudzojazyčné citáty poslovenčujú, aby sa zvýšila zrozumiteľnosť. Veľmi často sa poslovenčujú aj české citáty, ale nie sú zriedkavé ani pasáže citované v češtine (nehrozí tu riziko neporozumenia) a potom aj takéto citáty možno pokladať za prejav diglosnosti textu.

Úplne samozrejmé je citovať v českom znení úseky, fragmenty poézie. Napr. „*Nikdy se neopatrám o dveře / a postižené vedu na místa / zkrátka žiju si jak v opeře / mám na jazyku árii / ale jsem sborista,*“ piše Pavel Šrut, príslušník českej básnickej „lost generation“ (Slovenské pohľady 1991, č. 9).

Alebo text dobovej piesne Čím vším je vinen ministr Dr. Rašíň? Vyplýva z neho, že môže za všetko: *Když spadne kolek ze stovky, tím je vinen Rašíň, když děti nenosí plovky, tím je vinen Rašíň, když psaní řádně nedojde, tím je vinen Rašíň, náš ministr Rašíň* (Nové slovo 1991, č. 5).

Ale takisto sa cituje publicistický český text. Napr.: *Inými slovami, slovami Václava Klause: „Společnost je třeba stavět nikoli na nejlepších lidských vlastnostech, ale na vlastnostech nejsilnějších. A těmi je prosazování vlastních, nikoli cizích zdjmů“* (Nové slovo 1991, č. 5).

Prirodzene, citát tohto druhu môže byť priamo zakomponovaný do vety alebo súvetia koncipovaného v slovenčine. Uvedieme niekoľko príkladov:

Všetky základné otázky už totiž boli nastolené a „jde jen o to, aby som si to uviedomili a aby som co nejdôbre pokorně priali vyzkoušená řešení a staré pravdy“ (Nové slovo 1991, č. 5).

A tak ... musel sa skladateľ vracať ... na miesto a bol mimo celej tej rozumovej roviny, „aby tam hľadal souhlas nebo odpor, vodítko, inspiraci: v tomto bodu sídlila nedôlitelná emoce – podčiarkujeme, „které rozum sice pomáhal vyjádriť se hudbou, ale jež sama byla více než hudba a víc než rozum“ (Slovenské pohľady 1991, č. 10).

Pretože povedať, že „príkladem takového experimentu, ktorý by snad mohol pripraviť cestu pre nový typ pojmového myšlenia, je tématizace ničeho a nicoty akožto nejsoučasného počiatku všeho obnovovania“ je aj v dnešnej myšlienkovu povolennej dobe trúfalosť... (Slovenské pohľady 1991, č. 10).

Spravidla sa v českom znení citujú názvy diel a kapitol. Napr.: *Nedávno vysla najnovšia kniha V. Havla Letní přemítání (Letné rozjímanie). – Známe dieľo F. X. Šaldu Loutky a dělníci boží (tlač).*

Kroutvorove štyri eseje ich (úsilie odstraňovať mytológizmy čiže „potíže“) majú vždy aj v titule: 1. Potíže 1. republiky: pojem a společenský život, 2. Potíže střední Evropy: anekdota a dějiny, 3. Potíže s existencí: mýtus a česká literatura, 4. Potíže s emigrací: intelektuál na útěku (Slovenské pohľady 1991, č. 10).

Citujú sa (a uvádzajú úvodzovkami) aj pôvodné kratšie výrazy, najmä také, ktoré majú charakter termínu alebo sú typické pre autorov spôsob myslenia. Napr.:

Janáčková tu konkretnizuje opozíciu D. Hodrovej medzi „skutečnost napodobujúcim“ a „skutečnost vytvárajúcim“ a posúva jej platnosť do predsecesného obdobia. Novákovej umenie presahuje apriórnu tézu: „vypjatý subjekt“, silná osobnosť sa nepoddáva autorkiným obmedzeniam (Slovenské pohľady 1991, č. 10).

Úvodzovkami sa však signalizuje nielen doslovné prevzatie z češtiny, ale aj príslušnosť k inému kódu. Bolo by možné uviesť nespočetný počet príkladov z dennej tlače:

Inak by to bolo použitie „abstraktmí, absurdnú“. – V čom spočíva jej obsah, kvalita, „rád“, celá živá sústava. – Prof. Sviták svojím známym „jízlivým“ humorom. – Túto inverktívnu, prirodzenu, odmietam ako „hluboké nedorozumění“. – ODS akoby sa usilovala o získanie slávneho postavenia „kúlu v plotě“. – Plukovník de Gaulle napríklad podľa všetkého nebol tým, čomu hovoríme veľký, tvorivý duch, prípadne duchovný tvorca, ale mal „své lidi“, ovládal umenie vybrať si ich. – Hrozil „superprášiví“, absolútny krach koncepcie, s ktorou prišiel B. na konkúr. – V pražských „hospôdkách“ je asi trievvejšie ako v tom zariadení medzi divadlom a múzeom. – A čo sa nauvažovali o tom, čo je česká otázka, o tom „jačí jsme“. – Liberálne strany i u nás „zírají“ ako televízny divák na „Vizír“.

Namiesto úvodzoviek sa príslušnosť k druhému kódu signalizuje kurzívou: A tak tí *pancharti, vobejdové, dráteníci* zakladajú svoj samostatný štát. Alebo sa to naznačuje komentárom: *Hany Zagorovej, hodnej to holky, ako by povedal blahej pamäti Miloš Jakeš.*

Neprekvapuje však ani „prepnutie“ na iný kód bez akejkoľvek signalizácie: *To sa sice nestalo, ale co kdyby? — Bratranca som nalezl, budem spať na jeho chate. — Uvažujem ďalej a nezávazne, že v červnu (3.?) by som prišiel. — Papierové bankovky majú byť kryté zlatom v Státní banděl-ce, to vieš dobre, přítele.* (Príklady sú z korešpondencie I. Kadlečíka s L. Vaculíkom, uverejňovanej v Slovenských pohľadoch.)

Osobitnú pozornosť v slovensko-českej diglosnej komunikácii si zaslúžia také české prvky, ktoré sa nijako nesignalizujú, ba formálne či zvukovo temer splývajú s domácmi slovenskými výrazmi. Sú to výrazy ako *prehlásenie, pre-vádzacia vyhláška, lehátko, lehátkový vozeň, merítka, razítka, prádlo*. Ide o výrazy, ktoré sa v slovenskej normatívnej tradícii označujú ako nesprávne slová, resp. ako bohemizmy, no napriek častým kritickým poznámkam, ba i dobre podloženým argumentáciám ustavične sa vracajú do prejavov slovenských autorov. Najnovšie sa označujú ako kontaktové bohemizmy; porov. napr. štúdiu M. Sokolovej (1991).

Používanie „cudzích“ slov a výrazov, ako sme už naznačili, je pri dnešných rozvíjajúcich sa kontaktoch s cudzími jazykmi bežným javom v jazykovej komunikácii. Pravda, používanie českých výrazov v slovenských textoch má osobitné postavenie: bez rizika neporozumenia ich možno využívať pri presnom citovaní, ale aj v bežnej komunikácii s rozličnou vecnou, ale najmä štylistickou motiváciou.

Literatúra

- BRANN, C. M. B.: The Terminology of Multilingualism. UNESCO ALSED — LSP Newsletter, 12, 1989, s. 3—7.
- BUDOVÍČOVÁ, V.: Semikomunikácia ako lingvistický problém. In: Studia Academica Slovaca. 16. Red. J. Mistrik. Bratislava, Alfa 1987, s. 49—66.
- FERGUSON, Ch.: Diglossia. Word, 15, 1959, s. 325—340.
- FISHMAN, J.: Bilingualism with and without diglossia: diglossia with and without bilingualism. Journal of Social Issues, 23, 1967, s. 29—38.
- HORECKÝ, J.: Terminológia v oblasti viacjazyčnosti. Kultúra slova, 24, 1990, s. 137—140.
- SOKOLOVÁ, M.: Kontaktové javy v slovenskom individuálnom vyjadrovaní. Slovenský jazyk a literatúra v škole, 38, 1991/92, s. 105—108.

ČESKÉ KONTAKTOVÉ JAVY V SLOVENČINE

Miloslava Sokolová

1. Pod kontaktovými javmi rozumieme jazykové prostriedky iného jazykovo-vého systému, ktoré sa používajú v skúmanom jazyku na základe vzájomných kontaktov. Historický vývin spisovnej slovenčiny a češtiny, ale aj vývoj spoločnosti v rokoch 1918—1992 vytvorili predpoklady na to, že viac kontaktových javov je v slovenčine.¹ Kontaktové javy môžu byť interlingválne — medzi spisovnými jazykmi, a intralingválne — medzi útvarmi jedného národného jazyka (Jedlička, 1974). V českej lingvistike sa pri interlingválnej a intralingválnej zhode označovali dané javy častejšie len za intralingválne moravizmy, v slovenskej jazykovede sa pri takejto zhode hodnotili dané javy častejšie ako interlingválne bohemizmy. Vzhľadom na nové sociálne a komunikačné podmienky predpokladáme, že aj v slovenskej jazykovede sa uvedené prekrývanie bude interpretovať stále viac intralingválne. Kontrastívne porovnávanie slovenčiny a češtiny (Sokolová, 1991a) ukázalo, že kontaktové javy vznikajú na pozadí jazykových rozdielov, a to hlavne v lexike, menej v hláskosloví, tvarosloví a slovotvorbe.²

1.1. Pri preberaní z iného jazykového systému sa jazykové prostriedky hláskoslovne väčšinou úplne prispôsobujú prijímajúcemu jazyku (porov. *pohľad*, *l'utovať*, *pozнаток*, *sústava*, *predstava*, *zámer*, *dôkaz*, *žiarovka*, *rôzny*, resp. „*kľud*“, „*čípok*“, „*dielčí*“, „*poriadat*“), „*potiaže*“, „*prelícenie*“, „*rákosie*“, „*pohľadný*“). O to viac nás zaujalo, že v niektorých prípadoch sa české kontak-

¹ Aj v českej jazykovede sa registrujú slovenské kontaktové prostriedky. Podľa A. Jedličku (1974) podporujú progresívne jazykové javy, a to ústup starých genitívnych väzieb pri slovesách typu *všimnut si něčeho* a ústup menných tvarov adjektív typu *mlád*. Z kontaktových lexikálnych jednotiek v češtine sa uvádzajú slová *koupele*, *železničář*, *namyšlený*, *dovolenka*, *dovolenkový*, *rozlučka*, *rozlučkový*, *horko-těžko*, *dědina*, *zákruta*, *kávička*, *to se mi páčí*, *podujetí*, *završit*, *nepremává*, *výdobytek*, *chýr*, *zapřítčinít*, *nárokovat*, *svojský* (Budovičová, 1984).

² Príklady, ktoré budeme ďalej rozoberať, sme čerpali z jazykových príručiek, jazykovedných časopisov, zo slovenských prekladov z češtiny, z dennej tlače, televíznych relácií a z analýz nahrávok voľných prehovorov študentov Filozofickej fakulty Univerzity P. J. Šafárika v Prešove (Sokolová, 1986). Množstvom českých kontaktových javov v slovenčine sa zaoberali napríklad autori jazykových príručiek Jazyková poradňa odpovedá (1988), 1000 poučení zo spisovnej slovenčiny (1971) a autori príspevkov v jazykovedných časopisoch Slovenská reč a Kultúra slova.

tové slová používajú v slovenských prehovoroch hláskoslovne neprispôsobené („*klik*“, „*drátenka*“, „*víčko*“, „*vyvenčit*“ *psa*, „*brebt*“, „*brebat*“). S konsonantickými rozdielmi medzi slovenčinou a češtinou súvisia kontaktové podoby „*kamaše*“, „*kuráž*“, „*kebuľa*“, „*plakát*“ namiesto kodifikovaných podôb *ga-maše*, *guráž*, *gebuľa*, *plagát*. V zásade možno konštatovať, že ak sa kontaktový jav používa v hláskovo neprispôsobenej podobe, zvyčajne má vysokú komunikatívnu efektívnosť, lebo je funkčný pri sémantickej diferenciácii v systéme jazyka (*klik* ako *vzpor*, *kluk* ako *čupnutie*, *víčko* ako *vrchňák na konzervy*, *viečko* na oku, *vyvenčiť psa*³ – *vyjst'*, *vyvetrať* so širším významom, *šiška* – *múčnik*, *plod stromu*, *šuška* len druhý význam) alebo je funkčný v komunikácii⁴ (pri intralingválnej diferenciácii *brebt* – *brbt*, *skrehnút* – *skrahnút*).

1.2. Aj vo výslovnosti sú v individuálnom vyjadrovaní príklady, ktoré možno interpretovať aj ako výsledok medzijazykového pôsobenia, napr. [*deptať*], [*kaderňička*], [*Štefan*], [*Štefánik*], [*tetrou*], [*nexti*], [*Martin*], [*Martinka*], [*dékan*]). Ako kontaktovú hodnotíme výslovnosť cudzích slov s výrazným hiátorým *j* [*idijot*], [*fijalka*], [*Azíja*] a výslovnosť samohlásky *u* ako obojperného *u* [*neurochirurgija*], [*Euro:pa*], [*pneumatika*], [*reuma*], [*neuralgický bot*]. V hovorovej varieti (Bosák, 1993) je rozšírená ako výsledok kontaktového pôsobenia aj dynamických tendencí v slovenčine nekodifikovaná výslovnosť neznelych spoluľahlások pred *m*, *n*, *ň*, *l*, *l'*, *r*, *j* a pred samohláskami [*kvuoli*], [*takmer*], [*sme*],

³ Prieskum medzi vysokoškolskými študentmi slovenčiny ukázal, že už sa nevidí súvislosť s motívujúcim slovom *ven*. Navýše navrhované nekontaktové variанty *vyjst'* so *psom*, *vyvetrať* *psa* charakterizovali ako neadekvátnie.

⁴ Používanie českých kontaktových javov nie je dané vždy neznalostou, ako o tom svedčia výsledky ankety medzi vysokoškolákmí FF UPJŠ, ktorí vedome používajú najčastejšie lexémy *klik*, *klud*, *kludne*, *klid*, *klidne*, *klídek*, *to chce klid*, *klid'ánek*, *klid'o*, *klid'as*, *drátenka*, *vyvenčiť psa*, *brept*, *brebat*, *posilovňa*, *práser*, *díky*, *průšvih*, *hrúza*, *smúla*, *víčka*, *houby*, *kočka* a pod. Ako dôvody vedomého používania kontaktových javov uvádzali jazykovú ekonómiu (kratšie): *díky*, *brýle*, *jabko*, *prachy*, *klid'as*; estetické dôvody (krajšie): *kartáč*, *krabica*, *velbloud*, *vochomourka*, *klid'ánek*, *pejsánek*; jazykovú presnosť (výstižnejšie): *kecat*, *snedá*, *práser*, *průšvih*, *upejpáná*, *zvoleja*, *ošklivý*, *šéredný*, *znelka*, *prádlo*, *zahajovatel*; viac zodpovedajúce jazykovej kreativite študentov: *prkotina*, *pitomý*, *fáro*, *bourák*. V študentskom slangu sa často používajú české slová „*hrúza*“, „*průšvih*“, „*práser*“, „*dítka*“, „*smúla*“, „*borúvky*“ a zriedkavo aj slová s českou dvojháskou *ou*: „*ploužák*“ (pomalý tanec), „*bouchač*“ (frajer), „*mrňous*“ (malý človek), „*houby*“, „*koukat*“, resp. iné hláskovo neupravené lexémy: *klídek*, *pitomý*, *pejsek*, *polštář*, *človeče*, *díky*. České kontaktové prostriedky sa často používajú ako prostriedky autenticity a ozvláštnenia: *vepřo knedlo zelo*, *kdo ví, vřelý dík*, *nejsou lidi, nejsou peníze, to je šílené; no jo, sakra; to věř, že jo; přímo z Prahy; co naděláš, vole*. Z dôvodu prispôsobenia sa jazykovému okoliu respondentov používajú študenti tieto prostriedky: *dopis*, *predsedkyňa*, *vyvenčiť*, *náklad'ák*, *razítka*, *orazit'*, *bengál*, *copy*, *klik*, *bedňa*, *moc dobre*, *váčok*, *omluvenka*, *kontaktné čočky*, *brusle*, *kapesník*, *kýbel*, *botník*, *víčka*, *kotník*, *variantha*, *zaslúžilý odpočinok*, *boltec*, *dramatično*, *zúčastniť sa niečoho*, *epičnosť*, *prešedivelý*, *náváznosť*.

[*k našim*], [*s mojím*], [*k našmu*], [*šéfredaktor*], [*gd'e sa piesok lial*], [*naš jazik*], [*tak napríklad*], [*k oknu*], resp. výslovnosť predložiek [*ku Katke*] a [*so sebou*].

1.3. Podstatná časť morfológických kontaktových javov vyplýva z rozdielov v gramatickom rode podstatných mien medzi češtinou a slovenčinou (porov. „*maďarský salám*“, „*röntgenový snímek*“, „*operačný sál*“, „*táto varianta*“, „*o požiadavkoch*“ *doby*, *kúpila si „garniž“*, „*nočná Partíž*“, *za studenou „frontou“*, „*vlnená šála*“, *uvedené „faktár“*, „*nový Jar*“, *mala „závrate“*, *posledná „závet“*). Kontaktové javy vznikajú aj vtedy, keď sa internacionalizmy, resp. propriá typu *Soňa* zaraďujú do odlišných skloňovacích typov, napr. *získal dve „medaile“*, *vítaz „Formule“ 1, do našej „metropole“*, z „*diecéze*“, *išla z „role“ do „role“*, v *tejto „fázi“*, *platné „regule“*, „*kábly“*, „*kufry“*, „*od Soni“*, *kniha „Nadi“*. S rozdielmi medzi slovenčinou a češtinou súvisí aj pohyb v skloňovaní substantív typu *gazdiná* a ich prechod k typu *žena*, podporovaný situáciou v nárečiach, ale aj analógiou podľa deminutív, napr. *šaty „cárovny“*, *tri „princezny“*, *hodil sa „kráľovne“ k nohám*. Podobne je to aj pri tendencii skloňovať zvieracie substantíva podľa životných maskulín aj v pluráli, napr. „*slimáci*“ sú výborným vývozným artiklom, ráno nás budili svojím spevom „*kohúti*“. Z iných gramatických tvarov predpokladáme interlingválne a intralingválne pôsobenie v zámmenných tvaroch „*našeho*“, „*vašeho*“, „*tohoto*“, pri základných číslovkách „*jedna*“, „*dve*“, *dvadsať*, „*jedna*“, *osemdesiat*, „*jedna*“, „*dvadsať*“ a pri slovesných tvaroch „*neni*“, „*bdite*“, „*bdia*“, „*pij*“, „*umyjme*“, „*ukryjte to*“, „*rozumia*“, „*hrajeme*“, „*z krve*“, resp. pri skloňovaní proprií cudzieho pôvodu, s ktorým súvisia formy privlastňovacích adjektív („*Kolumbovo*“ vajce a pod.). V slovenských hovorených prejavoch, ale aj v publicistických písaných textoch sa vyskytuje dvojnásobne kontaktová spoluľásková alternácia *ch/š*: „*Češi*“, „*černoši*“, „*slaboši*“ namiesto *Česi*, *černosi*, *slabosi*. Rovnako je to so zachovaním spoluľások *ň*, *d*, *t* pred príponami *-ka*, *-ský*, napr. „*zmieňka*“, „*kučhyňka*“, „*plzeňské*“ *pivo*, „*koňská*“ *dávka*, „*na kričánskej*“ *strane*, „*žrdka*“, „*latka*“ *náročnosti* namiesto spisovných tvarov s alternáciou *ň/n*, *d/l*, *t/t*.

1.4. V oblasti spájateľnosti v konštrukciách sa vyskytuje kontaktové vykanie: *Keby ste „mal“ možnosť*, „*vrátil“ by ste sa tam opäť?* „*Bola“ by ste „tak“ láskavá a „*kúpila“ by ste mi jednu kávu?* V uvedenom príklade je aj ďalší kontaktový jav, a to príslovkové zámeno *tak* namiesto adjektívneho zámena *taký/taká* (porov. „*tak“ zaujímavá hra*, *on je „tak“ milý, neverila by som, že „tak“ mokrá plienka môže byť „tak“ suchá*). Vzájomné interferencie v češtine a slovenčine sú v používaní genitívnych a akuzatívnych väzieb, v slovenčine sú kontaktové genitívne väzby pri týchto slovesách: *potrebovali by sme „väčšej podpory“*, *vážme si „tohoto činu“*, *všimli si „veľkého zaostávania“ našej ekonomi-**

*ky, veľmi „toho“ ľutujem, nakoniec dosiahli veľmi „dobrých výsledkov“, použijeme „všetkých dostupných prostriedkov“. Kontaktové genitívne prílastky sa vyskytujú aj pri zámenách niečo a nič: niečo „neslýchaného“, nič „nového“ pod slnkom, stalo sa niečo „strašného“, nevšimla si nič „neobvyklého“. Okrem genitívnych väzieb sa do individuálneho vyjadrovania prenášajú kontaktové predložkové spojenia: použiť „k“ výrobe, „u“ týchto slovies, povedať „pre“ vysvetlenie, motor „o“ objeme, nechcete to „po“ nás, do videnia „o“ prázdninach, liek „k“ posilneniu, objednať si „k“ pittiu, je „za“ päť minút dvanásť. Niekedy sa prenášajú iné pády: postaviť mimo „zákon“, hrá na „klavír“, resp. sa používa bezpredložkové spojenie namiesto predložkového: bol menovaný „dôcentom“, ochrnul „hrôzou“, umieral „strachom“, zúčastniť sa „brigády“, „hovoriť slovensky“. Z rozdielov v reflexivite slovies medzi slovenčinou a češtinou sa do individuálneho vyjadrovania Slovákov dostávajú takéto kontaktové javy: starý rok už „končí“, „usilujeme“ o lepšie výsledky, „ponáhľal“ na vlak, „nerozprával“ s ňou. Rozšírený jav v slovenčine je realizácia spony *byť* v prézente v konštrukciách s modálnym predikatívom *treba*, *možno*, *slobodno*, napr. „je“ *treba pracovať*, „je“ *možno uvažovať*, „nie je“ *tu slobodno fajčiť*, resp. v konštrukciách so slovesami *dostať*, *vidieť*, *počuť*, *cítiť*, *poznať*: „nie je“ *vidieť*, že sa učil; „je“ *to dostať v Bratislave*; v kuchyni „je“ *cítiť cibuľu*. Frekventované je používanie spojky *kedy* v prílastkových vetách: žil v dobe, „*kedy*“ sa muselo mlčať; v ten deň, „*kedy*“ sa vrátil.*

1.5. Slovotvorné kontaktové prostriedky (tak ako gramatické a hláskoslovné javy) vzhľadom na ich väčší stupeň zovšeobecnenia než pri lexikálnych morfémach sú funkčné zriedkavo a pôsobia v prehovore rušivejšie než kontaktové lexémy. V jazykovej praxi sa najčastejšie stretávame s kontaktovým tvorením názvov jazykov „arabština“, „iránština“, „nórština“, „holandština“, „dánština“, „švédština“, „finština“. Okrem toho boli v individuálnych prehovoroch kontaktové lokálne názvy utvorené príponou *-sko* na vyjadrenie významu okolia mesta jednoslovne („Chebsko“, „Ostravsko“, „Jičínsko“, „Trnavsko“), ďalej prídavné mená s príponou *-čí* („tvorčie“ sily, „dielčie“ výsledky, „popravčia“ čata), podstatné mená s príponou *-tko* („tlačítko“, „kružítko“, „merítko“, „slúchatko“, „špáratko“, „kukátko“, „lehátko“, „vodítko“, „stupátko“ a pod.), podstatné mená s príponou *-ište* („pieskovište“, „ihrište“, „bydlisko“, „prekladište“, „pracovište“) a názvy štátov „Belgia“, „Itália“, „Francia“, „Anglia“. Zriedkavejšie sme sa stretávali s kontaktovým tvorením deverbátyvnych prídavných miest, napr. „šicí“ stroj, sme „zvyklí“, „zdrobnelé“ meno, „prestárly“ materiál, „prešedivelý“ muž, „prepadlú“ tvár, „vzniklé“ problémy, „zaslúžilý“ odpočinok, a s deverbátnym prídavným menom „užitá“ kera-

mika, „východzí“ bod namiesto desubstantívneho prídavného mena *úžitková keramika*, *východiskový bod*. Sporadicky sa vyskytli kontaktové javy pri iných príponách, napr. „námestok“, „námestkyňa“, „predsedkyňa“, manželia „Novákoví“, „tkáň“, „dukelský“, „brnenský“, „bosenský“, a pri čísliciach „štyrka“, „jednička“. Z prefixov sa v individuálnych prehovoroch vyskytujú tieto kontaktové predpony, resp. prefixoidy: „zrovnat“ skôre, „zrovnatelný“ so svetom, „obor“ vo význame *odvetvie*, „oplatiť“, „okopírovať“, „dopravádzat“, „upresniť“, „návážnosť“, „presčas“, „miestopredseda“, „sebevráh“. Za kontaktové podoby pokladáme aj slová typu „estetičnosť“, „aromaticnosť“ namiesto *estetickosť*, *aromaticosť*, resp. „komično“ — komické.

1.6. Do slovenčiny sa preberali české lexémy už od prvých pokusov o kodifikáciu spisovného jazyka, napr. A. Bernolák (*ohľed*, *pohľed*, *titovať*, *pôvod*, *spôsob*, *mluvíť*, *kdiž*, *poňeváč*), L. Štúr (*poznatok*, *pojem*, *sústava*, *predstava*, *veda*, *zámer*, *úvaha*, *názor*, *rozbor*, *kyselina*, *časopis*, *cestopis*, *uskutočniť*, *ňeklidni*, *k sňedať*, *dúkaz*, *dúvod*, *hrúza*, *vliďosť*, *deleník*, *mluva*), S. Cambel (*nástin*, *mluvíť*, *mluvnica*, *ponevač*, *snád*). Po roku 1918 prenikli do slovnej zásoby slovenčiny nové slová, napr. *branec*, *ústava*, *spotreba*, *cievka*, *rozhlas*, *vypínač*, *vysielať*, *žiarovka* a iné. V Pravidlach slovenského pravopisu (ďalej PSP) z roku 1931 presadzuje V. Vážný v súlade s teóriou česchoslovakizmu zhody medzi slovenčinou a češtinou a uprednostňuje kontaktové varianty pred nekontaktovými slovenskými variantmi, a to tak, že české slová uvádzajú ako rovnocenné so slovenskými ekvivalentmi, ba dokonca pred slovenskými ekvivalentmi: *válka* i *vojna*, *podošva* i *podošva*, *zaupet* i *zakvíliť*, *ku podivu* i *na podiv* a pod. Reakciou na takýto násilne konvergentný vývin bol puristický postoj slovenských jazykovedcov v PSP z roku 1940. Po roku 1945 sa o kontaktových javoch zväčša mlčalo, resp. určité jazykové prostriedky sa odmietali bez dôkladného vysvetlenia. V 80. rokoch sa množstvo kontaktových slov zaradilo do spisovného jazyka podľa takých kritérií ako komunikatívna úplnosť, systémovosť, funkčnosť — pokladaných pri posudzovaní správnosti alebo nesprávnosti kontaktových prostriedkov za základné —, ale aj podľa vedľajších kritérií logickosti, historickej kontinuity a jazykovej čistoty. V ďalšej časti budeme jednotlivé skupiny kontaktových slov konkretizovať hlavne na príkladoch z Krátkeho slovníka slovenského jazyka (ďalej KSSJ; 1987), ale porovnávali sme ich aj so Slovníkom slovenského jazyka (ďalej SSJ; 1959—1968) a PSP z roku 1940.

1.6.1. Ako spisovné varianty s príznakom knižnosti alebo zastaranosti sa hodnotia nasledujúce kontaktové lexémy (uvádzané prvé v poradí): *berný úrad* — *daňový úrad*; *dopisovať si* — *písat si*; *hlesnúť* — *muknúť*; *ceknúť*; *horkokrvný* — *temperamentný*, *prudký*, *prchký*, *vznetlivý*; *hutný* — *obsažný*, *zovrenejší*;

kanúť – stekat'; liace – popruhy; l'piet' – lipnút'; lós – žreb; následný – nasledujúci; milostný – lúbostný; mlsný – maškrtný; mrívica – porázka; nemoc – choroba; objavit' sa – zjavit' sa; odozva – ohlas; podivín – čudák; prádny dôkaz – závažný dôkaz; rys – črta; rysovať sa – črtat' sa; snád' – hádam; úplavica – dizentéria; vleklý – vlečúci sa, dlhotrvajúci, zdĺhavý.

1.6.2. Za rovnocenné varianty nekontaktových slovenských slov sa pokladajú kontaktové lexémy: *baviť sa – zabávať sa; čelust' – sánka; dostaviť sa – prísť; dvakrát – dva razy; dívať sa – pozerať sa, hľadieť; dokázať – vedieť, vládať; hlavne – najmä; hodí sa to – je to vhodné; hluk – huk, hukot; krb – kozub; ľadvina – oblička; len – iba; nutný – nevyhnutný; omeškať sa – oneskoríť sa; opravdivý – skutočný; ovládať cudzí jazyk – dobre vedieť cudzí jazyk; počítať – rátať; podielat' sa – mať účasť, zúčastňovať sa; pokladat' – považovať; predošlý – predchádzajúci; príliš – priveľmi; samozrejme – prirodzené; snaha – úsilie; snažiť sa – usilovať sa; statný – udatný (PSP), urastený (KSSJ); sústruh – točovka, škrtat' – prečiarknuť; špagát – motúz, povraz; šperk – skvost; tužka – ceruzka; ťažkopádny – tarbabý; tehotná – tarchavá; tielko – tričko, nátelník; užívateľ – používateľ; zažívací – tráviaci; zehliť – hladit'.*

1.6.3. Ako hovorové spisovné varianty k slovenským neutrálnym výrazom sa hodnotia kontaktové slová: *všetci až na Ferka – všetci okrem Ferka; barnavý – hnedy; beztak – aj tak; blond vlasy – plavé vlasy; drzý – bezočivý; hasič – požiarnik; hýčkať – rozmaznávať; chovať sa – správať sa; kanonier – útočník; každopádne – v každom prípade; letovať – spájkovať; letovačka – spájkovačka; napadnúť – prísť na um; naviac – navyše; truc – priek; vadit' – prekázať, zavadzať; žrádlo – žranica.*

1.6.4. Za nespisovné subštandardné slová sa označujú tieto kontaktové varianty: *bezvadný – bezchybný, skvelý; blbý – hlúpy, sprostý; hulváta – grobian, surovec, odroň; habadej – bárskoľko, veľa; chudokrvný – málokrvný; kecat' – tárat'; kojiť – dojčiť; kojenec – dojča; kelímok – téglík; krabica – škatula; kočka – dievča; mazaný – prefíkaný; makat' – intenzívne pracovať; mela – trma-vrma, zmätok, bitka; mindrák – komplex; není – nie je; nedielny – neoddeliteľný; obdržať – dostať; obnos – suma; oplatíť – odplatiť, vrátiť; parta – partia; paseka – zmätok, neporiadok; pikle – úklady, nástrahy, intrígy; postrádať – chýbať; prachy – peniaze; predčiť – predstihnuť; randál – hrmot, hurhaj, krik; sáčkový – vrecúškový; spústa – hŕba, hromada; sranda – huncútstvo, pestvo; sústo – hlt; šplech – vtip, táranina; švanda – žart, huncútstvo; vsadiť sa – staviť sa; zdielny – zhovorčivý, zvravný.*

1.6.5. Za nesprávne a v spisovnej slovenčine nefunkčné sa označujú kontaktové slová: „*bedňa*“ – debna; „*bezosporu*“ – nepochybne; „*boltec*“ – usný

lalok; „botník“ — skrinka na topánky; „bruchomluvec“ — bruchovravec; „četba“ — čítanie; „čípok“ — čapík; „dielčí“ — čiastkový; „doličný“ — u-svedčujúci; „dopis“ — list; „dopisný“ — listový; „doporučiť“ — odporučiť; „dopravod“ — sprievod; „dosažiteľný“ — dosiahnutelný; „drť — drvina, o-bilná tlč; „drtené“ mandle — drvené mandle; „hmoždenka“ — príchytnka, kot-vička; „jáhly“ — pšeno; „játra“ — pečeň; „jednat“ — rokovat; „jedná sa“ o to — ide o to; „ješitný“ — márnomyselný; „kapesník“ — vreckovka; „kap-sa“ — vrecko; „kartáč“ — kefa; „okartáčovať“ — okefovať; „klud“ — pokoj; „kludne“ — pokojne; „kotník“ — členok; „kuľhat“ — krívat; „kuželky“ — kolky; „liknavý“ — pomalý, nepružný, zdlhavý, tarbavý; „límeč“ — golier; „lí-zatko“ — lízanka; „mačkať sa“ — krčiť sa, tlačiť sa; „malorážka“ — maloka-librovka; „mandelinka“ zemiaková — pášavka zemiaková; „nabobtnať“ — na-pučať; „náhražka“ — náhradka; „námatková“ kontrola — náhodná kontrola; „nedomykavé“ chlopne — nedovieravé chlopne; „nedomykavost“ — nedovie-ravost; „nemovitý“ majetok — nehnuteľný majetok; „nemovitosť“ — nehnuteľ-nosť; „odstavec“ — odsek; „orazit“ — opečiatovať; „ovšem“ — pravdaže; „ožehavý“ — pálčivý; „patka“ — záklopka; „plevel“ — burina; „prejímadlo“ — preháňadlo; „predať“ — odovzdať; „pomazánka“ — nátierka; „pohrešo-vaná“ osoba — nezvestná osoba; „poriadat“ — usporadúvať; „poriadateľ“ — usporiadateľ; „potiaže“ — ťažkosti; „prádlo“ — bielizeň; „prádelník“ — bie-lizník; „prehoz“ — prikrývka, pléd, vlniak; „prelčenie“ — pojednávanie; „pre-pážka“ — priečadka; „previesť“ (opravu) — vykonat; „púhy“ — číry, jedno-duchý; „rákosie“ — šašina, trstie; „razítka“ — pečiatka; „rašíť“ — pučať; „ražný“ — zrebný; „rohlík“ — rožok; „skus“ — zhryz; „topinka“ — hrianka; „stávka“ — štrajk; „stávkovať“ — štrajkovať; „špalík“ — klátik, štekľa; „va-da“ — chyba; „vycpávka“ — vypchávka; „zahájenie“ — otvorenie; „zahájiť“ — otvoriť; „záladný“ — zradný, zákerný; „zavazadlo“ — batožina; „závodit“ — pretekat; „závodník“ — pretekár; „zbytok“ — zvyšok; „zeme“ juhovýchod-nej Ázie — krajiny juhovýchodnej Ázie.

2. Na pozadí rozdielov medzi jazykovými systémami možno presvedčivo objasniť nesystémovosť väčšiny kontaktívnych prostriedkov, napr. *klik*, *vyvenčiť* *psa*, *našeho*, *švédština*, *tvorčí*, *mluvčí*, *plzeňský*, *viedeňský*, ďalej ich odporova-nie kritériu logickosti, napr. *horkokrvný* (*horká krv*), *chudokrvný* (*chudá krv*), *guľatý* *stôl*, *predať* *pozdrav*, podobne aj odporovanie kritériu jazykovej čistoty alebo historickej kontinuite s maďarčinou (*kartáč*, *svačina*, *prádlo*, *dopis*; po-rov. J. Horecký, 1982). Pomocou lingvistickej analýz však ľahšie určiť ich komunikatívnu funkčnosť a s ňou úzko súvisiacu komunikatívnu efektívnosť kon-taktívnych javov. Diskutabilné je napríklad hodnotenie slov *točovka*, *tokár* ako

nepríznakových a lexém s komplementárnym kontextovým používaním ako nesprávnych (napr. „*sústo*“ – *hlt* v kontexte *privelké sústo*).

Na zistenie reálneho obrazu o používaní a hodnotení kontaktových prostriedkov a ich nekontaktových variantov sme zostavili sociolingvistický dotazník⁵ (porov. Sokolová, 1991b). Zaujíma nás predovšetkým možnosť, ako sa dá sociolingvistickou metódou určiť miera komunikatívnej efektívnosti jazykových prostriedkov na základe frekvencie (F) a ich hodnotenia ako bežných (B), umeleckých (U) a nenáležitých (N). Zo získaných údajov sme vytvorili štyri skupiny kontaktových a nekontaktových variantov.

2.1. V I. skupine je 15 nekodifikovaných variantov, ktoré majú podstatne vyššiu komunikatívnu efektívnosť než spisovné varianty (*posilovňa, strúhatko, malorážka, čípok, smímok, sáčkový, kelímok, od Nadi, kamaše, jedna, brebtať, nórština, vyvenčiť, arabština*). Táto vysoká komunikatívna efektívnosť je vyzadrená vysokými percentuálnymi hodnotami pri F₁ (56,9–92,8), B₁ (64,7–96,1) a nízkymi hodnotami pri U₁ (3,3–20,6), N₁ (0,6–15,3) pri kontaktových javoch, pri spisovných variantoch nízkymi hodnotami pri F₂ (6,7–43,3), B₂

⁵ Dotazník obsahoval okrem základných demografických údajov (trvalé bydlisko, vek, pohlavie, národnosť, rodisko, miesto strávenia väčšiny života, miesto absolvovalia školy, zamestnanie) aj údaje o vonkajších faktoroch relevantných pre výskyt českých kontaktových javov ako napr. intenzita sociálnych a jazykových kontaktov, pobyt v českom prostredí, komunikačná kompetencia komunikantov vo vzťahu k češtine až slovenčine (znalosť češtiny, pobyt v českom prostredí do 6 mesiacov, nad 6 mesiacov, čítanie českých textov, potreba prekladov z českej beletrie, potreba prekladov z českej odbornej literatúry, preferencia slovenského alebo českého prekladu z inojazyčnej literatúry). V jazykovej časti dotazníka sa respondenti vyjadrili k 330 kontaktovým a nekontaktovým variantom vyplývajúcim z rozdielov medzi obidvoma jazykmi v oblasti hláskoslovia (23), morfológie (20), tvaroslovia (38), syntaxe (50), derivácie (61), lexiky (72), subštandardných slov (32) a štýlisticky príznakových spisovných prostriedkov (34). Výskum prebehol v októbri až deceméri 1990, z 500 dotazníkov sa vrátilo 414 úplne vyplnených, z nich sme pomocou počítača spracovali vzorku 360 dotazníkov z východného (271) a stredného Slovenska (89). V analyzovanej vzorke sa v relatívne malej mieri prejavujú vonkajšie faktory zvyšujúce výskyt skúmaných prostriedkov. Českej národnosti je len 1,1 % respondentov na východnom Slovensku a 2,1 % na strednom Slovensku. V rodine používa češtinu na celom skúmanom území len 0,4 % respondentov. Aktívnu znalosť češtiny uvádzia 10,3 % respondentov, z toho však 6 % tvoria žiaci základných a stredných škôl. Až 80 % respondentov bežne číta české texty. České preklady z cudzích jazykov pred slovenskými prekladmi uprednostňuje 2,5 % respondentov. Respondenti pokladajú slovenské preklady za nevyhnutné viac z odbornej literatúry (15,8 %) než z beletrie (3,9), slovenské preklady z češtiny označilo ako nepotrebné 19,4 % respondentov pri odborných textoch a 47,8 % respondentov pri umeleckých textoch. 15,6 % respondentov strávilo v českom prostredí viac než 6 mesiacov (väčšina ako účastníci vojenskej prezenčnej služby). Vzdelenie mimo územia východného a stredného Slovenska získalo až 18,6 % respondentov, z nich len 1,4 % v Čechách. Vyhodnotenie všetkých 117 540 údajov a ich vzájomných relácií sme spracovali pomocou výpočtovej techniky.

(6,4—59,2) a vysokými hodnotami pri U_2 (30,0—64,7), N_2 (3,2—28,9). Jazyková norma je v tejto skupine výrazne v rozpore s komunikatívnou normou a používanie navrhovaných spisovných variantov môže vyznieť v bežnej komunikácii ako sociolingválna chyba expedienta tým, že percipient ich pokladá za neadekvátne, umelé, nenáležité (*brbtat*, *brbotat*, *vyvetrat' psa*, *vrecúškové mlieko*, *orezávadlo*, *posilňovňa*, *čapík proti horúčke*), alebo ide o sémanticky odlišné lexémy (*malorázka* s malou rážou ako dĺžkou náboja — *malokalibrovka* s malým kalibrom ako výrptom, svetlým priemerom strely; *strúhatko* so zúženým významom — *strúhadlo* všeobecne; *vyvenčiť* so zúženým významom — *vyvetrať* so širším významom; *čípok* ako liek — *čapík* ako malý čap).

2.2. V II. skupine je 16 kontaktových variantov s vyššou komunikatívnou efektívnosťou, než majú nekontaktové varianty (*blond*, *krabica*, *kojenec*, *dopisný*, *prádlo*, *návaznosť*, *nevadí*, *princezny*, *kojiť*, *klik*, *chudokrvný*, *špáratko*, *mandelinka*, *žrd'ka*, *drátenka*, *nedomykavý*). Vyššie hodnoty sú pri kontaktových prostriedkoch v ukazovateľoch F_1 , B_1 , N_1 a nižšie hodnoty sú pri U_1 . Komunikanti si vyššími hodnotami pri N_1 na rozdiel od predchádzajúcej skupiny uvedomujú nenáležitosť, nespisovnosť, resp. nižšiu štýlovú hodnotu kontaktových variantov. Pri lexémach *špáratko*, *mandelinka*, *žrd'ka*, *drátenka*, *nedomykavé* sú hodnoty N_1 vyššie než 10 % a pri ich spisovných ekvivalentoch sú hodnoty U_2 vyššie než 35 %. Uvedené kontaktové prostriedky II. skupiny majú v našom výskume hodnoty ako hovorové a štandardné (relativne zhodná interpretácia s KSSJ je pri slovách *blond*, *nevadí*, resp. *kojenec*, *kojiť*, *krabica*, *chudokrvný*, odlišná je pri formách *dopisný*, *prádlo*, *princezny*, *nedomykavý*, hodnotených v príručkách ako nesprávne).

2.3. V III. skupine je 16 dvojíc, pri ktorých sa údaje vo všetkých ukazovateľoch pri kontaktových a nekontaktových variantoch postupne vyrovnávajú (*pomazánka*, *odstavec*, *Ostravsko*, *námatkový*, *chovanie*, *slúchatko*, *náhražka*, *víčka*, *garníz*). Vysoké hodnoty sú hlavne pri ukazovateli spisovných variantov U_2 (13,9—55,8). Jazykové prostriedky tejto skupiny sú respondentmi hodnotené ako subštandardné. V porovnaní s predchádzajúcou skupinou majú varianty vyšší údaj pri N_1 (9,4—23,6), F_2 (41,9—63,9), B_2 (48,6—85, 0), U_2 (13,9—42,5). Rozdiely medzi F_1 a F_2 , B_1 a B_2 , U_1 a U_2 sú pritom minimálne, teda respondenti bežne používajú kontaktové a nekontaktové varianty, ale uvedomujú si nižšiu (štandardnú až subštandardnú) hodnotu kontaktových variantov. Hodnoty pre subštandardnú interpretáciu majú podľa výskumu lexémy *kľud*, *kľudne*, *zdrobnlinky*, *najviac*, *mimo zákon*, *dopis*, *orazíť*, *pomazánka*, *odstavec*.

2.4. V IV. skupine je 106 kontaktových variantov s malou komunikatívnou efektívnosťou vyjadrenou nízkymi hodnotami pri F_1 , B_1 a vysokými hodnotami pri U_1 , N_1 . Naopak, ich nekontaktové varianty majú vysokú komunikatívnu efektív-

nosť vyjadrenú vysokými hodnotami pri F, B a nízkymi hodnotami pri U, N. Jazyková kodifikácia je v tejto skupine v súlade s komunikatívnou normou a malá komunikatívna efektívnosť kontaktových variantov súvisí hlavne s nízkou komunikatívnou funkčnosťou, s ich nesystémovosťou a s faktom, že nemajú oporu v slovenských nárečiach. Údaje v tabuľkách na konci textu sú pri ukazovateľoch F priamo úmerné s údajmi pri ukazovateľi B a nepriamo úmerné s údajmi pri U a N. Ide o kontaktové varianty, ktoré odporújú systémovým alternáciám (*buňka, zmieňka, beloši, Valaši, aromaticnosť*), systémovej derivácii (*náimestkyňa, predsedkyňa, Trnavsko, tvorčí, mluvčí, východzí, užitý, vzniklý, prestárlý, pieskovište, pracovište a pod.*), ďalej sú to gramatické javy (z diecéze, *formule, neni vidiet*, vrátil ste sa, je treba, k pitiu, mimo plochu, zúčastniť sa niečoho) a lexikalizmy s príznakom knižnosti či archaickosti (*hlesnúť, odozva, podivín, vleklý*, ale odlišne od KSSJ rovnakú komunikatívnu efektívnosť, signalizujúcu ústup lexém, majú aj slová označené v slovníku ako substandardné: *vsadiť sa, postrádat, obdržať, obnos*, ba aj kodifikované lexémy *tokár, točovka*).

2.5. Miera komunikatívnej efektívnosti jazykových prostriedkov je priamo úmerná frekvencii a hodnoteniu týchto prostriedkov v komunikácii ako adekvátnych (bežných) a nepriamo úmerná s ich hodnotením ako prostriedkov pôsobiacich v spisovnom vyjadrovaní umelo a nenáležite. Komunikatívna efektívnosť jazykových prostriedkov súvisí úzko s ich komunikatívnou funkčnosťou bez ohľadu na systémovosť daných prostriedkov. Najväčšiu komunikatívnu efektívnosť majú súčasťne funkčné a systémové javy (nekontaktové varianty IV. skupiny) a najmenšiu komunikatívnu efektívnosť majú nefunkčné a nesystémové javy (kontaktové varianty IV. skupiny), ale funkčné nesystémové javy (kontaktové varianty I. skupiny) majú väčšiu mieru komunikatívnej efektívnosti než systémové, no z hľadiska komunikantov nefunkčné javy (nekontaktové varianty I. skupiny). Pre jazykové prostriedky s vysokou komunikatívnou efektívnosťou je signifikantný pomer skúmaných faktorov $F < B > U > N$. F_1 sa pritom pohybuje v rozpätí 60–100 %, B_1 70–100 %, U_1 0–20 % a N_1 0–15 %. Pre nízku komunikatívnu efektívnosť je charakteristický pomer $F < B < U > N$, pričom sa F pohybuje v rozpätí 0–50 %, B 0–60 %, U 20–65 %, N 5–30 %. Pre vyrovnanú komunikatívnu efektívnosť platí, že súčet F_1 a F_2 sa pohybuje v rozpätí 120–160 %, súčet B_1 a B_2 v rozpätí 130–170 %. To značí, že najmenej 30 % respondentov pokladá obidva varianty za bežné. Nazdávame sa, že signifikantné údaje by sa dali získať aj z minisond v rozsahu 90 respondentov, ak by sa prísne dodržali kritériá na vymedzenie takejto reprezentatívnej vzorky: muži — 50 %, ženy — 50 %; východné Slovensko — 33 %, stredné Slovensko 33 %, západné Slovensko 33 %; mestá (nad 20 000 obyvateľov) — 50 %, vidiek (de-

diny a malé mestá) — 50 %. Okrem toho by sa v tomto prípade malo pracovať s respondentmi s vyspelou komunikačnou kompetenciou — herci, učitelia, spisovatelia, redaktori, pracovníci televízie a rozhlasu, študenti vysokých škôl a žiaci stredných škôl.

3. Uvedené výsledky sociolingvistického výskumu pozoruhodne korešpondujú s vývinom kontaktových javov, ako sa dá zachytiť z hľadiska porovnania PSP (1940) so stavom v SSJ (1959—1968) a v KSSJ (1987). Z 923 jednotiek, ktoré boli v PSP z roku 1940 uvedené ako nesprávne a umelo včlenené do spisovnej slovenčiny v roku 1931, v súčasnej komunikácii 653 jednotiek stratiло komunikačnú funkčnosť, 170 lexém sa doteraz hodnotí ako variantné, 70 jednotiek ako nesprávne a len v 30 prípadoch zanikli navrhované slovenské ekvivalenty.

3.1. Analýza spomínaných 653 jednotiek potvrdila, že ich nízka funkčná komunikatívna efektívnosť súvisela — podobne ako pri variantoch skupiny 2.4. — s tým, že ich podoby nerešpektovali systémové zákonitosti slovenčiny a neboli funkčné. České podoby lexém zanikli, najmä ak nerešpektovali hláskoslovne rozdiely medzi slovenčinou a češtinou. Ide o tieto lexémy: a) s protetickým alebo hiátovým *j* (*jimelo*, *jíl*, *jakost'*, *jakostný*, *jakosi*, *jak/jako*, *jakožto*); b) s českou spoluhláskovou skupinou *-rot*, *-lot* ako výsledkom metatézy likvíd (*rokyta*, *vzrost*, *rozcestie*, *rozporok*, *loket'*, *loni*, *predloni*, *rostlinopis*); c) s prehláskou *a* na *e* (*zleva*, *zasedať*, *hejtmán*, *četa*, *četár*, *preclík* — ale *skrehnúť*); d) s prehláskou *u* na *i* (*včil'*, *šišlat'* — ale ako varianty zostali *šiška* aj *šuška*, v SSJ *plížiť* sa aj *plužiť* sa); e) so spoluhláskami *z*, *ž* namiesto *dz*, *dž* (*zrzavý*, *žber*); f) so skupinami *st-*, *sp-*, *sk-* v cudzích slovách (*styl*, *start*, *stadium*, *stadión*, *spirála*, *Skandinávia*); g) s hláskou *k* v cudzích slovách (*káfor*, *kalosé*, *kvadrián*, *kavalier*, *klej*, *klot*); h) so spoluhláskami *l*, *l'*, *r*, *m* na začiatku slova pred inou spoluhláskou (*lví*, *lvica*, *mšica*, *msta*, *rvačka*, *rváč*, *rty*); ch) iné české neupravené alebo čiastočne upravené hláskové podoby (*svoboda*, *kapka*, *drtit'*, *barva*, *celer*, *česnak*, *zájem*). Podobne zanikli aj násilne poslovenčené lexémy, za ktoré mala slovenčina iný typ ekvivalentov: a) na pozadí prehlásky *u* na *i* (*Lubuša*, *rujen*, *skľudzeň*, *pol'ubit'*, *jutre*, *jutrenka*, ale *kľud*, *kľudne*); b) na pozadí prehlásky *a* na *e* (*zľavňiet'*, *čakaná*, *jarab*, *stajný/stejný*, *sňah*, *pέča*); c) na pozadí monoftongizácie *ie* na *í* (*zierat'*, *náladie*, *miechat'*, *pospiechat'*, *sdielny*, *stieň*); d) zriedkavejšie na pozadí iných rozdielov (*hrebík*, *zemedelec*, *melký*). Zánik kontaktovej lexémy je výrazne podporovaný aj jej neprispôsobením sa derivačnému systému slovenčiny: a) substantívny sufix *-čí* (*náhončí*, *výberčí*, *rozhodčí*, *vodčí*, *mluvčí*), adjektívny sufix *-čí* (*tvorčí*, *dielčí*, *popravčia čata*); b) substantivizácia adjektív (*ponocný*, *hájny*, *nadlesný*, *kojná*, *čakaná*); c) sufix *-tko* (*hladkito*, *slúchatko*, *vodítko*, *rovnítko*); d) názvy krajín typu *Anglia*, *Belgia*, *Francia*, *Itália*;

e) adjektívny sufix *-lý* a jeho kombinácia s prefixom (*podozrelý, vzteklý, nena-dály, rozpustilý, potrhlý, schytrály, pošetilý, nezletilý, otylý, osmahlý, nahne-dlý*); f) deverbálne adjektíva s alternáciami (*opovržený, zavržený, postižiteľný, nedostičný, nedosažiteľný*); g) iné suffixy (*jedlík, knedlík, merič, sviečka, ženitba* – ale zostala podoba *modlitba*), iné prefixy (*doprovod, scudit', zrovnať*), resp. iný slovotvorný postup (*listonoš, klep ako klebeta*).

České lexémy zanikli aj vtedy, ak ich navrhované slovenské ekvivalenty mali oporu v slovenských nárečiach: *podzim* – *jeseň*; *pryskyrica* – *živica*; *válka* – *vojna*; *prkno* – *doska*; *silnica* – *hradská*; *kozel* – *cap*; *pohrabáč* – *kutáč*; *vesnica* – *dedina*; *morek* – *špik*; *nudle* – *rezance*; *snadný* – *lahký*; *kmín* – *rasca*; *kachna* – *kačka*; *dudáš* – *gajdoš*; *čočka* – *šošovica*; *rampúch* – *cen-cúl'*; *ložnica* – *spáľňa*; *tázat' sa* – *pýtať sa*; *osol* – *somár*, alebo boli pre slovenského používateľa sémanticky priezračnejšie: *pohádka* – *rozprávka*; *racek* – *čajka*; *želva* – *korytnačka*; *pulec* – *žubrienka*; *zazdiť* – *zamurovať*; *pícnina* – *krmovina*; *zdeľovať* – *oznamovať*, resp. mali oporu v európskych inter-nacionalizmoch: *kopaná* – *futbal*; *vterina* – *sekunda*; *papoušek* – *papagáj*; *rujen* – *október*; *dialnica* – *autostráda*; *kázeň* – *disciplína*; *svačina* – *olov-rant*. Slovenské varianty podporovala aj podobnosť s nemčinou (*zed'* – *múr*; *lá-hev* – *flaša*; *chrest* – *špargľa*; *barva* – *farba*) alebo s maďarčinou (*kartáč* – *kefa*; *vel'bľúd* – *tava*; *kočka* – *mačka*; *koželuh* – *garbiar*).

3.2. Druhú, menej početnú skupinu (vyše 270 jednotiek) tvoria české kontaktové lexémy, ktoré sa v roku 1940 odmietaли, ale v súčasnosti sa používajú popri nekontaktových variantoch. Často sú ustupujúcim alebo štýlisticky prí-znakovým variantom: a) so štýlistickým príznakom knižnosti (48), napr. *berný úrad, berná minca, dopisovať si, horkokrvný, liace, lahnúť popolom, láskyplný, kanút', lós, losovať', kynút', milostný, nazbyt, nemoc, mlsný, mrívica, odčinit', obhliadniť, objavíť sa, okázalý, opatrít', ovanúť', pahýl', púhy, rysy, snád', súdobý, šedý, tiaž, tiahly, trnút', vlat'*; b) so štýlistickým príznakom archaickosti (9): *zapotreby, úplavica, trebárs, podivín, ohľadne tej veci, nelze, nátlisk, lpiet', lnút'*; c) hodnotené ako expresívne (3): *divoký, stesk, luza*; d) hodnotené ako ad-ministrativne (4): *zmocnenec, zmocňovací, závadný, zdarma*.

Podskupinu frekventovaných lexém tvorí 177 kontaktových variantov, ktoré fungujú: a) ako synonymá bez štýlistického príznaku (77 variantov; porov. 1.6.2); b) ako varianty so štýlistickým príznakom hovorovosti (20; porov. 1.6.3); c) ako subštandardné lexémy (10), napr. *sáčik, není, kočka, chudokrvný, bezvadný, vsadiť sa, spústa, sústo* (v KSSJ sa za subštandardné pokladajú aj le-xémy *obnos, obdržať, kojit', kojenc*, ktoré sú v SSJ označené ako knižné); d) le-xémy hodnotené ako nesprávne (70; porov. 1.6.5).

30 jednotiek sa zachovalo bez navrhovaného slovenského variantu, a to pri sémantických alebo komunikačných rozdieloch, napr. *stanné právo* nie je *náhly súd* (PSP, 1940), ale *výnimcočné trestné právo*; *statný* nie je *udatný*, ale *urastený*; *úslovie* nie je *porekadlo*, ale *ustálené spojenie*; *kanonier* sa nepoužíva vo význame *delostrelec*, ale vo futbale na označenie útočníka; *nádražie* nie je *stanica*, ale *okolie stanice*; *úkol* nie je *úloha*, ale sa používa na vyjadrenie úkolovej práce; *viečko* nie je *mihalnica*, ale kožný útvar nad okom alebo malé veko; *pasák* nie je *pastier*, ale subštandardné vyjadrenie ochrancu prostitútok; *úplatok* nie je *podplatenie* ako činnosť, ale suma, naturálne a pod.; *vodník* nie je *vodnár*, ale rozprávková bytosť — slovo *vodnár* sa používa na označenie hviezdneho znamenia. Nezhody medzi kontaktovým a nekontaktovým variantom vznikli aj ako chyby navrhovateľov slovenských variantov: namiesto *hádzaná* navrhovali *volejbal*, namiesto *vačica* *kengura*, namiesto *dikobraz ježovka*. Navrhovaný slovenský ekvivalent zanikol aj vtedy, keď ho používatelia pokladali za umelý, nezáležitý, napr. *plechár*, *lakotníctvo*, *cink*, *lineár*, *traverz*.

4. Pri stretávaní dvoch jazykových systémov v jazykovej situácii pasívneho bilingvizmu alebo diglosie sú na pozadí rozdielov možnosti vzniku kontaktových javov. Jazyk ako prirodzený organizmus má obranný systém, ktorý najviac zasahuje cudzie hľáskoslovné gramatické a derivačné javy, tolerantnejší je k lexémam. Vysoká komunikatívna efektívnosť kontaktových variantov súvisí s ich komunikačnou funkčnosťou, ale aj nefunkčnosťou nekontaktových variantov. Táto efektívnosť vyplýva: a) zo sémantickej diferenciácie kontaktových a nekontaktových variantov (porov. *vyvenčiť psa*, *čípok*, *námatkový*, *klik*, *doprovod*, *viečko*, *malorážka*, *stanné právo*, *úslovie*, *úkol*, *nádražie*, *hádzaná*, *vačica*, *dikobraz*); b) z diferenciácie kontaktových a nekontaktových variantov na úrovni štýlov (*to nevadí*, *chovanie*, *blond*, *naviac*, *snád*, *rysovať sa*, *mŕtvia*); c) z diferenciácie na úrovni variet národného jazyka (*kojit'*, *krabica*, *kojenec*, *chudokrvný*, *sáčkový*, *kelímok*, *posilovňa*, *brebt*). Kontaktové javy zapĺňajú v jazyku lakúny (*zahajovateľ*, *Ostravsko*), resp. vyrovňávajú asymetriu pri synonymách podľa druhého jazyka, napr. *jedná se* — *jde o*, *es handelt sich* — *es geht um*; v spisovnej slovenčine iba *ide o to*. Podobné „prázdne“ miesta sa v bežnej komunikácii symetricky zapĺňajú aj pri slovenských ekvivalentoch za české dvojice *klid* — *pokoj*, *dopis* — *list*, *bandaska* — *konev*, *tvůrčí* — *tvořivý*, *jednat* — *rokovat*, *úsilí* — *snaha*, *různý* — *rozličný*, *průvod* — *doprovod*. Dôležitým faktorom zvyšujúcim komunikatívnu efektívnosť kontaktových variantov je ich interlingválna a intralingválna zhoda (prekrývanie bohemizmov a dialektizmov), napr. *fronta*, *mandelinka*, *viedeňský*, *plzeňský*, *od Nadi*, *princezny*. Vysoká miera komunikatívnej efektívnosti pri kontaktových variantoch je aj vtedy,

ak majú oporu (analógie) v jazykovom systéme spisovnej slovenčiny, napr. *posilovňa* (podľa *napodobit* – *napodobniť*), *žrd'ka* (ako *lod'ka*), *nórština*, *arabština* (ako *čŕnština*, *pol'ština*), *zdrobneliny* (ako *vyvreliny*), *špáratko*, *strúhatko* (ako *pravítko*), resp. sú podporované dynamickými tendenciami v hovorovej variete, napr. *Nadi (od Nadeždy)*, *princezny* (*podľa princezničky*). Tieto faktory sú relevantnejšie než vplyv češtiny a treba s nimi rátať aj v novej sociálnej a komunikačnej situácii.

Poznanie komunikatívnej efektívnosti kontaktových jazykových prostriedkov je dôležité na usmernenie jazykovej výchovy, ale vysokú mieru komunikatívnej efektívnosti signalizujúcu napätie medzi kodifikáciou a úzom pokladáme aj za kritérium na vymedzenie jazykových prostriedkov bežnej hovorovej slovenčiny, ba v niektorých prípadoch aj za podnet na prehodnotenie platnej kodifikácie spisovnej slovenčiny. Takto prístup k hodnoteniu kontaktových a nekontaktových variantov vychádza z toho, že cieľom komunikácie nie je spisovné, kodifikované vyjadrovanie, ale pohotové, kultivované a zrozumiteľné dorozumievanie. Ochranařsky postoj ku kontaktovým javom podceňuje samoregulujúcu schopnosť jazykového systému a schopnosť jeho používateľov vyrovnať sa s nefunkčnými jazykovými prostriedkami (porov. časť 3). Analýza sociolingvistických údajov a sledovanie vývinu kontaktových javov z r. 1940 ukazuje, že poslaním jazykovedcov nie je tvorba a presadzovanie systémových prostriedkov, ale pozorovanie, registrovanie jazykových faktov a odkryvanie zložitých mechanizmov súčasnej komunikácie.

Literatúra

- BOSÁK, J.: Skúmanie slovenčiny ako sociálno-komunikačného systému v slovanskom kontexte. *Slavica Slovaca*, 28, 1993, s. 171 – 178.
- BUDOVÍČOVÁ, V.: Dvojjazyková komunikácia v slovenčine a češtine. In: *Studia Academica Slovaca*. 13. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1984, s. 115 – 126.
- BUDOVÍČOVÁ, V.: Z konfrontačného štúdia češtiny a slovenčiny. Československý model dvojjazykovej komunikácie. In: *Acta Universitatis Carolinae. Slavica Pragensia*. XXV. Red. V. Budovičová. Praha, Universita Karlova 1985, s. 25 – 38.
- Česko-slovenský slovník. Red. G. Horák. Bratislava, Veda 1979. 790 s.
- DAROVEC, M.: Z konfrontačnej syntaxe slovensko-českej. In: *Studia Academica Slovaca*. 7. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1988, s. 87 – 103.
- DOLNÍK, J.: České slová v slovenčine. In: *Studia Academica Slovaca*. 21. Red. J. Mlacek. Bratislava, Stímul 1992, s. 1 – 11.
- HORECKÝ, J.: Jazyk a spoločnosť. Bratislava, Veda 1982. 107 s.

HORECKÝ, J.: Slovotvorná motivácia ako odraz kultúrneho pozadia. In: *Studio Academica Slovaca. 21.* Red. J. Mláček. Bratislava, Stimul 1991, s. 28–33.

Jazyková poradňa odpovedá. Zost. Mária Pisárčiková a kol. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladatelstvo 1988. 283 s.

JEDLIČKA, A.: Spisovný jazyk v súčasnej komunikaci. Praha, Universita Karlova 1974. 228 s.

KRÁL, Ā.: Pravidlá slovenskej výslovnosti. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladatelstvo 1984. 626 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala — M. Pisárčiková. Bratislava, Veda 1987. 587 s.

ORAVCOVÁ, A.: Sonda do jazykového vedomia redaktorov. Slovenská reč, 57, 1992, s. 87–93.

Pravidlá slovenského pravopisu. Red. V. Vážný. Praha, Matica slovenská 1931. 364 s.

Pravidlá slovenského pravopisu. Turčiansky Sv. Martin, Matica slovenská 1940. 484 s.

Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959–1968. 6 zv.

SOKOLOVÁ, M.: Niektoré špecifika v jazykovej výchove na východnom Slovensku. In: Jazyková politika a jazyková kultúra. Red. J. Kačala. Bratislava, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 1986, s. 341–348.

SOKOLOVÁ, M. (1991a): Český jazyk (Diferenčné javy a cvičenia). Košice, Univerzita P. J. Šafárika 1991. 126 s.

SOKOLOVÁ, M. (1991b): Komunikatívna efektívnosť českých kontaktových javov v súčasnej slovenčine. In: Všeobecné a špecifické otázky jazykovej komunikácie. Red. P. Odaloš — V. Patrás. Banská Bystrica, Pedagogická fakulta 1991, s. 232–242.

1000 poučení zo spisovnej slovenčiny. Red. G. Horák. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladatelstvo 1971. 372 s.

ZEMAN, J.: K jazykovým kontaktům mezi češtinou a slovenštinou. In: Funkční lingvistika a dialektika. Linguistika. XVII/I. Praha, Ústav pro jazyk český 1988, s. 172–175.

I. KONTAKTOVÉ VARIANTY				NEKONTAKTOVÉ VARIANTY					
Názov variantu	% F ₁ < % B ₁ > % U ₁ > % N ₁	Názov variantu	% F ₂ < % B ₂ < % U ₂ > % N ₂	F ₁ > F ₂	B ₁ > B ₂	U ₁ < U ₂	N ₁ < N ₂		
posilovňa	92,8	96,1	3,3	0,6	posilňovňa	6,7	6,4	64,7	28,9
strúhatko	83,6	85,0	6,9	8,0	orezávadlo	12,5	21,9	63,3	14,7
malorážka	81,1	87,2	7,2	5,6	stráhadlo	38,1	53,2	43,6	3,2
čípok	73,6	78,9	14,4	6,7	malokalibrovka	26,1	53,1	41,4	5,6
snímok	73,3	83,6	8,9	7,5	čapík	28,1	35,6	50,6	13,9
sáčkový	71,4	79,4	10,3	10,3	snímká	30,6	48,9	40,3	10,8
kelímok	70,6	73,9	18,1	8,1	vrecúškový	25,8	43,2	51,7	12,4
od Nadi	70,3	80,3	9,7	10,0	téglík	28,1	39,4	46,7	13,9
kamaše	67,2	77,2	15,3	7,5	od Nade	30,0	40,6	45,3	14,2
jedna	66,9	77,8	12,8	9,4	gamaše	29,7	41,4	43,9	14,7
brebtať	66,4	67,8	20,0	12,2	jeden	38,9	53,3	31,9	14,7
baroko	62,2	78,1	16,1	5,8	brbtať	5,8	9,2	62,8	28,1
nórština	61,9	72,2	15,3	12,5	brbotať	10,8	12,2	60,3	27,5
vyvenčiť	58,6	67,8	17,2	15,0	barok	43,1	59,2	33,1	7,8
psa					nórčina	38,3	43,3	36,4	20,2
arabština	56,9	64,7	20,0	15,3	vyjst so psom	32,8	51,9	40,8	7,2
					vyvetrať psa	16,1	26,1	55,8	18,1
					arabčina	43,3	51,7	30,0	18,1

II.a KONTAKTOVÉ VARIANTY					NEKONTAKTOVÉ VARIANTY				
Názov variantu	% F ₁	<% B ₁	>% U ₁	>% N ₁	Názov variantu	% F ₂	<% B ₂	>% U ₂	>% N ₂
blond	73,9	75,3	9,2	5,6	plavý	39,7	68,9	28,1	3,1
krabica	73,3	86,1	6,7	7,2	škatuľa	53,2	77,2	15,6	7,0
kojenec	68,6	82,8	10,6	6,7	dojča	47,2	77,3	23,1	3,6
dopisný	66,1	79,4	11,1	9,4	listový	43,9	64,4	29,4	6,2
prádlo	64,7	79,7	8,6	11,7	bielizeň	61,7	82,8	16,1	0,8
náváznosť	53,3	68,9	20,0	11,1	nadväznosť	51,7	67,5	25,8	6,7
nevadí	53,9	76,4	13,6	10,0	to nič	71,9	90,8	6,2	3,1
princezny	58,6	71,9	18,1	10,0	to neprekáža	19,7	45,8	47,5	6,7
kójit	73,3	85,6	8,9	5,6	princezné	40,4	56,4	36,7	6,9
klik	72,2	76,7	15,6	7,8	dobjíť	35,6	60,3	33,8	5,6
chudokrvný	63,9	78,3	13,6	8,1	kľuk	28,3	37,5	55,0	7,5
					vzpor	40,9	59,7	37,2	3,1
					málokrvný	42,8	58,6	36,4	5,1

II.b KONTAKTOVÉ VARIANTY					NEKONTAKTOVÉ VARIANTY				
Názov variantu	% F ₁	<% B ₁	>% U ₁	>% N ₁	Názov variantu	% F ₂	<% B ₂	>% U ₂	>% N ₂
špáratko	65,0	71,9	13,3	14,7	špáradoľ	37,5	59,2	34,7	6,1
mandelfinka	63,6	69,2	16,1	14,2	pásavka	39,9	55,6	39,4	5,1
žrdka	55,0	66,9	20,3	12,8	žrdka	42,5	53,6	38,6	7,8
drátenka	55,0	63,9	22,5	13,6	drôtenka	39,7	54,4	40,0	5,6
nedomykavé	43,3	48,1	36,7	15,3	drôtky	25,0	38,6	47,2	14,2
					nedovieravé	38,9	45,6	48,9	5,6

III. KONTAKTOVÉ VARIANTY					NEKONTAKTOVÉ VARIANTY				
Názov variantu	% F ₁	<% B ₁	>% U ₁	>% N ₁	Názov variantu	% F ₂	<% B ₂	>% U ₂	>% N ₂
pomazánka	60,1	74,7	13,6	11,7	nátierka	63,9	85,0	13,9	1,1
odstavec	58,6	79,2	11,4	9,4	odsek	60,8	79,2	18,1	2,8
vyvenčiť	58,6	67,8	17,2	15,0	vyjsť so psom	32,8	51,9	40,8	7,2
psa					vyvetrať psa	16,1	26,1	55,8	18,1
Ostravsko	53,9	68,3	20,0	11,7	okolie Ostravy	56,9	75,0	22,5	2,5
námatkový	53,1	66,4	19,2	14,4	náhodný	53,9	73,6	23,6	2,8
chovanie	52,2	70,6	12,5	16,9	správanie sa	58,8	80,8	16,7	2,5
slúchatko	46,4	57,2	22,8	20,0	slúchadlo	58,9	73,9	23,1	3,1
náhražka	41,4	46,9	32,2	20,8	náhradka	41,9	48,6	42,5	9,0
víčka	41,4	51,1	25,3	23,6	viečka	48,9	62,2	32,5	5,4
garniž	44,2	63,6	31,7	19,4	vrchnáky	30,6	54,2	41,9	0,1
					garniža	58,3	65,3	20,5	14,4

F₁ > F₂
B₁ > B₂
U₁ < U₂
N₁ > N₂

N₁ > 10 %
U₂ > 35 %

F₁ < F₂
B₁ < B₂
U₁ < U₂
N₁ > N₂

IV.a KONTAKTOVÉ VARIANTY					NEKONTAKTOVÉ VARIANTY				
Názov variantu	% F ₁	<% B ₁	>% U ₁	>% N ₁	Názov variantu	% F ₂	<% B ₂	>% U ₂	>% N ₂
kľudne	61,4	79,7	11,9	8,3	pokojne	70,0	87,5	10,6	2,0
kľud	56,9	77,2	13,6	9,4	pokoj	74,7	89,7	8,9	1,4
nie je					nepoznať	59,4	79,2	15,3	5,3
poznať	50,0	75,8	17,5	6,7	zdrobeniny	53,3	68,3	23,3	8,3
zdrobeniny	49,7	65,0	22,2	12,8	navyše	68,6	85,8	11,1	3,1
naviac	48,0	73,3	19,7	6,9	nie je				
nie					neviedieť	41,7	79,2	20,0	4,5
vidieť	42,8	67,8	24,2	6,9	mimo zákona	56,4	71,7	20,7	6,7
mimo zákon	45,3	63,3	23,3	13,3	variant	59,4	67,5	24,7	7,8
variancia	45,0	61,7	26,4	11,9	hádam	72,8	88,3	9,2	2,5
snáď	44,7	64,4	23,9	11,7	plzeňské	59,7	72,5	20,8	6,7
plzeňské	44,2	61,1	25,0	13,9	dopis	81,1	93,1	6,4	0,5
dopis	41,1	68,3	17,2	14,4	viedeňský	62,8	75,0	19,7	5,3
viedeňský	40,8	55,8	29,4	15,6	oraziť	72,8	86,4	11,9	1,7
oraziť	40,6	56,1	23,6	20,3	letovačka	63,1	78,3	19,4	2,2
letovačka	40,6	56,1	28,9	15,0	osemdesiat				
osemdesiat					jedna	70,0	83,1	13,9	3,1
jedna	38,9	57,5	26,9	15,3	spústa	64,4	76,7	17,8	5,5
spústa	38,3	52,8	26,7	20,6	rys	76,9	87,5	8,9	3,6
rys	37,8	65,6	23,6	10,6	brebt	2,2	3,9	59,4	36,7
brebt	37,2	47,5	30,3	22,2	od cárovny	70,8	85,8	13,3	0,8
od cárovny	36,9	53,9	28,6	17,5	Češi	68,9	74,2	21,2	4,8
Češi	36,4	51,1	22,8	26,1	medaile	69,7	80,8	17,5	1,7
medaile	36,4	51,9	29,7	18,3	dopravod	66,7	77,8	16,9	5,3
dopravod	36,1	56,1	25,0	18,9	fronta	73,8	89,2	9,4	1,4
fronta	36,1	50,3	25,4	25,3	rákosie	68,3	78,1	18,9	3,1
rákosie	35,6	58,3	30,3	11,4	napadlo mu	prišlo na um	76,7	90,0	8,6
napadlo mu	34,4	50,6	31,7	17,8	rok končí	76,4	89,2	9,2	1,7
rok končí	32,8	59,4	26,4	14,2	vážiť si + G	78,6	90,4	6,2	3,4
vážiť si + G	32,5	50,3	35,1	15,0	záúčastníť sa + G	74,4	83,6	11,1	5,3
záúčastníť sa + G	31,4	51,4	29,2	19,4	predsedkyňa	81,4	90,0	6,9	3,1
predsedkyňa	30,3	54,4	26,4	19,2	kedy	76,4	85,6	11,1	3,4
kedy	30,3	55,8	30,6	13,6	jedná sa	ide o	81,4	91,9	5,6
jedná sa	28,6	58,3	24,2	17,5	formule	75,6	84,2	12,8	2,5
formule	26,9	62,2	23,9	13,9	formuly				

IV.b KONTAKTOVÉ VARIANTY					NEKONTAKTOVÉ VARIANTY				
Názov variantu	% F ₁	<% B ₁	>% U ₁	>% N ₁	Názov variantu	% F ₂	<% B ₂	>% U ₂	>% N ₂
laťka	29,2	39,2	38,6	22,2	latka	69,2	75,8	16,9	7,2
ješitiný	28,6	41,7	33,3	25,0	márnomyseľný	75,3	85,3	13,1	1,7
dielčí	27,2	41,7	37,5	20,8	čiastkový	75,6	82,2	15,0	2,8

mimo plochu	25,8	47,2	34,4	18,3	mimo plochy	78,6	87,5	10,6	2,0
salám	23,6	41,4	32,2	26,4	saláma	80,8	89,7	8,6	1,7
na klavír	23,3	48,3	31,7	20,0	na klavíri	82,8	90,0	7,2	2,8
beloši	23,1	38,3	30,6	31,1	belosi	83,3	87,8	10,8	1,4
horkokrvný	22,2	43,1	37,5	19,4	temperamentný	86,5	90,2	9,7	0,3
					prudký	70,5	81,4	17,9	0,7
					vznietlivý	53,9	58,3	31,6	10,1
kartáč	21,4	37,8	30,6	31,7	kefa	87,8	91,7	3,1	5,3
je treba	17,8	39,2	37,2	23,6	treba	83,6	90,8	5,6	3,6
nemovitý	17,5	37,2	34,3	19,4	nehnuteľný	85,1	91,7	7,8	0,5
beztek	16,1	37,8	35,6	26,7	aj tak	90,8	97,2	1,9	0,8
potiaže	15,8	41,4	34,4	24,2	tážkosti	90,0	95,8	3,9	0,5
obnos	15,6	44,7	40,8	14,4	suma	91,4	96,4	2,5	1,1
tak láskavá	15,3	36,4	32,8	30,8	taká láskavá	87,8	91,9	6,1	2,0
tak milý	13,9	32,5	34,4	32,1	taký milý	88,1	93,1	4,7	2,2

IV.c KONTAKTOVÉ VARIANTY					NEKONTAKTOVÉ VARIANTY				
Názov variantu	% F ₁	<% B ₁ >	% U ₁	<% N ₁	Názov variantu	% F ₂	<% B ₂ >	% U ₂	>% N ₂
kapesník	21,9	40,0	29,2	32,8	vreckovka	91,6	95,2	3,1	1,7
kúpil ste	21,7	38,6	21,1	40,3	kúpili ste	81,1	88,3	10,3	1,4
kotník	21,4	40,8	29,2	30,0	členok	88,6	95,6	3,9	0,5
blbý	21,1	38,1	22,2	39,4	hlúpy	71,4	70,3	7,8	3,5
vrátil ste	18,3	33,1	24,4	42,5	vrátili ste	83,3	89,7	8,3	2,0

IV.d KONTAKTOVÉ VARIANTY					NEKONTAKTOVÉ VARIANTY				
Názov variantu	% F ₁	<% B ₁ >	% U ₁	<% N ₁	Názov variantu	% F ₂	<% B ₂ >	% U ₂	>% N ₂
náimestok	12,2	25,0	33,3	41,7	náimestník	91,4	95,8	3,1	1,1
neni poznat'	9,7	20,6	28,9	50,6	nepoznať	59,4	79,5	15,2	5,3
neni vidieť	9,2	20,3	28,9	50,8	nevidieť	48,9	78,9	16,6	4,5
jatrá	3,6	10,2	43,2	46,7	pečeň	94,4	98,6	1,1	0,3
restrikcia	21,4	32,8	55,0	12,2	reštrikcia	61,1	69,2	23,9	6,7
prestárly	20,6	32,8	40,3	26,9	prestarutý	79,2	85,3	11,9	2,8
buňka	20,6	28,3	37,5	34,2	bunka	78,3	87,2	10,8	1,9
následný	19,7	31,1	46,1	23,1	nasledujúci	79,4	88,9	10,3	0,8
v prvej rade	19,7	35,3	38,1	26,7	v prvom rade	85,8	92,2	5,8	2,0
odozva	18,9	47,8	38,6	13,6	ohlas	91,4	94,7	4,2	1,1
pádny	18,9	35,0	43,6	21,4	závažný	82,8	90,4	8,9	0,6
tržný	18,3	30,7	37,2	28,1	trhový	85,0	91,7	6,9	1,4
aromaticnosť	17,2	28,3	49,4	22,2	aromatickosť	78,9	84,7	12,2	3,1
špecifičnosť	16,4	27,8	40,2	26,0	špecifickosť	83,3	88,9	9,4	1,7
Valaši	16,1	26,7	40,8	32,5	Valasi	85,6	91,4	7,5	1,1
mluvčí	16,1	30,3	36,9	32,8	hovorca	46,3	54,8	36,3	8,9
					predstaviteľ	33,9	59,3	30,6	10,1

ovšem	14,7	28,1	36,7	35,3	spíker	12,1	23,1	58,1	18,8
švanda	14,7	31,4	36,4	32,2	pravdaže	87,8	94,7	5,0	0,3
Trnavsko	14,7	24,4	51,7	23,9	žart	83,4	93,8	4,5	1,7
východzí	14,2	26,1	45,0	28,9	okolie Trnavy	89,2	95,0	4,2	0,8
pohrešovaná	13,1	31,1	39,4	29,4	východiskový	85,8	91,9	6,7	1,4
ku kráľovne	12,8	23,6	45,0	31,4	nezvestná	91,4	95,0	4,2	0,8
vleklý	12,8	21,1	48,1	30,8	ku kráľovnej	88,9	92,5	5,8	13,7
hrúza	12,5	24,7	38,3	36,9	dlhovtrajúci	66,1	85,4	13,8	0,8
kapsa	11,7	24,4	39,2	36,4	hrôza	90,3	96,9	3,1	0,0
vážiť si + G	11,7	30,8	45,0	24,2	vrecko	94,7	95,9	2,2	0,8
prevádzdať	11,4	31,1	44,7	24,2	vážiť si + A	78,3	90,3	6,4	0,3
stávka	11,1	31,7	41,7	26,7	robiť				
usilovať o	0,6	26,4	45,0	28,6	štrajk	94,2	97,8	2,2	0,0
použiť + G	10,0	19,7	45,8	34,4	usilovať sa	91,1	95,6	3,9	0,6
límc	9,7	23,9	44,2	31,9	použiť + A	92,5	95,6	3,6	0,8
námestkyňa	9,7	22,2	40,3	37,5	golier	93,3	95,6	3,9	0,5
sebevráh	9,2	20,8	47,5	31,7	námestníčka	90,0	95,3	4,2	0,6
k pitiu	9,2	27,2	41,1	31,7	samovrah	93,9	97,5	2,2	0,3
doličný	8,9	15,6	50,8	33,6	na pitie	73,3	87,8	7,2	5,1
vzniklé	8,3	17,8	44,7	37,5	niečo piť	41,3	66,0	21,1	12,9
miestopredseda	8,3	27,5	48,3	24,2	usvedčujúci	90,3	91,9	6,9	1,1
u podnikov	8,3	16,7	41,7	41,4	vzniknuté	90,8	95,0	4,2	0,8
pieskovisko	7,8	19,2	44,4	36,4	podpredseda	92,8	98,3	0,1	0,8
niečo + G	7,5	22,8	45,3	32,9	v podnikoch	91,9	96,7	3,1	0,3
zmieňka	6,9	12,2	57,2	30,6	pieskovisko	92,2	97,8	0,1	1,4
podivín	6,7	17,5	59,4	23,1	niečo + A	92,5	95,8	3,1	1,1
obdržať	6,7	23,3	56,7	20,0	zmienka	90,6	95,3	3,6	0,3
liknavý	5,3	10,8	51,1	38,1	čudák	92,5	94,7	4,4	0,8
váhavý	32,0	61,0	31,4	7,6	dostať	95,3	98,6	1,4	0,0
vsadiť	5,3	14,7	50,8	34,4	zdĺhavý	88,2	92,1	6,7	1,1
postrádať	5,3	15,6	58,1	26,4	staviť	95,0	98,6	0,1	0,2
hlesnúť	4,7	13,7	58,3	28,6	chýbať	96,4	98,6	1,1	0,3
z diecéze	4,7	10,8	54,4	34,7	ceknúť	61,5	75,0	13,2	4,1
prelísenie	4,7	21,1	50,3	28,6	muknúť	45,5	63,2	26,7	3,2
tvorčí	4,4	10,6	50,8	38,6	z diecézy	93,1	96,1	3,3	0,5
hrište	4,4	11,1	49,2	39,7	pojednávanie	95,8	97,8	1,7	7,5
potrebovať + G	4,4	12,8	46,4	40,8	tvorivý	95,3	97,8	1,7	0,6
užitá	3,3	10,8	49,7	39,4	ihrisko	95,6	98,6	0,1	0,8
pracovište	2,8	11,4	49,6	40,0	potrebovať + A	90,1	97,2	1,7	0,1
					úžitková	96,4	98,1	1,1	0,8
					pracovisko	95,8	98,3	0,1	0,8

ZMENA KULTÚRY A JEJ DOSAH NA ZACHOVANIE JAZYKA: SLOVENČINA V AMERIKE*

Louise B. Hammer

Tento príspevok sa zaobrá fenoménom *zmeny kultúry* a jej vplyvom na zachovanie jazyka potomkov Slovákov, ktorí prišli do USA na prelome minulého a nášho storočia a usadili sa v pennsylvánskych mestách Uniontown a Wilkes-Barre a v ich okolí. Väčšina slovenských emigrantov, ktorým sa tu venujeme, ale aj väčšina Slovákov vôbec, ktorí prišli do Spojených štátov, boli roľníkmi; emigrácia znamenala pre nich prechod z roľníckej do industriálnej spoločnosti, zo slovanskej do anglo-americkej kultúry. Mnohí muži z pristáhovalcov si našli zamestnanie ako baníci a robotníci v ťažkom priemysle a nevydaté ženy v tabakových a textilných fabrikách i ako krajčírky a pomocnice v domácnosti. Podľa Správ imigračnej komisie (Reports of the Immigration Commission) z roku 1910 sa za obdobie od r. 1899 do r. 1909 pristáhovalo do Spojených štátov 345 111 Slovákov. V rokoch 1899—1901 predstavovali Slováci 25 % všetkých pristáhovalcov z Rakúska-Uhorska (štatistiky, týkajúce sa slovenských pristáhovalcov v Spojených štátoch do konca I. svetovej vojny, treba považovať za nie celkom presné, lebo namiesto údaju o národnosti sa uvádzala „krajina trvalého bydliska“, sú tu však aj z iné dôvody). Toto masívne pristáhovalectvo trvalo až do zavedenia prísnnejších imigračných zákonov v r. 1921 a 1924.

Od mája do júla 1989 sme spolu s Dr. Ivorom Ripkom postupne naznámeli rozhovory so 45 informátormi, potomkami slovenských vystáhovalcov, ktorí vyhľadávali určitým požiadavkám. Podľa zvolených kritérií sa mali naši informátori narodiť v Amerike a mať rodičov, ktorí emigrovali zo Slovenska, mali poznať názov obce alebo mesta, v ktorom sa ich rodičia narodili a po slovensky sa mali naučiť od rodičov. Vyberali sme takých hovoriacich, ktorí mali aj dobrú dielku. Náš výskum sa uskutočnil v rámci činnosti Bilaterálnej komisie pre spoločenské vedy, založenej inštitúciami IREX/ACLS (International Research of Exchanges Board/American Council of Learned Societies) a vtedajšej Československej akadémie vied.

* Z anglického originálu *Cultural Change and its Effect on Language Maintenance: The Slovak Language in America* preložila Anna Šebestová.

Takmer vo všetkých prisťahovaleckých skupinách, ktoré prišli do Spojených štátov koncom 19. storočia, zmenila druhá generácia (t. j. prvá generácia narodená v Amerike) svoj status. Došlo k ich presunu zo slovenskej monolingválnej skupiny do bilingválnej anglicko-slovenskej skupiny alebo skupiny monoligválnej anglickej.

F. Grosjean (1982) a S. Boydová (1985) podrobne preskúmali literatúru, týkajúcu sa bilingvizmu, jazykových kontaktov a zachovania rodného jazyka. Vo svojich prácach definovali sociálne, historické, demografické, geografické, inštitučné a subjektívne faktory, ktoré hrajú rolu pri zachovávaní pôvodného jazyka i pri jeho zanikaní. I keď sú to faktory z hľadiska výskumu určitej jazykovej situácie základné, vedci nie sú jednotní v názore na všeobecnosť ich platnosti. Známe sú totiž prípady, keď nie je „v hre“ ani jeden z uvedených faktorov, inokedy sa niektoré faktory ukázali ako ambivalentné alebo protirečivé. Medzi faktormi, ktoré vplývajú na zachovanie jazyka, je dominantná vládna politika a vzdelávací systém.

Jazykový posun, pohyb od jedného jazyka k druhému, je výsledkom vzájomného jazykového kontaktu v danej komunité. Vo všeobecnosti sa uznáva, že sú dva faktory spôsobujúce jazykový posun v Amerike v súvislosti s etnickými skupinami, ktoré prišli do Ameriky v druhej polovici 19. storočia a začiatkom 20. storočia. Sú nimi americký nacionalizmus a americký školský systém. Americký nacionalizmus bol hlavným faktorom, ktorý spôsobil, že sa mnohí prisťahovalci vzdávali materinského jazyka. Členovia etnických menšíň vo všeobecnosti narážali na určité predsudky, lebo boli „inf“. F. Lyra (1962) vo svojej štúdii o vzájomnom kontakte angličtiny a poľštiny v Spojených štátach naznačuje, ako sa americký národ, pripravený vstúpiť do vojny s Nemeckom, usiluje zo všetkých súl asimilovať prisťahovalcov. Vystúpenie Theodora Roosvelta 12. októbra 1915 v Carnegie Hall odhaluje podstatu tohto prístupu.

„Nemôže byť dobrým občanom ten, kto sa aspoň trochu neusiluje naučiť sa jazyk svojich spoluobčanov. Ak cudzinec žije u nás väčší počet rokov a ne-naučí sa po anglicky, je to človek, ktorý nie o chotný úplne sa amerikanizovať a ako taký by mal byť deportovaný. Na druhej strane sa však cudzincovi nesmie odoprietať možnosť pracovať, vlastniť majetok a využívať všetky občianske výhody ... Ak dovolíme, aby prisťahovalcovia pomáhali zástupcovia cudzích vlád, cudzích spoločností, tláč a inštitúcie usmerňované v cudzom jazyku, ak priupustíme, aby sa prisťahovalci uzavreli vo svojich skupinách, z ktorých každá sa bude oddelovať od ostatných občanov krajiny, čakajú nás v budúcnosti veľké problémy“ (Davis, 1920, s. 655).

Mnohé ištitúcie, spoločnosti, výbory a továrne organizovali v danom čase kurzy angličtiny pre prisťahovalcov. Niektoré podniky a továrne hrozili svojim

zamestnancom prepustením, ak by zistili neochotu navštevovať nočné školy alebo povinné kurzy. A niektorí zamestnávatelia slúbovali pristáhovalcom, ochotným amerikanizovať sa, vyššie mzdy a platové triedy, ktoré by im pokryli výdavky v procese amerikanizácie.

Celá kampaň mala samozrejme svoj dosah na jazykové správanie sa pristáhovalcov a ich potomkov, takisto ako aj na ich postoje k jazyku, zvykom a ku kultúre materskej krajiny. Napriek veľkému úsiliu akcia „English first“ nebola celkovo úspešná. Netreba zdôrazňovať, že nie všetci pristáhovalci sa mohli stať dvojjazyčnými používateľmi. Existoval napr. istý rozdiel v jazykovom správaní mužov a žien. Jeden z informátorov to opísal takto:

Mama rozumeli po anglicki, ale nemohli rospraviat po anglicky, tak mi s nima sme sa len po slovenski – ja sem aj z moju svekra – svekrú – a oňi tेš nerozumeli po anglicki, oni len po slovenski.

Ženi málo... Moj tata teda išli do školi v noci a oni sa naučili dos po anglicki. Ale ženi, to len mezi sebu, to len po slovenski sa rečovali, dicki.

I keď najsilnejším motívom na ovládnutie angličtiny bol dôvod ekonomický, ved' znalosť angličtiny bola nevyhnutná pri hľadaní práce, o nič menej závažné neboli ani spoločenské, kultúrne a vzdelanostné faktory. Medzi deťmi pristáhovalcov zase silneľo želanie vyrovnáť sa ostatným; túžba stať sa členom „domácej americkej skupiny“ bola oveľa intenzívnejšia než legislatívne požiadavky a táto túžba veľmi urýchliala ich jazykovú asimiláciu. Ako zdôraznila aj N. C. Dorianová v štúdii East Sutherland Gaelic (Východná sutherlandská gaelčina), za udržanie národných hodnôt majú oveľa väčšiu zodpovednosť všeobecné štátne stredné školy než miestne školy. Vo vzťahu k jazyku, inému než je jazyk väčšiny, hrajú školy negatívnu úlohu v prípade, ak sa tieto jazyky vyradujú z vyučovacieho procesu, odstraňujú z učebných osnov a navodzujú sa v jednotlivých komunitách atmosféra, v ktorej sa menšinovému jazyku neprikladá primeraný význam.

Jedna z našich menej kompetentných informátoriek uviedla, že na štátnej škole sa jej dostalo výsmechu od učiteľa aj spolužiacov, keď ju počuli v škole hovoriť po slovensky. Kedže učebné osnovy boli iba v angličtine, žiadalo sa od nej rovnako ako od ostatných ich rešpektovanie v tejto forme. Vinou toho sa začala hanbiť rozprávať po slovensky, ba dokonca prestala používať slovenčinu aj doma.

„A ket pošla som do školi, neznala som po anglicki, bo šitko domu bulo po slovenske. A ket som prišla domu ta xvarela maceri, že ja po slovenski nedoxvaram, bo ja neznala co te angliky xvareli...“

Aj iných našich informátorov v škole vysmievali, avšak na rozdiel od prípadu predchádzajúcej informátorky dochádzalo k tomu iným spôsobom. Reakcie

na spomínané posmievanie boli individuálne a do značnej miery podmienené typom hovoriaceho. Respondentom, ktorí nadobudli dobré vedomosti v oboch jazykoch, bola napokon na úžitok angličtina i slovenčina. Viacerí informátori, ktorí na začiatku školskej dochádzky vedeli iba po slovensky, to vyjadrovali takto: „Keď som začal chodiť do školy, nevedel som ani slovo po anglicky.“ „Kým som nešiel do školy, hovoril som iba po slovensky.“ „Doma sme hovorili iba po slovensky, takže keď som začínal školskú dochádzku, nevedel som vôbec nič z angličtiny.¹ Avšak „plne kompetentný“ a „kompetentný“ informátori poväčšine nadálej hovorili aj po slovensky aspoň doma a vo svojej komunité.

Po roku 1920 začali mnohí Slováci opúštať niektoré znaky svojej etnicity. S cieľom analyzovať etnickú asimiláciu S. Lieverson preskúmal zmeny v modeloch krstných mien. V jednotlivých etnických skupinách sa z rôznych historickej, jazykových, kultúrnych a spoločenských dôvodov začínajú totiž najprv meniť práve krstné mená. Porov. napr. konštatovanie S. Liebersona: „*U skupín podliehajúcich asimilácii dochádza k používaniu takých krstných mien, ktoré nie sú zaužívané v ich skupine... Sem patrí aj preklad krstného mena z jazyka menšiny do jazyka väčšiny*“ (Lieberson 1984, s. 81).

Všetci naši informátori už používali anglické varianty svojich krstných mien, hoci pri narodení dostali slovenské krstné meno. Napríklad zo Štefana sa stal Steven, z Karolíny Caroline, Ladislav používal ako svoju prezývku meno „Laddie“, z Agnesi bola Agnes. Ani jeden z nich však nemal mená typu Myrtle, Beulah, Vernon alebo Percy, ktoré boli bežné medzi ich spolužiakmi anglickej pôvodu.

Emigranti, ktorí prišli zo Slovenska na prelome storočia, nemali, až na niekoľko výnimiek, dobrú znalosť spisovnej slovenčiny. Zvyčajne používali jeden zo slovenských miestnych dialektov, teda určitú hovorenú formu jazyka. Väčšina z nich absolvovala iba 4- až 6-ročnú školskú dochádzku, viacerí dokonca maďarskú, nie slovenskú. Väčšia časť Slovákov, ktorí prišli do Ameriky, pochádzala z východného Slovenska a tak mnohé prvky slovnej zásoby východoslovenských dialektov v americkej slovenčine akoby zovšeobecneli; napr. bobalki (guľky z cesta obalené v maku a mede), kelo (kolko).

Fakt, že väčšina slovenských emigrantov neovládala spisovnú slovenčinu, sťažovalo slovenské vyučovanie detí. Materiály a pomôcky na vyučovanie boli totiž samozrejme napísané v spisovnom jazyku, čo však spôsobovalo zmätok

¹ Obyčajným typom písma sa uvádzajú výpovede, ktoré boli prednesené po anglicky a nie sú súčasťou dokladového materiálu (pozn. zost.).

v hlavách detí, ktoré navštevovali slovenské triedy a v bežnej komunikácii používali iné formy jazyka než spisovnú slovenčinu. Preto väčšina mladších používateľov slovenčiny ovláda spisovný jazyk iba čiastočne, ale ani nevidí dôvod, prečo by ho mala ovládať lepšie. Iba dvaja z našich informátorov, deti slovenského evanjelického farára, hovoria spisovnou slovenčinou, pretože ju používají aj doma.

Ani príslušný slovenský miestny dialekt neovládajú všetci naši informátori rovnako dobre. Je zrejmé, že väčšina detí emigrantov nemala možnosť osvojiť si spisovnú slovenčinu, mnohé z nich neovládali dobre ani ústnu, nárečovú formu slovenského jazyka. Dôkazom toho sú mnohé amerikanizmy alebo zjednodušenia, ktoré sú charakteristické pre zmeny v jazyku, napr. nahradzanie pádových koncoviek predložkovými spojeniami, zjednodušovanie alomorf a splývanie sémantických funkcií v syntaktických štruktúrach. Všetci naši „kompetentní“ informátori sú schopní rozprávať plynule, avšak s určitými gramatickými alebo výslovnostnými chybami. „Menej kompetentní“ informátori by mali ľahko dohovorit so Slovákom v materskej krajine, pretože majú iba minimálnu znalosť slovenskej gramatiky a veľmi obmedzenú slovnú zásobu. Títo hovoriaci bežne používajú anglické slovné kmene so slovenskými koncovkami, napr.: „*Mama pomikslovali, rolovali a katovali*“.

Iba traja z našich informátorov učili svoje deti po slovensky. Títo traja chceli aj týmto spôsobom zachovať rodný jazyk, pretože ho pociťovali ako súčasť svojej osobnej identity. Tí, čo nepreniesli materinský jazyk na svoje deti, mali na to rôzne dôvody: „Pri hľadaní zamestnania im to nijako nepomôže a nie je potrebné, aby sa ho učili iba kvôli zachovaniu tradícií.“ „Je to zbytočné strácaanie času, pretože sa už aj tak sotva používa.“ „Iba krv z vás robí Slováka, nie jazyk.“ Viacerí z našich informátorov po založení vlastnej rodiny viac už doma po slovensky nehovorili, pretože ich partneri buď neovládali slovenčinu dokonale, alebo patrili k inej etnickej skupine a po slovensky nevedeli vôbec.

Príslušníci viacerých skupín, ktorí nepestovali výraznejšie vzdelanecké tradície, neboli v stave odovzdať svojim potomkom materinský jazyk. Platí to vo všeobecnosti o tých skupinách pristáhovalcov, ktoré do Spojených štátov prišli najmä z ekonomických dôvodov. Mnohí Slováci nielenže nenavštevovali slovenské školy, ale nezostávali dlho ani v americkom vzdelávacom procese. Väčšina z nich neskončila ani strednú školu a tí, čo ju absolvovali, boli presvedčení, že toto vzdelanie úplne stačí pre ich potreby. Na to, aby v Amerike prežili, potrebovali skôr vzájomnú pomoc (slovenská etika) než individuálny úspech (americká etika), a to i napriek tomu, že systém amerického školstva kladie dôraz na vzdelanie ako na základný predpoklad úspešnej kariéry. J. Bodnar (1982)

však upozorňuje, že ekonomický tlak neboli jediným dôvodom, prečo sa emigranti zo slovanských krajín museli rozhodovať medzi prácou a školou. Slovenské a ďalšie slovanské pristáhovalce rodiny sa prispôsobili v priemyselnom a mestskom prostredí zväčša životu nekvalifikovaných robotníkov, a to nielen pod tlakom tradičných rodinných zvykov, ktoré dosť jednoznačne prikazovali, že dieťa má zanechať školu a nájsť si zamestnanie, aby finančne podporilo rodičov, ale kládli si to ako dôležitý cieľ vo svojom živote (Bodnar, 1982, s. 90). Jeden z našich informátorov opísal svoj nástup do zamestnania, ktorému dal prednosť pred vzdelaním, takto: „*Jag ja višol z hajskúl... moj kamarad povedzel, Janku, pujdzeme do Kentaki, ja mam brata tam, a on bul, stajt polis, polisman bul. A mi že budzeme u ňeho bivadz a pujdzeme do školi. Wel, to bolo dobre pre ňeho, ale pre mňe – ocedz in the míntajm... čaško bolo dostadz robotu... totím času robota bula skers. Ņebulo telo roboti. Moj ocedz nedostal robotu v majne, so, ja hvarel, ja pujdzem do majni robič. Ja išol do majni robič,... Ja dostal to-te tricec tal'are na wik, na tidzeň aj woz rič män, ja som bul bohati, tricec toľa-re na tidzeň*“

Stredná vrstva slovenských pristáhovalcov vyššie vzdelanie často spájala s náboženstvom. Keď sa napríklad v roku 1903 vo Philadelphii stretla skupina slovenských kniažov, prijala rozhodnutie, že pri získavaní vyššieho vzdelania bude prioritná príprava mladých mužov do kniažského stavu a mladých žien za rádové sestry, ktoré budú pôsobiť na školách.

V situáciach, keď vstupujú do kontaktu dva alebo viaceré jazyky, ktoré medzi sebou súperia, jazyk sa stáva symbolom etnickej identity. Podľa CH. B. Paulstonovej (1987) skupinové pojmy „nacionalizmus“, versus „etnická príslušnosť“ pôsobia buď v smere zachovanie jazyka, alebo v smere jeho zániku. Skupiny orientované smerom k nacionalizmu sú charakterizované „skupinovou súdržnosťou až do konca“ (Paulsten, 1987, s. 40). Na druhej strane etnické skupiny, ktoré kladú dôraz na svoj biologický a kultúrny pôvod, podliehajú vo všeobecnosti asimilácii a s ňou súvisiacej zmene jazyka. Slovenskí pristáhovalci v Spojených štátach patria do druhej skupiny.

Jazykové zmeny prebiehajú často aj vtedy, keď existujú zjavné rozdiely v prestíži a spoločenskej dôležitosti niektorých jazykov. Závažnú úlohu hrá aj význam jednotlivých jazykov pre používateľa. Jazyk, ktorý sa vo všeobecnosti považuje za dôležitejší, zvyčajne postupne zaujme všetky funkcie iného jazyka. Takúto zmenu pokladáme za jeden z dôsledkov sociokultúrnej zmeny.

Väčšina našich informátorov si bola dobre vedomá menšej prestíže slovenčiny v americkej spoločnosti, to však neovplyvnilo ich postoj k zachovaniu materinského jazyka. Naši viac alebo menej jazykovo kompetentní informátori

majú k slovenčine pozitívny vzťah a sú hrdí na svoj slovenský pôvod. Mnohí z nich sú zamestnaní v takých spoločensko-ekonomickej sférach, ktoré im umožňujú odovzdávať informácie z oblasti kultúry a niekedy aj jazyka nasledujúcej generácií. U niektorých respondentov sa tieto pozitívne postoje rozvinuli až teraz v zrejnej dospelosti. Mnohí z nich si spomínajú, že ako deti sa správali inak, báli sa, aby neboli centrom posmeškov, aby sa „neodlišovali“ od ostatných a aby neostali chudobní. Sformovanie súčasných pozitívnych postojov je do značnej miery výsledkom znovuoživenia a legalizácie ethnicity, ku ktorým v Amerike došlo v šesťdesiatych rokoch v súvislosti s hnutím za ľudské práva. Dokonca sa stalo módou zaoberať sa niektorou z pôvodných kultúr.

Na našich výskumoch sa okrem vybraných informátorov zúčastnili aj takí potomkovia Slovákov, ktorí už neovládali aktívne jazyk, chceli však počúvať hovorenú slovenčinu. Všetci sa spoločne zhodli v tom, že teraz majú menej priležitostí počúvať a hovoriť po slovensky ako predtým a želali by si mať so slovenčinou častejší kontakt. Niektorí z nich spomínali na slovenské divadelné a spevácke skupiny, ktoré v miestnych podmienkach fungovali ešte v tridsiatych rokoch, a veľmi ľutovali, že dnes majú iba zriedka príležitosť zaspievať si po slovensky, hoci v mladosti to bolo súčasťou ich života. Mnohí zdôrazňovali, že po slovensky hovoria radi, radi počúvajú slovenčinu a slovenské piesne. Jedna z informátoriek podrobne opísala pikniky a podujatia podobných spolkov, na ktorých sa ľudia stretávali s cieľom spoločne sa porozprávať, a vyjadriła lútosť nad tým, že takéto spoločenské stretnutia už neexistujú:

„A'le i tam zme pekli kolače, holupki zme narobil'i, to bulo dobre, hejže... Šejdi Grov Park... A l'em Narodni spolek to mal, Narodni spolek to mal. To bulo dobre... A ked mi buli male dzeci, ... a bulo veľo burdere, a jak prišla sobota, ta harmonija hrala, každi sebe zašpival, a mi dzifčeta tancoval'i, ó, jag mi tancovali a špivali, ó, gudnajt, teraz už ſed nič!“

Ked' dva alebo aj viac jazykov vstupuje do kontaktu, každý z nich sa zvyčajne začne spájať s určitou vlastnou funkciou alebo sférou pôsobnosti. Možno konštatovať, že naši informátori slovenčinu používali v rámci detstva doma, v kostole a v slovenských spolkoch, napr. v dobročinných podporných spolkoch. V každej z týchto sfér sa slovenčina postupne nahradzala angličtinou. Na miesto bilingvismu (slovenčina doma a angličtina v škole) sa angličtina udomácnila aj v ich domovoch, čoho výsledkom bolo, že sa slovenčina nahradila angličtinou v domáčich i školských podmienkach.

Táto zmena sa realizovala podľa nasledujúceho modelu. Rodičia a staršie deti hovorili doma po slovensky. Ked' sa však staršie deti naučili v škole po anglicky, začali používať angličtinu aj doma v styku s madšími súrodencami. A tak

sa u druhého, tretieho, príp. ďalšieho dieťaťa vyvinula aktívna znalosť angličtiny. Vo veľkých rodinách mladšie deti často hovorili s rodičmi po anglicky a rodičia im odpovedali po slovensky. Tieto deti získali iba pasívnu znalosť slovenčiny. Ich schopnosť rozumieť počuté im však aspoň do určitej miery umožňovala zúčastňovať sa na podujatiach slovenskej komunity a zachovať si svoju etnicú príslušnosť aj bez aktívneho ovládania slovenčiny.

Ďalším, pomerne významným a určujúcim faktorom, ktorý hrá svoju úlohu pri výbere jazyka pre komunikáciu, je osoba, s ktorou sa rozhovor uskutočňuje. Veľa ľudí prestalo hovoriť po slovensky, keď im rodičia alebo starí rodičia zomreli. Tento fenomén si všimli aj iní autori (Haugen, 1989, s. 69). V našom výskume sme boli svedkami takýchto replík:

„Kím mama, kím matka žila, zme sa slovenski každý den, každý den rosprávali, ale teraz nie, teraz slovenski, slovenski len možno ras za tížden pri robe, ket prídu starí ujo,...“

„Ale ked' mama bola, žili, to sme velice rádi po slovenski, ale jak mama umreli, to uš šecko len je po anglicki...“

Hoci sa slovenčina z pragmatických dôvodov veľmi málo používala na pracoviskách, a ani v domácnostach nemala oveľa väčší komunikačný priestor, existovalo prinajmenšom jedno prostredie, kde sa slovenčina zachovala a používala v mnohých prípadoch aj po 2. svetovej vojne, a to kostoly. To, že slovenčina slúžila ako liturgický jazyk, bolo pre niektorých našich informátorov dôvodom, prečo považovali za potrebné učiť sa zachovávať svoj jazyk. Američania prisúdili slovenčine iba nižší status, no tí, ktorí sa modlili po slovensky, si tento jazyk naďalej ctili. Slovenčina sa v niektorých kostoloch ešte stále používa, hoci zväčša už iba v rituálnych modlitbách a v slovenských cirkevných piesňach. Kostol tak zohral dôležitú úlohu pri zachovaní slovenského jazyka ešte aspoň desať rokov po skončení 2. svetovej vojny.

V dvadsiatych a tridsiatych rokoch absolvovalo letné cirkevné školy alebo riadne cirkevné školy, v ktorých sa vyučovalo po slovensky, iba zopár detí prisťahovalcov. Deti sa zvyčajne po slovensky naučili čítať a iba niektoré z nich malo túžbu osvojiť si písanú formu slovenčiny. V cirkevných školách bola hlavným jazykom angličtina, ale dôraz sa kládol na etnické a nábožensko-výchovné ciele. Z politických dôvodov sa počas 2. svetovej vojny v mnohých slovenských cirkevných školách v Amerike slovenčina prestala vyučovať. Niektorí naši informátori pociťujú veľmi silnú súvislosť medzi náboženstvom a používaním slovenského jazyka. Mnohí konštatovali, že po slovensky sa vedia iba modliť, alebo že „iba vtedy majú pocit, že sa vyspovedali, keď im kňaz dá rozrehšenie po slovensky“. Väčšinu informátorov reprezentovali sedemdesiatníci. Úzku späťosť

medzi slovenčinou a rímskokatolíckym vierovyznaním veľmi dobre ilustruje poznámka vnučky jedného z našich respondentov, ktorá počujúc pri vstupovaní do miestnosti slovenčinu zvolala: „Ó, tu sa hovorí katolícky“.

V dnešnej Amerike nemá slovenčina výnimočnejšie postavenie. Ako sme už uviedli, po slovensky komunikujú zväčša iba príslušníci staršej generácie, t.j. ľudia, ktorí majú deväťdesiat rokov alebo aj viac. Slovenčinu sa učia najmä tí potomkovia Slovákov, ktorí sa chystajú navštíviť svojich príbuzných alebo hodlajú hľadať na Slovensku svoje rodinné korene. S tým súvisí i záujem o genealogický výskum, ktorý začína byť veľmi populárny medzi Američanmi slovenského pôvodu. Slovenčina spolu aj s jazykmi ďalších pristáhovalcov je v Spojených štátach na ústupe. Po dvoch generáciách sa takmer úplne prestala používať. Sebaidentifikácia Slovákov však pretrvala do tretej či štvrtnej generácie. Stopy po bývalom hromadnom vystáhovalectve možno nájsť v organizáciách typu Slovenskej ligy v Amerike, ktorá je strešnou organizáciou pre deväť slovenských podporných spolkov. Nová generácia historikov venujúcich sa pristáhovalectvu, z ktorých mnohí sú slovenského pôvodu, stimuluje vedeckú komunitu zaoberať sa štúdiom slovenskej kultúry v Amerike. Stopy tejto kultúry sa zachovali v mnohých múzeách a archívoch v Pennsylvánii, ako aj v iných štátach, v ktorých žijú ľudia slovenského pôvodu.

Literatúra

- BODNAR, J.: *Schooling and the Slavic-American Family, 1900—1940. American Education and the European Immigrant: 1840—1940*. Ed. by B. J. Weiss. Urbana, University of Illinois Press 1982, s. 78—95.
- BOYD, S.: *Language Survival: A study of language contact, language shift and language choice in Sweden*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press 1985.
- DAVIS, P.: *Immigration and Americanization, Selected Readings*. Boston, Ginn Company 1920.
- DORIAN, N.: *Language Death: The Life Cycle of a Scottish Gaelic Dialect*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press 1981.
- GROSJEAN, F.: *Life with Two Languages*. Cambridge, Harvard University Press 1982.
- HAUGEN, E.: *The rise and fall of immigrant language: Norwegian in America. Investigating obsolescence: Studies in language contraction and death*. Ed. by N. C. Dorian, Cambridge, Cambridge University Press 1989, s. 61—73.
- LIEBERSON, S.: *What's in a name? ... some sociolinguistic possibilities*. International Journal of the Sociology of Language, 45, 1984, s. 77—87.
- LYRA, F.: *English and Polish in Contact*. Ph. D. dissertation. — Indiana University 1962.
- PAULSTON, Ch. B.: *Catalan and Occitan: comparative test cases for a theory of language maintenance and shift*. International Journal of the Sociology of Language, 63, 1987, s. 31—62.
- United States Immigration Commission. *Reports of the Immigration Commission, IV, Emigration Conditions in Europe*, 61st Congress, 3rd Session, Senate Document No. 748. Washington, Government Printing Office 1911.

JAZYKOVÁ SITUÁCIA A ČLENENIE SLOVENČINY V JUHOSLOVANSKEJ VOJVODINE

Miroslav Dudok

1.0. V poslednej dekáde tohto storočia nadobúda jazyk Slovákov v jednej z najväčších enkláv — v juhoslovanskej Vojvodine — nové špecifiká. Prejavuje sa to jednak v exojazykovej, jednak v endojazykovej situácii.

1.1. V rámci exojazykovej situácie tohto územia možno vyčleniť niekoľko období. Od príchodu Slovákov (prevažne z južného stredného Slovenska) na futocké panstvo a po usadení sa v Petrovci v rokoch 1745—1918 sa slovenčina vyvíjala v rámci toho istého štátoprávneho organizmu a v dotyku so starými kontaktovými jazykmi (maďarčina, nemčina) ako i novými kontaktovými jazykmi (srbočina, chorvátčina, rumunčina a ľ.). Po roku 1918, keď vzniklo Kráľovstvo Srbov, Chorvátov a Slovincov, sa veľká časť Slovákov, ktorí sa v 18. storočí presídliili na Dolnú zem ocitla v nových podmienkach odlúčenosť od materského jazykového jadra.

1.2. Slovenské obce s kompaktným osídlením na území bývalej Juhoslávie predstavujú akoby presadené celky slovenského národa do inonárodného prostredia — majú vlastnú tradíciu, zvyky, obyčeje, hmotnú i duchovnú kultúru, svoju reč (Dudok, 1983). Umožnilo to vysoký stupeň jazykovej i duchovnej integrácie tejto populácie. V tvorivom kontakte s materským jazykovým spoločenstvom a v kontakte s novým prostredím vytvorili sa podmienky špecifického uplatňovania slovenčiny v jej komplexnosti ako moderného komunikačného prostriedku vo verejnom i súkromnom živote.¹ Vypuklejšie sa to manifestuje po 2. svetovej vojne. Prehľbujú sa tradičné a vytvárajú nové formy úspešného školského, osvetového, literárneho, vedeckého a politického života. V takýchto podmienkach žije na území Juhoslávie okolo osemdesiatisíc Slovákov.² V Bácke,

¹ Vyvrcholilo to celkovým zrovnoprávnením slovenskej národnosti s ostatnými národmi a národnosťami schválením vojvodinského zákona o slobodnom a rovnoprávnom používaní jazykov a písniem národov a národností Vojvodiny zo 7. apríla 1976.

² Podľa sčítania obyvateľstva roku 1981 bolo na území Juhoslávie 80 344 Slovákov, t.j. 0,4% z celkového počtu obyvateľov. Z toho počtu najviac Slovákov bolo v Srbsku — 73 207 (0,8%) (vo Vojvodine 69 649, t.j. 3,4% z celkového počtu obyvateľov Vojvodiny alebo 86, 6% celkovej slovenskej populácie vo vtedajšej Juhoslávii; v Kosove 37, v ostatnej časti Srbska 3 621) a v Chorvá-

Banáte a v Srieme tak ako v minulosti i dnes je najväčšia koncentrácia slovenského obyvateľstva v rámci bývalej i terajšej Juhoslávie. Zaznamenáva sa však pokles počtu príslušníkov tejto populácie. Podľa sčítania obyvateľstva roku 1981 vo Vojdine bolo v tom čase 69 549 Slovákov, t.j. 3,40% z celkového počtu obyvateľstva. Roku 1991 bolo 63 941 Slovákov, t.j. 3,18% z celkového počtu obyvateľstva (PSD, 1991). Na území Vojvodiny a Slavónska táto populácia žije v enkláve a v ostatných prostrediac vo vývinových podmienkach diaspory.

2.1. Slováci v juhoslovanskej Vojvodine patria z veľkej časti do stredoslovenskej nárečovej oblasti. Iba v obci Pivnica a v katolíckej časti obce Selenča v Báčke sa hovorí západoslovenským nárečím. Vo verejnej komunikácii sa uplatňuje jazyková norma platná v materskej krajine, pravda čiastočne ovplyvnená srbcinou ako silnejším kontaktovým jazykom. Napriek tomu sa tunajšej slovenskej komunité podarilo zachovať si rodný jazyk so všetkými výsadami moderného jazyka. Slovenský jazyk sa vyučuje na základných i stredných školách, ako i na Filozofickej fakulte v Novom Sade, kde je oddelenie slovakistiky a Katedra slovenského jazyka a literatúry so solídnym kádrovým vybavením.³ Po slovensky vysiela novosadský rozhlas a televízia s kolísavým počtom vysielačích hodín⁴ a svoje relácie v slovenčine (popri srbcíne) vysielajú aj lokálne rozhlasové stanice v Báči, v Báčskom Petrovci, v Kovačici, v Kysáči, v Selenči, v Staréj Pazove a v Šíde. Vydavateľský podnik *Obzor – Tvorba* v Novom Sade vydáva časopis pre literatúru a kultúru Nový život (roku 1993 vstúpil do 45. ročníka), mesačník pre deti Zornička (r. 1993 vstúpil do 49. ročníka) a v najnovšom (krízovom) období aj 4–5 pôvodných kníh, predtým okolo desiat.⁵ V rámci novinovo-vydavateľskej inštitúcie *Hlas ľudu* vychádza rovnomenný týždenník, orgán zhromaždenia Autonómnej Pokrajiny Vojvodiny pre Slovákov (50. ročník) a mládežnícky mesačník *Vzlet* (založený r. 1970). Po slovensky sa

sku 6 533, resp. 0,1% z celkovej populácie v Chorvátsku. V Bosne a Hercegovine — 350, v Čiernej Hore — 33, v Macedónsku — 63 a v Slovinsku — 144.

³ Traja riadni profesori, dva mimoriadni, jeden docent, štyria asistenti a jeden knihovník, všetci rodení Slováci v Juhoslávii.

⁴ Napr. roku 1988 vysielał novosadský rozhlas 50 hodín týždenne v slovenskej reči (hovorené slovo a hudba), kým Televízia Nový Sad vysielała po slovensky dve hodiny týždenne (porov. Parometre medija '88. Istraživanje slušanosti i gledanosti programa radija i televizije u SAP Vojvodini od 14. V. do 20. V. 1988. Uredio Dj. Popović. Centar za istraživanje programa auditorijuma RTV Novi Sad 1988).

⁵ Od príchodu Slovákov do dnešnej juhoslovanskej Vojvodiny po dnešok vyšlo na tomto území okolo 2000 knižných publikácií, z čoho asi tisíc učebníc. Len v Bibliografii slovenskej knižnej tvorby v Juhoslávii 1918–1977 V. Hronca (Nový Sad, Obzor – Tvorba 1993. 210 s.) sa uvádzajú 1479 bibliografických jednotiek.

okrem toho vydávajú aj knihy a periodiká náboženského charakteru. Vo Vojdine má vyše 125 ročnú tradíciu i divadelná ochotnícka činnosť.⁶ Rozvinutá je ďalej školská sieť s vyučovacím jazykom slovenským. V súčasnosti vo Vojdine pôsobí jedenásť základných škôl s úplným vyučovaním v slovenskej reči, 6 základných škôl so štvorročným vyučovaním v slovenskej reči, pričom v štyroch z nich sa vo vyšších ročníkoch vyučuje slovenčina s prvkami národnej kultúry a 35 škôl s vyučovacou rečou srbskou, na ktorých sa pre slovenských žiakov vyučuje slovenčina s prvkami národnej kultúry. Na vyučovaní slovenskej reči sa zúčastňuje 4 292 žiakov, čo je 71% slovenských školopovinných detí a 400—500 žiakov navštevuje hodiny slovenčiny s prvkami národnej kultúry (Čipkár, 1993). Okrem toho po slovensky sa vyučuje aj v jednej strednej škole (278 žiakov). Na novosadskej Filozofickej fakulte sa slovenčina študuje v rámci kompletného štvorročného štúdia v slovenskej reči i ako štvorsemestrový voliteľný kurz pre študentov štúdijných skupín a na belehradskej Filozofickej fakulte sa slovenčina vyučuje v rámci štvorročného štúdia. V porovnaní s predchádzajúcim obdobím pozorovať mierny pokles počtu základných škôl s vyučovacím jazykom slovenským (najmä v Srieme), pričom sa vyučovanie slovenčiny zredukovalo aj vo dvoch stredných školách (v starej Pazove a v Kovačici). Vojvodinská slovenčina v podmienkach intraregionálnej enklávy prechádza teda aj dnes zložitým jazykovým vývojom.

3.1. Po rozpadе Juhoslávie slovenská komunita sa ocitla vo dvoch nových samostatných štátnych formáciách so sťaženými vzájomnými komunikačnými možnostami. V takýchto podmienkach sociokultúrnej odlúčenosť od národného jadra málopočetná slovenská komunita v Chorvátsku a početnejšia vo Vojdine prispôsobuje sa novým kultúrnym, politickým, ekonomickým a iným podmienkam. V posledných dvoch-troch rokoch medzi vojvodinskými Slovákm sa to prejavuje na jednej strane v istom úpadku jazykovej kultúry v prostriedkoch hromadnej komunikácie a na druhej strane v demokratizácii jazyka. Exojazyková situácia je poznačená podmienkami, ktoré charakterizuje hospodárska recessia. Dochádza k úpadku i na kultúrnom, osvetovom, vedeckom, politickom a na každom inom poli. Zanechá to zrejme stopy aj na endojazykovej situácii vo Vojdine, podobne ako aj na ostatných jazykoch, ktoré sa v tomto priestore používajú.

4.1. Mimojazykové sociálne, územné a historické okolnosti podmienili vznik špecifických javov vojvodinských Slovákov.

⁶ Dobová slovenská tlač zaznamenala, že 27. augusta 1866 petrovskí ochotníci zahrali veselo-hru Starý vozka Petra III (Sokol, 5, 1866, č. 9, s. 372).

Pre súčasnú jazykovú situáciu je charakteristické pretrvávanie pôvodných jazykových štruktúr, najmä nárečových, ktoré sú v epicentrických nárečových oblastiach na Slovensku už v značnej miere oslabené interdialektizáciou a pri-búdanie takých jazykových štruktúr, ktoré nie sú prítomné v materskom jazykovom jadre. V komunikačných sférach, v ktorých sa doteraz používala spisovná slovenčina, uplatňuje sa aj naďalej v rovnakej miere a miestami sa javia aj tendencie po jej širšom uplatnení v jazykovej praxi. Vyplýva to z uvedomenia si dôležitosti spisovnej slovenčiny ako jednotného spisovného jazyka a ako etnocentrickej entity u čoraz širšej vrstvy jej používateľov z radov vojvodinských Slovákov v Juhoslávii.

4.2. V súčasnosti sú predstaviteľia slovenského jazykového spoločenstva v juhoslovanskej Vojvodine (staršia, stredná a najmladšia generácia) aktívnymi slovensko-srbskými bilingvistami. Srbsčina tu má charakter dominantného jazyka. Ovpłyvňuje kultúru jazyka vojvodinských Slovákov vo všetkých jazykových rovinách, najviac však lexikálnu a syntaktickú. V mestských aglomeráciách, najmä v zmiešaných manželstvách, u najmladšej generácie je zasiahnutá aj zvuková rovina. Je však zaujímavé, že aj v relatívne homogénnych slovenských prostrediach, akým je napr. Petrovec, badať v populácii školopovinných detí v rámci suprasegmentálnych javov príznaky, ktoré nie sú prítomné ani v živom slovenskom nárečí, ani v slovenskej spisovnej norme (napr. kolísavá intonačná perspektíva v optytovacích vetách).

4.3. V posledných rokoch sa posilňujú integračné tendencie v jazyku slovenského jazykového spoločenstva v juhoslovanskej Vojvodine. Zatiaľ sa to však prejavuje viac vo všeobecnej sfére v podobe uvedomovania si etnickej príslušnosti a príslušnosti k rodnému jazyku Slovákov v Juhoslávii, paralelne s uvedomovaním si historického a územného diskurzu, ktorý charakterizuje túto komunitu. V jazykovej praxi sú však prítomné aj dezintegračné tendencie, vyplývajúce z pohraničného i miestneho (lokálneho) bilingvizmu.

4.4.11. Dezintegračné tendencie, ktoré prebiehajú v jazyku a v jazykovej kultúre vojvodinských Slovákov sú výsledkom kontaktu so srbcinou a osobitných spoločenských reálií.

4.4.12. Pre väčšiu časť rurálnych i urbánnych slovensko-srbských bilingvistov nefilologickej orientácie je typické, že nie sú v stave identifikovať, či ide o dva koexistenčné systémy, alebo o jeden systém. Oslabuje sa tým, prirodzene, jazyková kompetencia a dochádza aj k preštrukturácii komunikatívnej kompetencie a ku špecifickému štylistickému členeniu. Napr. v porovnaní s úzom, aký vladne v materskej krajine, je tu mäkšia hranica medzi štýlmi súkromného a verejného styku. Najmarkantnejšie sa to prejavuje v rámci lexikálneho plánu. Veľmi často dochá-

dza k preberaniu cudzích lexikálnych a gramatických prvkov aj v takých komunikačných sférach, kde sa tradične vystačilo s domácmi štruktúrami, napr. v dedinскеj reči. Keď súčasný roľník hovorí o svojej práci, vypomáha si hojnými prevzatiemi zo srbského jazyka. Príznačné je, že najmä názvy poľnohospodárskej mechanizácie sa priamo preberajú zo srbciny (Myjavcová 1990, s. 220).

Sprémania za jarnú sejbu – prvo sa dŕľa dŕľačou, hádže sa hnoj ciklónom, potom sa kultivátorom kultivíra, misí sa hnet' kultivírat' (za zel'enieňu), potom sa špricá z herbicídima. Vešták sa hádže kombinovaňe, ciklónom. Za zel'enieňu sa hádže dvarás, pret sad'éním, aj za prichraňovaňia. Prskaľicu taha malí traktor a kultivator velkí traktor. Cibuľa sa sadí mašinou automa-tickou. To je špeciálna mašina za cibuľu. Viberá sa mašinou, poobede sa hádže do komušárki a potom sa zbiera do vedrou a do vriec.

4.4.13. V mestskom prostredí (Nový Sad) je výrazná polaritosť vnútrojazykovej situácie. Na jednej strane máme používateľov slovenčiny so všetkými znakmi moderného jazyka, ktorí ovládajú spisovnú normu a iné formy funkčného, sociálneho, územného a individuálneho jazykového členenia, a na druhej strane i príslušníkov slovenského jazykového spoločenstva, pre ktorých sú evidenčné charakteristiky vývoja jazyka v rámci diaspory, smerujúce k jazykovej asimilácii, a to nielen na úrovni lexiky, ale i na úrovni gramatiky.

5.1. Posledné desaťročie v živote slovenskej komunity vo Vojvodine sa zrejme odzrkadlia aj v jazyku. Prestavba spoločensko-ekonomickejho života otvára nové a širšie možnosti pre používanie slovenčiny. Na druhej strane však prítomnosť vojnového nebezpečenstva a existenčná neistota zanechávajú negatívne stopy nielen na celkovej populácii vo Vojdine, ale i na slovenskej populácii. Nejde iba o utváranie nových sociálnych, spoločenských, demografických a iných štruktúr, ale aj o utváranie špecifických sociolingvistických entít a vzťahov.

5.2.1. Pre túto fazu vývoja slovenčiny vo Vojvodine sú charakteristické dve protikladné tendencie vo verejnej komunikácii: tendencia po maximálnom kritickej rozšírení jazykovej normy a tendencia po (obmedzenom) voluntaristickom rozšírení jazykovej normy. Zatiaľ sa to jasne prejavuje najmä vo vydavateľskej činnosti, kde na jednej strane vychádzajú v rámci doterajších vydavateľských inštitúcií jazykovo a edične štandardné publikácie, hoci aj vydavateľské možnosti týchto inštitúcií sa rapídne zužujú. Na druhej strane sa však rozširuje sieť súkromných a lokálnych vydavateľských inštitúcií (v Petrovci, v Starej Pazove, v Kovačici, v Kysáči a pod.), ktoré najčastejšie vydávajú jazykovo sub-štandardné publikácie. Zdá sa ale, že tieto voluntaristickej jazykové tendencie v rámci jazykovej normy budú prechodného rázu, lebo aj tu sa začína pociťovať potreba angažovania jazykových expertov.

6.1. Ku charakteristike jazykovej situácie vojvodinských Slovákov patrí i jazykové členenie. Procesy jazykového členenia tu možno vyložiť v rámci niekoľkých základných typov: 1. funkčné, 2. sociálne, 3. individuálne, 4. územné členenie jazyka (Radovanovič 1986).

6.21. V rámci funkčného členenia jazyka ide o funkčné štýly v zmysle pražskej štrukturalistickej školy, ktoré vznikajú cielavedomým výberom, zákonitým usporiadaním a využitím jazykových i mimojazykových prostriedkov so zreteľom na tematiku, situáciu, funkciu, autorov zámer a na obsahové zložky prejavu (Mistrík 1985). Preto sa tento typ jazykového členenia prejavuje najčastejšie v podobe troch všeobecnejších útvarov: a) odborný, b) situačný a c) tematický. Spisovná slovenčina vo Vojvodine sa dnes používa v oblasti školstva, umeleckej spisby, vedy (náučné texty sa po slovensky produkujú v prvom rade v literárnej vede, v jazykovede, v historiografii, v práve a niektorých iných spoločenských vedách, ako i v agropriemyselnom komplexe a sporadicky aj v niektorých prírodných vedách, v medicíne a pod.), ďalej v prostriedkoch hromadného informovania a v oblasti administratívno-právneho styku. Okrem toho slovenčina sa v tomto prostredí používa aj ako hovorený jazyk v interpersonálnej komunikácii, ale i ako javisková reč. Uplatnenie slovenčiny je tu veľmi široké a pravdepodobne aj funkčne najvýraznejšie v porovnaní so situáciou slovenčiny mimo územia materského jadra. Ale v porovnaní so situáciou na Slovensku je vo Vojvodine charakteristická nižšia disperzia používania slovenčiny a na druhej strane pod vplyvom srbských výrazových prostriedkov na jazykové prejavy Slovákov aj nižší stupeň dynamiky (domáčich) výrazových prostriedkov. Pre tieto texty je charakteristické takmer úplné rešpektovanie štylistickej normy slovenčiny v rámci sémanticko-syntaktických, kompozičných, v menšej miere aj lexikálnych prostriedkov. Pravda, evidentné sú i odchýlky od textovej normy, ktorú pozná jazyková prax na Slovensku. Ak ide o jazykovoštýlistické využitie odbornej terminológie v prejavoch vojvodinských Slovákov, uprednostňujú sa tu medzinárodné termíny a cudzie slová pred domáćimi. Je to výsledok jednak bilingválnej situácie, kde sa uprednostňuje termín, ktorý je bežný v kontaktovej jazyku (v srbcine), jednak vyplýva z pragmalingvistickej situácie. Náučné texty písané po slovensky vo Vojvodine charakterizuje totiž aj vyšší stupeň hovorovosti a rétorickosti. Aby sa tieto prvky z „nižšieho“ štýlu nivelovali a neutralizovali vo svojej komunikačnej sfére, suplujú sa inými, najčastejšie lexikálnymi prvkami, príznačnými pre tzv. vyššie štýly.

Textová tradícia v jednotlivých funkčných štýloch vojvodinských Slovákov je inertnejšia na inovačné procesy, než je to v rámci toho istého štýlu na Slovensku. Výraznejšie sa to manifestuje v rámci beletristickejho štýlu. Preto jed-

notlivé postupy pretrvávajú a obnovujú sa na podloží hovorového prejavu, ktorý sa často kríži s nárečovými formami. Týmto sa vyznačuje najmä literatúra, ktorú charakterizujú aj nižšie estetické parametre, kde jazykové prostriedky nevyvierajú zo situácie alebo z textu, ale sú iba ornamentom textu. No niektoré prvky z inventára textovej tradície sa i zámerne využívajú, čím sa buduje regionálny (panónsky, dolnozemský a pod.) výrazový archetyp. (Takéto postupy sú koniec-koncov bežné i v súčasnej literárnej produkcií na Slovensku a v iných národných literatúrach.) Medzi autorov, ktorí zámerne využívajú prostriedky lokálneho koloritu patria v súčasnosti autori ako J. Tušiak, P. Bohuš, alebo J. Kopčok a ī. Príslušníci slovenského jazykového spoločenstva v juhoslovanskej Vojvodine používajú svoj rodný jazyk ako dorozumievací a tvorivý nástroj. Teoreticky je tento inventár zhodný s inventárom situáčného členenia slovenčiny na Slovensku, a to predovšetkým vďaka pomerne širokemu používaniu slovenčiny aj medzi vojvodinskými Slovákm. Ide o objektívne prítomné situáčné členenie reči ako napr. rodina, škola, zásobovanie, športové podujatie, kultúrna manifestácia, sobáš, pohreb, telefonovanie atď. Hoci v tomto smere pre daný región nemáme urobené systematickejšie výskumy, možno tu očakávať isté jazykové varianty, ktoré vyplývajú z extenzívnych parametrov používania jazyka ako dorozumievacieho nástroja. V situáčne členených textoch vojvodinských Slovákov dochádza k jazykovej a štýlistickej interferencii na pomerne širokej ploche rečových situácií. Konkrétnie: srbizmy sa objavujú aj v takých situáciách, kde sa ináč vyžaduje korektná reč zo stanoviska jazykovej normy (*Chceli by sme sa prepáčiť*. TV); prítomné je časté štýlistické prestupovanie, napr. na úrovni hovorovosť — písomnosť (*hasičský spolok*, Tv; *hrmavica* — predpoved počasia v R) a pod. Takéto striedanie kódov je takmer bežným javom v interpersonálnej komunikácii:

A: — Šecko ide do Beogradu.

B: — Aj ti si išla s Marcinom?

A: — Nóó, aj vizhovárali.

...

B: — To ti tetka dójde?

...

A: — Dva roki son bola v ňemecku.

B: — Bez préküdu si bola? Ale u med'uvremenu si aj dochádzala?

...

A: — Vi máte céru?

B: — Osemnásť roku. Chod'ela ona do Selenči.

(Rozhovor vo vlaku)

Slovenská populácia vo Vojvodine je zameraná prevažne poľnohospodársky. Po odbornom zdokonalení sa však rovnoprávne zapája do stredoškolského a vysokoškolského systému v Juhoslávii (báčanská časť a čiastočne sriemska a banátska časť populácie inklinuje k Novému Sadu, časť sriemskej a banátskej populácie k Belehradu).

V rámci členenia jazykových prejavov vojvodinských Slovákov v súčasnosti sú badateľné dve protichodné tendencie. Na jednej strane je to zvýšená starostlivosť o kultúru prejavu, v čom sa nadväzuje na jazykovú situáciu na Slovensku, ktorú usmerňujú odborne kvalifikované osoby medzi Slovákmiz Vojvodiny. Na druhej strane je tu evidentná srbizácia odborných jazykových prejavov, vyplývajúca v prvom rade z faktu, že slovenčina sa vo Vojvodine vyvíja v podmienkach enklávneho typu s dominantným kontaktovým jazykom — srbčinou. Preto v odborovo členených jazykových prejavoch vojvodinských Slovákov pozorovať javy, ktoré sú charakteristické pre celkovú jazykovú situáciu slovenčiny (rozličné štruktúrne typy multiverbizácie, resp. nominalizácie prejavu, napr. spojenia sloveso + podstatné meno *predložiť návrh*, *dať súhlas*, *prijat záväzok*, *vysloviť znepokojenie*, *zaznamenať spestrenie*, riadiace podstatné meno + závislé prídavné meno *diplomatické kruhy*, *športová verejnosc*, *čitatel'ská obec* a pod.).

Na druhej strane pre jazykovú situáciu slovenčiny v juhoslovanskej Vojvodine sú v rámci odborovej diferenciácie charakteristické rozmáhajúce sa interferentné javy.

Najevidentnejšie sú vplyvy v slovnej zásobe. Odchýlky od stavu v slovnej zásobe spisovnej slovenčiny na Slovensku, ku ktorým tu dochádza v dôsledku odlišných podmienok používania spisovného jazyka, opísala M. Myjavcová (1985) v rámci siedmich skupín:

1. Importované srbské lexikálne jednotky: *odrediti* — *odriadit'* (určiť, stanoviť), *gorivo* — *horivo* (palivo), *ugovor* — *uhovor* (zmluva) a i.

2. Lexikálne jednotky so zmenenou sémantickou štruktúrou: *obec* — korešponduje so srbským slovom *opština* (komúna); *dôchodok* — korešponduje so srbským slovom *dohodak* a v spisovnej slovenčine v spoločensko-politickej sfére vo Vojvodine sa toto slovo používa prevažne ako ekonomický termín, zatiaľ čo neterminologicky sa používa aj synonymum *príjem*, resp. častejšie v množnom číslе *príjmy* a potom *zisk* a podobne.

3. Kalky predstavujú taktiež veľmi produktívny typ jazykovej interferencie v jazyku príslušníkov slovenskej národnosti v juhoslovanskej Vojvodine. Kalkovanie tu má vzostupnú tendenciu a na pozadí textu sa vyčleňujú nefunkčné lexikálne kalky — *prešíriť* — zo srbského slovesa prošíriti (rozšíriť), *pridať* v spo-

jení *pridat' žiadosť*, *doklady* (odovzdať žiadosť, doklady) atď., funkčné kalky — *samozdanie*, *prvobojovník* a pod.

4. Osobitnú skupinu lexikálnej interferencie tvoria medzijazykové homonymá, napr. zámeno *istý* vo význame taký istý, rovnaký alebo vo význame ten istý, *zakročiť* podľa srbského slovesa *zakoračiti* vo význame vykročiť (zakročiť rázne vpred), *odkaz* vo význame prepustenia zo zamestnania a pod.

5. Odlišné používanie synonym. Pri používaní synonym a synonymických radov objavujú sa v spisovnej slovenčine vo Vojvodine v porovnaní so situáciou spisovnej slovenčiny na Slovensku isté odchýlky, ktoré možno pozorovať predovšetkým na úrovni frekvencie. Tu sa buď uprednostňuje synonymum, ktoré je v spisovnej slovenčine menej časté alebo v istom zmysle štylisticky príznakové, buď sa aktívne používa iba jeden člen synonymického radu a ostatné sa prestali alebo prestávajú používať v jazykovej praxi. Také sú napr. slová *klzky*, *oblak*, *osvieziť sa*, *pozdiť*, *prajný*, *rôzny*, *svieži*, *taktiež*, *zamestnanie* a pod. Veľká väčšina takýchto slov v reči vojvodinských Slovákov je výsledkom jazykovej kontaktovosti slovenčiny a srbciny, na čo poukazuje M. Myjavcová v citovanej štúdii, ale je i výsledkom enklávneho vývinu slovenčiny na Dolnej zemi a vo Vojvodine, kde sa samostatne vyvíjalo prevažne novohradské, hontianske a zvolenské nárečové jadro. Tieto nárečia si tu zachovali vo veľkej miere schopnosť konzervovať jazykové formy, ale boli a sú i typom otvoreného nárečia, ktoré preberá podobné systémové javy. Svedčí o tom reč Slovákov v Rumunsku a v Maďarsku.

6. Cudzie slová. Osobitosti spisovnej slovenčiny v juhoslovanskej Vojvodejne v oblasti používania cudzích slov vyplývajú predovšetkým z kontaktu so srbcinou. V poslednom čase sa sice situácia divergentného procesu, ak ide o používanie cudzích slov v spisovnej slovenčine vo Vojvodine, stabilizovala, a to vďaka organizovanej činnosti v rámci kultivovania jazyka (rozličné jazykové rubriky v tlači, rozhlase, programovanie jazykovej odbornej literatúry a pod.). No i napriek tomu sa tu bežne používajú cudzie slová, nezaužívané v slovenčine na Slovensku (typu *asortiment*, *hydrosystém*, *traitement* a pod.), alebo v inom kolokačnom význame než je to bežné v slovenčine na Slovensku (typu študentský štandard). Okrem toho mnohé cudzie slová nadobudli prostredníctvom srbciny aj v slovenskej jazykovej praxi nové významy (napr. *syndikát*: Zväz syndikátov ako pomenovanie jednotnej odborovej organizácie, *kooperant*, pomenovanie pre roľníka alebo remeselníka, ktorý na základe zmluvy spolupracuje s družstvom atď.).

Dnes sú na území juhoslovanskej Vojvodiny vyhranené, ako sme už naznáčili, dva typy slovenských nárečí, a to nárečie stredoslovenského a západoslo-

venského typu. Veľká časť slovenskej populácie v Báčke, Banáte a Srieme hovorí stredoslovenským nárečím (asi 93%). Západoslovenským nárečím sa hovorí v evanjelickej obci Pivnica a v katolíckej časti obce Selenča, ako i v obciach s druhotnou kolonizáciou z týchto dvoch obcí. Sú to obce Palánka (Bačka Palanka) a v západnom Srieme (Ilok, Ľuba, Erdevík, Šíd, Višnitevo, Soľany), kde sa v rámci slovenskej society paralelne uplatňuje i stredoslovenské nárečie. Podobne sa i v Selenči rozvíja nárečie stredoslovenského i západoslovenského typu, pričom tieto nárečia delí iba ulica.

Mnohé izoglosy vojvodinských stredoslovenských nárečí poukazujú na pôvodné formy z nárečí Novohradskej, Hontianskej, Zvolenskej, Gemerskej, Liptovskej a Oravskej stolice. Izoglosy vojvodinských západoslovenských nárečí odkazujú na pôvodné nárečia v severozápadnej časti Trenčianskej stolice, juhovýchodnej časti Nitrianskej stolice až po slovensko-maďarskú etnickú hranicu a časti Tekovskej stolice. Počas migračných procesov dochádzalo k vzájomnému miešaniu v rámci tohto istého nárečového typu a počas kratších alebo dlhších zastávok na maďarskej Dolnej zemi i k spontánnej medzijazykovej interferencii, ktorá potom pokračovala aj na novom a terajšom území. Tak vojvodinskú situáciu územne členenej slovenčiny dnes charakterizujú stále produkтивné srbizmy a petrifikované lexikálne hungarizmy a germanizmy.

7. Jazykovú situáciu slovenčiny vo Vojvodine charakterizuje veľká rozmanitosť foriem a variet. Endojazykové aspekty poukazujú na niektoré zhodné procesy s jazykovými procesmi a tendenciami v materskej krajine, súvisiace predovšetkým s modernizáciou slovenčiny, akými sú napr. demokratizácia, univerbizačia, neologizácia, intelektualizácia, internacionálizácia, terminologizácia v jazyku (porov. Horecký, Buzássyová, Bosák a kol., 1989), ktoré sa umocňujú interferentnými javmi. Exojazykové činitele poukazujú však na postupné ochudobňovanie slovenského jazykového spoločenstva vo Vojvodine, zapričinené prirodzenými demografickými procesmi (sčítanie obyvateľstva v roku 1981 a 1991 signalizuje 8%-ný pokles príslušníkov slovenskej národnosti vo Vojvodine, spôsobený jednak nižšou natalitou, jednak deklarovaním sa časti tejto populácie za Juhoslovakov) a pravidelnými migračnými procesmi (za posledné dva-tri roky sa z Vojvodiny pre zhoršené životné podmienky vysťahovalo niekoľko desiatok až stovák prevažne mladých ľudí, príslušníkov slovenskej národnosti). Perspektívy slovenčiny v tejto enkláve a príslušníkov slovenského jazykového spoločenstva vo Vojvodine sú však otvorené jednak pre celkovú jazykovú, duchovnú a kultúrnu integráciu s jazykovým spoločenstvom v materskej krajine, jednak, vďaka tradičné dobrému spolunažívaniu s príslušníkmi vojvodinských národov, pre ich prirodzený vývin v podmienkach enklávneho typu.

Literatúra

- DUDOK, D.: Slovenský jazyk v Juhoslávii a jeho výskum. Nový život, 35, 1983, s. 451—459.
- DUDOK, D.: Vznik obce a nárečia Aradáča v Banáte ako príklad vzniku nových slovenských obcí a nárečí na území Vojvodiny. — Zborník vojvodinských slovakistov, 2, 1980, s. 47—78.
- ČIPKÁR, A.: Učebnice pre slovenské školy v Juhoslávii — výsledky a podnety. — Nový život, 45, 1993, s. 95—97.
- HORECKÝ, J.: Slovenčina v našom živote. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988.
- HORECKÝ, J. — BUZÁSSYOVÁ, K. — BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989.
- KOPČOK, A.: Milan Hodža a dolnozemskí Slováci. — Nový život, 45, 1993, s. 97—100.
- MISTRÍK, J.: Štylistika. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1985.
- MYJAVCOVÁ, M.: Jazykový aspekt nášho hospodárskeho rozvoja. In: Poľnohospodárske tradície vojvodinských Slovákov. Red. M. Krivák. Nový Sad, Spolok vojvodinských slovakistov — Obzor 1990, s. 216—224.
- MYJAVCOVÁ, M.: Súčasné vývinové tendencie v spisovnej slovenčine v Juhoslávii. Zborník Spolku vojvodinských slovakistov, 6—7, 1984—1985, s. 5—70.
- PSD — Podpis stanovištva, domačinstva, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 31. III. 1991 godine. Privremení rezultati. Pokrajinski zavod za statistiku, broj 115, 10. V 1991.
- RADOVANOVIĆ, M.: Sociolinguistika. Novi Sad, Književna zajednica Novog Sada — Dnevnik 1986. 306 s.
- SIRÁCKY, J.: Stáhovanie Slovákov na Dolnú zem v 18.—19. storočí. Bratislava. Vydavateľstvo SAV 1966. 304 s.

SOCIOLINGUISTICA SLOVACA 1

SOCIOLINGUISTIC ASPECTS

OF THE RESEARCH OF CURRENT

SLOVAK

(SUMMARY)

This collection assembles research findings of scientists working at the Ľudovít Štúr Linguistics Institut of the Slovak Academy of Sciences. They worked on a project *Sociolinguistic Research of the Slovak Language* from 1991 to 1993. Some contributions by the authors who do not belong to the team of researchers but have been interested in the project are also included.

The collection serves as evidence that sociolinguistic research in Slovakia does not show any „centrism“ since it is conducted in western, central as well as in eastern Slovakia (in Bratislava, Banská Bystrica, and Prešov). However, it has not been properly developed and institutionalized so far. We expect that just this collection to start a series of publications on sociolinguistic issues to be published in Slovakia.

In his introductory study *Sociolinguistic Aspects of the Linguistic Research in Slovakia*, Slavo Ondrejovič gives an account of the status of sociolinguistics in Slovakia. The author confirms that Slovak linguistics captured the echo of a paradigmatic change consisting in a switch from the „isolating“ investigation of the linguistic system to its exploration in real situations. Slovak sociolinguistics developed later than in the majority of European countries. Slovak linguistic community still discusses the need and meaningfulness of this research. The author informs on the latest activities in the area and declares the closeness of the fates of Slovak sociolinguistics and sociology.

The first part *Language as a Social and Communicative Phenomenon* begins with a study *Sociolinguistic Strategy of the Research of Slovak* by Ján Bosák. A social perspective on language in Slovakia is analysed historically, the author takes a look at the development of the Slovak language from the aspect of the expressions spoken (oral) language and the vernacular, tracing the formation of common spoken language and/or colloquial Slovak as a variety formed in current situation; within polemic with other opinions, the author pays attention to

the issues of communication spheres and stratification of Slovak. The issue of the stratification of current codification of the language is described from the perspective of sociolinguistics and latest findings of sociolinguistic analyses in the region of morphological variants to show the sociolinguistic approach to language as opposed to the non-sociolinguistic one.

In his article *The Value Field of Linguistic Consciousness*, Ján Horecký analyses the component of linguistic consciousness whose major task is to objectify the state of individual consciousness in the process of communication and cognition. An individual builds his/her linguistic consciousness during attempts at communication with his/her surroundings. Becoming aware of successful or unsuccessful communication and by self-reflection, he/she forms a system of some values or value chains. Neither linguistic consciousness nor its axiological component is inborn. Even the latter is formed through its self-reflection and by accepting certain patterns from the outside during language instruction.

No catalogue of linguistic values has been elaborated so far but the author alerts to the values of success and adequacy in spontaneous linguistic consciousness. The value of correctness is introduced into the educated linguistic consciousness. A lack of knowledge of norms is reflected in the so-called standard linguistic consciousness but often also a lack of willingness to accept prescriptive propositions and perceive linguistic values.

Sylvia Moosmüller and Ralf Vollmann's study *Phenomenon Standard Language: an Example of Austria* is concerned with the concept of standard language (Standardsprache). The constitution of standard languages is a political rather than linguistic matter: standard languages are formed on the basis of political, economic, or historical dominance. The Austrian standard norm is used as a proof. The concepts like delimitation outward (it should contribute to the domestic stability of a state and strengthen it) and delimitation inwards (standard language versus minority languages) and to the bottom (in relation to dialects or to the language of lower social strata).

Regional and social identification of the Austrian language is analysed on the basis of the results from qualitative analysis conducted by a questionnaire survey. The authors deal with the attitudes to standard language and document their conclusions on a phonological level. They come to a conclusion that the Austrian standard language is a sociolect of special regional character, which does not serve so much supraregional communication but rather the particular ingroup feeling (Ingroup-Gefühl). Members of the society who are in power, use a socio-linguistic variety to secure social advantage to speak „correct“ language

for themselves through stigmatisation and norms. Language variations and language heterogeneity become thus means of social hierarchization and of the preservation of status quo.

The following part *Individual and Group Language Consciousness and Language Attitudes* contains results from mostly empirical sociolinguistic research. In her contribution *Relation to Language as a Factor Influencing Language Consciousness*, Anna Oravcová informs about the research findings from surveys carried out among professional and non-professional language users.

In his study *On the Research of Language Attitudes in Dramatic Art*, Slavo Ondrejovič evaluates results from the interview with the representatives of the Slovak dramatics (actors from Slovak National Theatre), directors, and critics. The representatives of theatrical art are appraised as a group of prestigious bearers of language acting as models whose reflection on language shows a considerable actuality.

The contribution *On Language Attitudes of Sports Journalists* by Sibyla Mislavičová is based on the attitudes of another prestigious group of people and focuses on their creativity, relation to nonstandard means, efforts to have a rational and emotional impact on listeners, on the instruments through which they reach spontaneity and unconventionality. Results from the investigation of integrative ability of adjectives with the same roots are considered in the contribution by Mira Nábělková entitled *An Inquiry into Variations of the Words with the Same Roots*. Focus is on the issue of variation as an important part of a linguistic norm and its dynamics in the lexical sphere. The evaluation of the inquiry gave the data of two types a) non-parametrized values of sociolinguistics (percentage representation of individual adjective forms and in concrete linkages and contexts), b) values correlated with sociolinguistic parameters pointing to the state of language consciousness according to individual social groups.

Dana Slančová investigates communication between a nursery teacher and children in her article *Characteristics of Lexicon in Nursery Teachers' Speech* as a polythematic, verbal, interactive communication based on the primary use of verbs. Pedagogical aspect is overlapped by the aspect of common communication. The author shows that the speech of teachers is, in spite of highly imperative character, positively oriented as a whole; it is mainly reflected in word-stock. From the perspective of lexicon it is standard communication with the elements of standard variety of Slovak.

Contributions in the following part entitled *Language Situation in Some Selected Regions of Slovakia* focus on a more comprehensive description of language situations in Banská Bystrica, in eastern Slovakia and the Rajec region. In his

study *Sociolinguistic Profile of Common verbal communication in Banská Bystrica* (1990s), Vladimír Patráš depicts the present situation of Banská Bystrica, a town in central Slovakia (85 000 inhabitants), giving an outline of its historical, geographical, and linguistic-communicative characteristics. Banská Bystrica was an important mining centre in the past and its German inhabitants played a significant role. The coexistence of two ethnic groups also affected the sphere of communication: people living around the town as well as immigrants reacted to the expansivity of „hard“ German by „softening“ their dialects. Today people communicate in different varieties from standard Slovak up to local dialect. The so-called town dialect (or semi-dialect) is set off, where both poles cross (standard and dialect). The author studies the use of these varieties with respect to the age, educational background, and social status but also to communicative situation.

In their study *Research of the Form of Verbal Communication in Eastern Slovakia*, Dana Slančová and Miloslava Sokolová give a detailed account of the communication in eastern Slovakia, where different speech varieties (standard, substandard) that signal various age, social, and educational background can be set off on the basis of different communicative situations.

Finally, Miloš Smatana describes the language situation in the Rajec region in the district of Žilina (north of central Slovakia) in *Language Situation in the Rajec Region*. In particular communicative situations there are used: 1. local dialect, 2. regional form of standard language, 3. standard (particularly written) language. But even in dialectical utterance, some typical means are damped down and replaced by the ones that are closer to standard utterance. The author works with generation, social, and territorial factors. The middle and young generations with higher educational background (university level or middle school) and people working in the field of culture and education become most distant from the original form.

The last part *Slovak in Contact with Other Languages* begins with the study by Klára Buzássyová *Aspects of the Contacts* between Czech and Slovak putting the issues of the relation between the two languages in a broader context. The paper by K. Buzássyová aims at the contributing to the knowledge of contact variants, contact synonyms and wider contact phenomena in the Slovak language. Their occurrence is a result of the coexistence of linguistic and extra linguistic factors — structural properties of the language in contact, language function as well as sociolinguistic and ethnosociocultural factors.

The means resulting from contact of the Slovak and the Czech languages have both negative and positive consequences in the development and functioning of the Slovak language in communication.

In his article *Slovak – Czech Diglossia Communication*, Ján Horecký points to the fact that such a communication represents a special case. It concerns two very close codes. It is not code-switching that is at issue in this case but a more or less intended introduction of elements into utterances formulated in basic code (Slovak in this particular case). There are two basic procedures: 1. Slovak and Czech utterances occur alternatively against the background of the Slovak code, 2. Slovak text cites expressions or the whole texts in Czech. Special attention is paid to such Czech elements which are not conspicuous and often formally coalesce with the domestic Slovak elements. Sometimes they are designates as contact Bohemisms.

Miloslava Sokolová examines linguistic means in Slovak created in contact with Czech in her article *Czech Contact Phenomena in Slovak*. Some of them adjust formally but some do not. The author concentrates on pronouncing, morphological, and integrative word-building, and lexical phenomena. She focuses on the stylistic value of contact words, their evaluation from the perspective of their functionality and „correctness“ and compares their use with the latest codification. In some cases she also points to some tension between the use and codification and indicates some possibilities to reappraise the valid codification.

In the article *Cultural Change and its Effect on Language Maintenance: the Slovak Language in America*, Luise B. Hammer deals with the problems pertaining to the maintenance of the language of Slovak descendants who settled in Pennsylvania at the turn of the 19th and 20th centuries. Emigration was for them transition from the agrarian to industrial society, from Slavonic to Anglo-Saxon culture. Factors which influence the maintenance or non-maintenance of the Slovak language (different grades of the command of - standard - Slovak by immigrants, pressure of the milieu, school, etc.) are examined. The final contribution by Daniel Dudok *Linguistic situation and categorization of the Slovak language in Yugoslavian Vojvodina* examines the latest situation of the language of the Slovaks living in one of the largest enclaves: in Vojvodina. The Slovak language is cultivated, taught in elementary and middle schools as well as at the Faculty of Arts in Nový Sad, Slovak books and periodicals are published. Endurance of more archaic structures is characteristic of the local Slovak language; but all users are bilingualists. Serbian expressions of various kinds penetrate into the Slovak language. The author also considers several types of interferences and their consequences, such as Serbian lexical items, literal translations, different use of synonyms, different semantics of „foreign words“ in the Slovak language in Vojvodina in comparison with the Slovak language used in the motherland.

MENNÝ REGISTER

- Achmanova, O. S. 88
Amstad, T. 84
Avanesov, R. I. 27
Bancíková, I. 75
Barbour, S. 50
Barnet, V. 26, 29, 32, 36
Bartáková, J. 170
Bartek, H. 74
Bednár, A. 156 170, 171
Bernath, V. 78
Bernolák, A. 33, 74, 192
Bodnar, J. 211, 212
Bohuš, P. 222
Borodáč, J. 74, 75
Bosák, J. 12, 18, 22, 25, 26, 27, 28, 30,
 31, 35, 36, 38, 47, 89, 119, 132, 168,
 189, 225
Brang, P. 17
Brann, C. M. B. 183, 184
Buc, Š. 75
Budovičová, V. 163, 166, 183, 188
Budský, J. 75
Buchtelová, R. 74
Bútora, M. 175
Buttler(ová), D. 89
Buzássyová, K. 12, 27, 38, 47, 66, 67, 89,
 163, 168, 170, 225
Cambel, S. 32, 33, 34, 35, 74, 192
Clyne, M. 51
Currie, H. C. 17
Černík, V. 44
Číbenková, M. 78
Čípkár, P. 118
Daneš, F. 67
Davis, P. 208
Dolník, J. 45, 166, 169, 170, 175, 179
Dorianová, N. C. 209
Dorotková, S. 45
Doruľa, J. 67
Dostál, A. M. 102
Dressler, W. U. 58
Dudok, M. 7, 216
Durdík ml., V. 77
Dvorník, L. 36
Dzvoník, M. 140
Ďurčo, P. 180
Fabry, P. 77
Fergusson, Ch. 101
Ferko, A. 177
Ferko, M. 173
Filčík, C. 75
Fishman, J. 183
Formáneková, V. 21
Furdík, J. 72
Glovňa, J. 129
Gorbačevič, K. S. 88
Graudina, L. K. 89
Habovštiak, A. 79
Hammer(ová), L. 7, 207
Hattala, M. 33, 34
Haugen, E. 133, 214
Hausenblas, O. 20
Hodža, M. M. 33
Hoffmann, F. 75
Hochel, B. 27
Horák, G. 67, 75, 79
Horecký, J. 18, 22, 25, 26, 27, 28, 43, 44,
 65, 89, 132, 167, 168, 183, 194, 225

-
- Hronek, J. 175
Hurban, J. M. 33
Hůrková, J. 74
Hymes, D. 8
Chalupka, J. 183
Chloupek, J. 83, 86, 133, 144
Chudík, L. 75, 78, 79
Iivonen, A. 53, 60
Ivanová-Šalingová, M. 93
Jamnický, J. 75
Jamrich, D. 77, 78
Jedlička, A. 133, 164, 166, 188
Jenča, I. 75
Jiráček, J. 89, 92
Jóna, E. 32, 34
Jones, D. 74
Jušák, J. 140
Kačala, J. 70, 71, 76, 163
Kamińska, M. 132
Keller, S. 112
Kitajgorodskaja, M. V. 21
Klincková, J. 11
Kočiš, F. 26, 27, 70, 71
Kollár, J. 33
Kopčok, J. 222
Kořenský, J. 39, 168
Král, Á. 43, 75, 76, 78, 124
Krčmář, Š. 74, 75
Krčmová, M. 20, 21, 29, 148
Kreckel, R. 54
Krech, H. 74
Krejčí, J. 172
Krištof, Š. 18
Kučerová, E. 23
Kvietik, Š. 75, 77, 79
Lamnek, S. 59
Lasica, M. 79
Lencek, R. 31, 35
Lesňák, 119
Lieven, E. 102
Lieverson, S. 210
Liška, J. 80
Maníková, Z. 93
Marcus, S. 9
Marti, R. 166
Masár, I. 85
Meličková, H. 75
Miko, F. 24, 46
Mikulík, P. 77, 78
Mislovičová, S. 12, 82
Mistrík, J. 22, 101, 103, 106, 111, 221
Moosmüller(ová), S. 7, 50, 51, 52, 56, 58, 59, 60
Mráz, P. 34
Muránsky, J. 11
Myjavcová, M. 220, 223, 224
Nábělková, M. 47, 88, 89, 91, 95, 98
Nekvapil, J. 11
Nikolskij, L. 25, 32, 122, 144
Novák, L. 75
Odaloš, P. 11
Okáľ, J. 173
Oksaar, E. 101
Ondrejovič, S. 8, 9, 11, 12, 18, 50, 74, 76, 80
Ondrus, P. 18
Opravilová, E. 102
Oravcová, A. 12, 65, 66, 67, 68, 69
Oravec, J. 35
Pántík, J. 75
Patráš, V. 11, 119, 121, 123, 124, 125, 127, 128, 130, 133, 142, 148
Pauliny, E. 10, 31, 33, 34, 167
Paulíny-Tóth, V. 34
Paulston(ová), Ch. B. 212
Peciar, Š. 21, 23, 28, 170
Pisárčíková, M. 165
Polivanov, J., D. 8
Popovič, A. 36
Radlinský, A. 33
Radovanovič, M. 221
Rakús, S. 171
Reiffenstein, I. 51
Rejmánková, M. 21
Ripka, I. 22, 27, 154, 172, 207

-
- Rogožníkova, R. P. 89
Roosvelt, Th. 208
Ružička, J. 32, 163, 165
Rýzková, A. 43
Sabol, J. 103, 137
Sambor, J. 103
Satinský, J. 185
Sejáková, J. 89
Sgall, P. 175
Siebs, Th. 51, 74
Skladaná, J. 172
Slančová, D. 11, 66, 101, 112, 132, 135,
 139, 142, 148
Smatana, M. 144, 145, 146
Sobolovský, J. 75
Sokolová, M. 11, 112, 132, 134, 137, 139,
 140, 142, 166, 167, 187, 188, 195
Stanislav, J. 74, 75
Stena, J. 172
Stevenson, P. 50
Šikra, J. 67, 90, 91
Šimandl, J. 90
Širajev, E. N. 21
Štefánek, A. 172
Štefko, V. 79
Štolc, J. 18, 28, 146
Štúr, L. 32, 33, 74, 172
Švejcer, A. D. 36
Techtmeier(ová), B. 43, 65, 72
Těšitelová, M. 103, 108
Toporišič, J. 166
Traunmüller, H. 59
Tumaňan(ová), E. G. 27, 30
Tušiak, J. 222
Uhlár, V. 75
Vážný, V. 192
Viktorin, J. 34
Vollmann, R. 7, 50, 58, 59
Weinreich, U. 175
Wodak, R. 58
Záborský, V. 74, 75
Zemská, E. A. 21
Zimková, M. 140
Zimmermann, J. 103
Züllig, M. 17
Žatkuliak, J. 165

VECNÝ REGISTER

- akrolekt 183
amerikanizácia 208, 209, 211
anglicizmy 128–129
anketa 36–38, 47, 66–70, 88, 90–99, 123, 132, 138, 144, 147, 154, 166, 189
bázolekt 183
bežný hovorený jazyk 20–22, 27, 29–31, 37, 118, 132, 144, 160
bilingvista 219
bilingvízmus 165, 183, 184, 200, 208, 213, 219
bohemizmy 129, 170, 174, 187, 188, 200
cudzie slová 67, 69, 76, 93, 138, 158, 178, 187, 189, 198, 221, 224
čechizmy 34, p. bohemizmy
čechoslovakizmus 164, 192
čeština 12, 18, 21, 33–35, 50, 75, 110, 129, 138, 142, 163–166, 168–180, 184–186, 188–191, 195, 198, 201
čiastočná variantnosť 92
„čiastočne spisovné” jazyky 59
diaspóra 217, 220
diglosia 18, 27, 183, 184, 200
diglosná komunikácia 183–187
dobrý autor 19, 39
dvojjazykovosť 165, 166
edukované jazykové vedomie 46
ekonomizácia 84, 85
ekonomizovanie komunikácie 127, 129
endojazyková situácia 216, 218
enkláva 8, 216–218, 223–225
etiketizácia 59
etnická asimilácia 210
etnometodologicky orientovaná konverzačná analýza 12
etnosignifikatívna (národnoreprezentatívna) dimenzia 167, 170, 171, 173
etnosociokultúrna dimenzia 170, 171
exojazyková situácia 216, 218
expresívne synonymá 175
germanizmy 127, 128, 225
gestačnosť 121, 122, 124
herci 11, 47, 71–80, 198
hovorená podoba slovenčiny v meste 10, 17, 121–125
hovorená podoba slovenčiny 18–22, 27–31, 34, 37, 39, 82, 83, 85, 113, 119, 120, 121, 123–126, 128, 130, 132–134, 142, 144, 160, 190, 210, 213, 221
hovorenosť 19, 24, 35, 120, 127
hovorová slovenčina 17, 21, 24, 26–30, 101, 119, 121, 126, 142, 171, 175, 201, 222
hovorová varieta 18, 29, 30, 126, 132, 133, 179, 199, 201, 221–222
hovorovosť 17, 19, 21–22, 24, 29, 83, 119, 120
hungarizmy 123, 129, 225
individuálna variantnosť 90, 95–98
intenzifikátor 176
interdialekt 22, 27, 33, 35, 219
interferencie 30, 32, 128, 145, 146, 190, 222–225
interlingválne bohemizmy 163, 188
intralingválne kontaktové komponenty 134, 164, 188
intralingválne moravizmy 188
javisková reč 74, 76–79, 221
jazyková hra 86, 126, 179

-
- jazyková pohotovosť 83, 85
jazyková politika 163, 164, 166
jazyková situácia 7, 10, 12, 21, 27, 28,
30–38, 43, 54, 102, 133, 144, 159,
165–166, 180, 184, 200, 208, 219,
221–222
jazyková situácia na strednom Slovensku
11, 119–131
jazyková situácia na východnom Slovensku
132–141
jazyková situácia slovenčiny v juhoslo-
vanskej Vojvodine 216, 223, 225
jazyková situácia v Banskej Bystrici
120–130
jazyková situácia v Rajci 144–160
jazyková tvorivosť 83, 86
jazykové majstrovstvo 183
jazykové osvieženie 75
jazykové postoje 7, 11, 12, 62, 67–69, 74,
76–80, 82, 86, 90, 125–126, 135, 142,
163, 167–168, 180, 209
jazykové vedomie 11–12, 36–38, 43–49,
65–66, 69, 71, 73, 76, 79, 90–92, 98,
102, 122, 134, 167, 180, 184
jazykovo-národnostné problémy 11
jazykový cit 43, 65, 69
kalk 170, 179, 223, 224
knižnosť 20, 24, 130, 175, 192, 197, 199
kodifikácia 12, 31–38, 46–48, 74, 112,
126, 133, 140, 142, 167, 192, 197, 201
kolokvializmy 28, 112, 127
komunikačná konkurencia 37
komunikačné normy 36, 44, 46, 71, 124,
125, 167, 175, 180, 196, 197
komunikačné sféry 21–34, 37, 102, 113,
119, 120, 135, 144, 160, 163, 168,
175, 177, 181, 219–221
komunikačno-pragmatická dimenzia 176
komunikačný konglomerát 121, 127, 130
komunikačný prístup 18, 19, 31, 38
komunikatívna efektívnosť jazykových
prostriedkov 142, 166, 167, 173, 174,
189, 194–198, 200
kontakt slovenčiny a češtiny 12, 75, 129,
163–174, 176, 177, 180, 188–192, 198
kontaktové synonymá 164–168, 173,
176–178
kontaktové vykanie 190
kontaktové varianty 134, 163–170,
173–178, 180, 189, 192, 193, 195–205
kreatívne jazykové vedomie 65
kuchynské germanizmy 127
kultivované jazykové vedomie 37, 38, 48,
49, 65, 73, 167
kvantitatívna analýza 55
lexikálne univerzálie 106
liturgický jazyk 214
menšinové jazyky 51, 209
mestský dialekt 122
metódy lexikálnej štatistiky 103
miestny dialekt 30, 120, 122, 127, 129,
144, 157, 210, 211
morfologické varianty v slovenčine 36–38
mutilácia 124
my-pocit 61
nárečie stredoslovenského typu 79, 216,
225
nárečie východoslovenského typu 112,
133, 137–142, 210
nárečie západoslovenského typu 79, 146,
155, 156, 217, 225
nárečová forma 18, 26, 43, 53, 133, 144,
159, 160, 210, 221, 224
národný jazyk 9, 17, 18, 20, 22, 26, 27, 30,
32, 35, 72, 74, 121, 122, 126,
131–133, 142, 145, 164, 171, 183,
188, 200
násilné zblížovanie jazykov 164
nekontaktové varianty 166, 167, 173, 189,
192, 195–205
nemčina 50, 53, 110, 120, 127, 179, 199,
216
nepripravená komunikácia 28, 118–121,
123, 126, 128–129
nespisovné lexémy 112, 199
nespisovné variety 17–22, 28–30, 37, 38

-
- normy 10, 19, 20, 31, 32, 34–38, 44, 46, 50–53, 60, 61, 65, 66, 68, 69, 71, 74–77, 80, 88, 89, 91, 122–126, 132–135, 139, 142, 158, 159, 166–169, 175, 180, 187, 194, 197, 217, 219–222
- okazionalizmy 112, 129
- okazionálne jazykové prostriedky 85
- orthoepia 74, 76, 78, 80
- orthoepická norma 74, 76
- paradigmatická zmena 8, 9, 88
- parametrické údaje 106, 107, 109, 110
- periféria 29, 54, 166
- plurilingvismus 184
- pocit jazykovej menejennosti 53
- pocit menejennosti 53
- polodialekt 122, 123, 127
- postoje nositeľov jazyka 11, 76, 79, 168
- poučené jazykové vedomie 65, 134
- používateľ jazyka 10, 11, 28, 32, 37–39, 47, 66–76, 84, 88–91, 94, 95, 97, 98, 124, 126, 127, 133, 163, 167, 168, 182, 198, 200, 201, 208, 211, 212, 218, 220
- predsudky 59, 208
- prepínanie z jedného jazyka (kódu) do druhého 177, 183, 184, 222
- „prepnutie“ na iný kód 187
- prestíž slovenčiny 212
- prestížne skupiny 10
- prestížny nositeľ jazyka 11
- prestížny používateľ spisovného jazyka 167, 168
- prieskum národných stereotypov 12
- profesionalizmy 11, 27, 29, 84
- rakúska nemčina 50
- rakúsky spisovný jazyk 51, 52, 54–58, 60–61
- reč učiteľiek materskej školy 101–117
- redaktori 11, 47, 67–69, 71, 72, 77, 79, 82–84, 97, 126, 198
- reflexívne jazykové vedomie 65
- regionálne kontaktové javy 138, 139
- regionálne varianty 132, 137, 142
- riadené interview 76
- semikomunikácia 165, 183
- skrytá bohemizácia 128
- slang 11, 18, 20, 24, 27, 67, 69, 82, 84, 127, 128, 133, 159, 176, 189
- slangizmy 28, 30, 127
- slovakizmy 166
- slovenčina v Amerike 207–215
- slovenská menšina v Rakúsku 12, 51
- slovenská sociolingvistika 10, 11, 12, 51
- slovensko-české vzťahy 11, 12, 163
- smerová veda (pilot science) 9
- sociálne nárečia 18, 20, 29
- sociokomunikačné parametre 121, 130
- sociolect 28, 30, 52, 61, 121, 125, 142
- sociolingvistická anketa 36–38, 47, 66–69, 90–94, 96, 98, 99, 122, 132, 138, 144, 147, 154, 166, 189
- sociolingvistické parametre 91, 95, 97, 98
- sociolingvistika na Slovensku, p. slovenská sociolingvistika
- sociológia 12, 172
- spájateľnosť test 90, 95, 98
- spisovatelia 10, 32–34, 71, 168, 170, 171, 174, 198
- spisovná norma 32, 35, 36, 51, 69, 122, 123, 125, 132, 133, 139, 142, 158, 175, 219, 220
- spisovná slovenčina 10, 17, 18, 20, 22, 28, 30, 31, 33, 35, 67–71, 80
- spisovnosť 19–21, 27, 30, 36, 57, 84, 86
- spisovný jazyk 7, 11, 17–22, 26–37, 50–54, 56–62, 66–73, 79
- spontánne jazykové vedomie 46, 65
- srbizácia 223
- srbizmy 222, 225
- staroslovenčina 32
- starostlivosť o kultúru prejavu 223
- stereotyp 12, 179
- stereotypné vyjadrovanie 83
- stratifikácia slovenčiny 18, 25–27, 31, 35, 132
- stredoslovenské prízvukovanie 75, 76

-
- subštandardná varieta 133, 136, 141
supradialekt 27
symbol etnickej identity 212
„školská“ varieta slovenčiny 120, 123
športoví komentátori 11, 77, 82–86
štandard 27, 106, 113, 137–140
štandardná forma 18, 21, 26, 60, 132, 133, 139, 142
štandardná varieta 112, 113, 133, 137, 140, 141, 142
štandardné jazykové vedomie 46, 47, 55
štatistické metódy 104
štúrovská slovenčina 33
teoretické jazykové vedomie 65, 167
teritoriálny dialekt 18–20, 22, 27, 29, 144
triglosia 18
tvorenie obyvateľských mien 156
tzv. Kačalovo pravidlo 46
učitelia 11, 96–98, 101–106, 110, 112, 126, 142, 198
univerbizácia 22–24, 26, 168, 225
úpadok jazykovej kultúry 218
ústup nárečových prvkov 30, 159
úzus 19, 32, 35, 36, 52, 54, 75
variantnosť 17, 19, 27, 36, 38, 61, 88, 89–93, 95–98, 173
variantnosť jazykových prostriedkov 87, 90
variandy angličtiny 50
variandy nemčiny 50
variety národného jazyka 20, 26, 30, 32, 121, 122, 133, 200
variety vyšších sociálnych vrstiev 57–59
vedecké jazykové vedomie 65
vedomie variantnosti 91–93, 95–97
vek ako sociolinguistické kritérium 122, 134, 141
vokatív 139–140
vykryštalizovanosť spájateľnosti 94
vzdelanostné rozvrstvenie 141
vzťah k jazyku 43, 65–73, 82, 83, 86, 180, 209
zapojený účastník 76
zjednodušovanie výslovnosti 29, 123, 124
zmena kultúry a jej dosah na zachovanie jazyka 207
zúžené kreatívne jazykové vedomie 65
zúžené teoretické jazykové vedomie 65

SOCIOLINGVISTICKÉ ASPEKTY SÚČASNEJ SLOVENČINY

zostavovatelia
Slavo Ondrejovič — Mária Šimková

Návrh obálky a grafická úprava
Jozef Szabó

Zodpovedná redaktorka
PhDr. Jitka Madarássová

Počítačové spracovanie grafov a tabuliek a príprava tlačových podkladov
Vladimír Radik

Prvé vydanie. Vydala VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, v Bratislave roku 1995 ako svoju 3087. publikáciu. Strán 240. Z tlačových podkladov Jazykovedného ústavu L. Štúra vytlačil SAP, spol. s r.o., Bratislava.

ISBN 80-224-0160-9

VEDA
VYDAVATELSTVO
SLOVENSKEJ
AKADÉMIE VIED
